

વડીલ મુરખી

સૌમન્યભૂતિ

શ્રી છોટાલાલ ત્રિભુવનદાસ જાની

બી. એ. બી. ઇ. એસ. ઇ. સી.

એમને સાદર

નિવેદન

સ્વયં સાક્ષર મણિલાલ નમુભાઈએ પોતાના જીવિતનો હેતુ નક્કી કર્યો અને પ્રગતે સ્વધર્માભિમુખ કરવાનો મહાન પુરુષાર્થ આરંભ્યો. (ઈ. સ. ૧૮૮૫) ત્યારથી તે તેમનું અવસાન થયું (ઈ. સ. ૧૮૯૮) ત્યાં લગી તેમના જીવન-કાર્યનું વાહન તેમનાં માસિકપત્રો હતાં. તેમણે કુલે તેર વર્ષ 'પ્રિવંદના' (૧૮૮૫-૧૮૯૦) અને 'સુદર્શન' (૧૮૯૦-૧૮૯૮) અલાખ્યાં હતાં.

એ માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા તેમના તેમજ અન્ય વિદ્વાનોના લેખોનો મોટો જથ્થો ભાષા અને વિચારની દૃષ્ટિએ ચિરકાલીન મહત્વનો ગણાયો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્ત્વ ધણું છે. ધર્મ, સમાજ, ગૃહ રાજ્ય અને સાહિત્યને લગતા પ્રાણુપ્રશ્નોની જોટલી તાત્ત્વિક તેટલી જ ઉગ્ર ચર્ચા એ માસિકોમાં થયેલી છે. એક રીતે કહીએ તો પ્રગતના સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનનો ઇતિહાસ એમાં પડેલો છે.

ગુજરાતમાં સાક્ષરી પત્રકારત્વનો આદર્શ આ બે માસિકોએ સૌપ્રથમ સ્થાપ્યો. તે માસિકોની ફાઈલો આજે એકાદ બે જૂના ગ્રંથાલયો સિવાય કોઈ સ્થળે જોવા મળવી મુશ્કેલ છે. તે કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ જાય તે પહેલાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તેમાંની લેખસામગ્રીનો સંશોધનાર્થે શક્ય તેટલો બહોળો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાય તે હેતુથી આ પુસ્તકની યોજના કરેલી છે.

એ સામગ્રીનો વ્યવગ્રિય પરિચય કરાવવાનો અહીં મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સૌપ્રથમ બંને માસિકોમાં તેર વર્ષ સમ્પાદન પ્રગટ થયેલાં તમામ

નાનાંમોટાં લખાણોની ક્રમિક સૂચિ તૈયાર કરી. તેની સાથે સાહિત્ય, સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, પત્રકારત્વ એમ વિવિધ દૃષ્ટિએ ધ્યાનપાત્ર જણાતા લેખો વિશે ટૂંકી વિવેચનાત્મક નોંધ, સંબંધ ધરાવતા અંશોના અવતરણ સહિત, તૈયાર કરીને જોડી છે, જે મણિલાલના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા આહવારને ચત્કચિત્ત ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે.

બન્ને પત્રોને લગતી તંત્રીની વર્ણારંભે પ્રગટ થતી નોંધોને પણ અહીં એકત્ર કરીને મૂકી છે, જેથી તેમનું સંસ્કારશિક્ષક તરીકેનું ધ્યેય પત્રકાર અને સાહિત્યકાર મણિલાલનું વિલોકન કરનારની નજર સમક્ષ રહે. આરંભમાં પત્રકાર મણિલાલના કાર્યની ટૂંકી સમીક્ષા કરતો લેખ મૂક્યો છે.

એ જમાનામાં તંત્રી પોતાથી ધત્તર લેખકનું લખાણ ‘મજેબુ’ એવી સંજ્ઞાથી પ્રગટ કરે એવો શિસ્તો હતો. આનો ગેરલાભ એ થયો છે કે આ માસિકોમાં પ્રગટ થયેલાં ધણાં ગદ્યપદ્ય લખાણોનું કર્તૃત્વ નિશ્ચિત કરવું આજે મુશ્કેલ બન્યું છે. આનંદશંકર દ્રુવ, માનશંકર પી. મહેતા, દોલતરામ કુ. પંડ્યા, જટિલ વગેરે ‘સુદર્શન’માં ચાલતી ચર્ચામાં અવારનવાર લાગ લેતા. કાન્ત, કલાપી અને બાળા-શંકર ઉપરાંત તે સમયના અનેક જીજ્ઞૃક્ષા કે અદ્વૈતપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટિઓની રચનાઓ એમાં પ્રસિદ્ધ થતી. આજે એવી સંખ્યાબંધ કૃતિઓનું કર્તૃત્વ નક્કી કરવું એ એક સમસ્યા બની ગઈ છે. અનેક રચાને અહીં અનુમાન અને શંકાસ્પે અભિપ્રાય આપવો પડ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ કેટલીક સામગ્રી અઘાયલ સંશોધનનો વિષય બને તેમ છે.

‘સુદર્શન’ અને ‘પ્રિયવંશ’ની અહીં ઉપયોગમાં લીધેલી ફાઈલો હાલ અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાલય સંચાલિત બો. જે. વિદ્યાલયનના ગ્રંથાલયમાં સચવાયેલી છે. કદાચ બીજા ખાનગી કે જાહેર ગ્રંથાલયોમાં પણ હશે. (૧૮૯૮-૯૯ એટલે કે મણિલાલના અવસાનના વર્ષની ફાઈલ મને જોવા મળી નથી.) આ ફાઈલોનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ તે સંસ્થાના અધ્યક્ષશ્રીનો હું અંતરથી આભાર માનું છું.

આ પ્રકારનું અભ્યાસ-પુસ્તક ગુજરાતીમાં કદાચ આ પહેલું જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘સમાલોચક’, ‘વસંત’ વગેરે તે કાળનાં માસિકોમાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અભ્યાસોપયોગી નીવડે તેવી સામગ્રી સંશોધનની રાહ જોતી પડી છે.

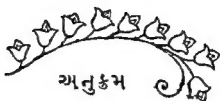
આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ કરેલી આર્થિક સહાય બદલ હું તે સંસ્થાનો નાણી છું.

અહીં મૂકેલી સામગ્રી એ દિશામાં નાનકડું પગલું ભરવા એકાદ અભ્યાસીને પણ પ્રેરશે તો મારો શ્રમ સાર્થક થયો ગણીશ.

મોહારા

ધીરુભાઈ ઠાકર

૧. નિવેદન	
૨. આત્મધર્મી પત્રકાર	૧-૧૭
૩. વર્ષારંભે	૧૮-૪૯
ઉદ્દેશ	૧૯
નવું વર્ષ	૨૧
મારી વર્ષગાંઠ	૨૭
વર્ષારંભ	૩૧
વર્ષારંભ	૩૪
સુદર્શન	૩૭
વર્ષારંભ	૪૧
નવીન વર્ષ	૪૨
માસિકની બાપા વિશે	૪૫
૪. 'સુદર્શન' અને 'પ્રિયવંદન' માં પ્રગટ થયેલા લેખોની સૂચિ	૫૦-૭૮
૫. અંગૂલિનિર્દેશ	૮૧-૨૧૩

સુદર્શન અને પ્રિયંવદ્ધ

આત્મધર્મી પત્રકાર

મહિલાલ નજુભાઈ દિવેદી આપણી સાક્ષરપેઢીના વિરલ મૂલ્યવાન વિદ્વાન હતા. તેમના સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વનાં કવિ, નાટકકાર, નિબંધકાર, નવલકથાકાર, ગદ્યકાર, વિવેચક, સંશોધક એમ અનેક પાસાં હતાં. તેમનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય ધ્યેયસક્ષી હતું. લેખન-કાર્ય દ્વારા પ્રગળે સ્વધર્મનું રહસ્ય સમજાવીને તેનું સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન સાધવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો, વસ્તુતઃ તે જ એમનું જીવન-કાર્ય (mission) બની રહ્યું હતું. આથી તેમની સાક્ષરતા કેવળ પુસ્તકોમાં પરિબદ્ધ રહેવાને બદલે ગુજગતી પ્રગળે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તરફ વાળનાર સચેત આંદોલન રૂપે ગુજરાતભરમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.

લોકશિક્ષણના ઉદ્દેશને વરેસો ક્યમએવક ધણુંખટું પત્રકાર બન્યા વિના રહેતો નથી. નર્મદ, નવલરામ, રમણભાઈ, આનંદચંદ્ર અને માંધીજીની માફક મહિલાલે પણ પત્રકારત્વને પોતાના જીવનકાર્યના બાહન તરીકે અપનાવ્યું હતું. તેમણે વેદાંત પર શ્રદ્ધા મૂકીને અદ્વૈતનો જીવિતના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર કર્યો, ત્યારથી તે તેમનું અવસાન થયું ત્યાં લગી તેમનો ‘પ્રિયંવદા’ અને ‘સુદર્શન’ દ્વારા ગુજરાતમાં સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ આણવાનો મહાન બૌદ્ધિક યુરુપાર્થ પ્રાપ્યો હતો. તેને અનુપંગે તેમણે ધર્મ-તત્ત્વ, કેળવણી, સમાજ-પ્રવારો, રાજ્યનીતિ, અર્થકારણ, સાહિત્ય, સંગીત એમ સઘળા મંદિરવના વિષયોની તાત્ત્વિક આલોચના કરેલી છે.

અંગત અનુભવ તથા સમકાલીન સમાજસ્થિતિના અવનોકનથી મણિવાલને સમજાયુ હતુ કે હિંદુ સમાજની સુધારણાનો પ્રારંભ સ્ત્રીશિક્ષણથી થવો જોઈએ. પત્રકાર મણિવાલની કાગકિર્દીનો પ્રારંભ પણ સ્ત્રીકેળવણીના નિચારથી થયો હતો. એટલે તેમના પત્રકારત્વના ઇતિહાસ સાથે તેમની સ્ત્રીકેળવણીવિષયક યોજનાની કેટલીક વિગતો જોડાયેલી છે.

મણિવાલ મુખ્યની સરકારી ગુજરાતી શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર હતા તે વખતે (૧૮૮૪) તેમણે તત્કાલીન સરકારી ગુજરાતી વાચન-માળામાં સુધારા સૂચનનું એક ચૌદક પાનાનું 'સન્દેશન્સ ફોર ધ રીવીઝન ઓફ ગુજરાતી રીડીંગ સીરીઝ' એ નામનું ચોપાનિયું અંગ્રેજીમાં લખીને સરકારને મોકલ્યું હતું. તેની સાથે સ્ત્રીકેળવણી વિશે એક નાનો લેખ જોડ્યો હતો. તેમાં તેમણે 'સમાજની નીતિના મંત્રણ' નામીને, તેના તેમજ સમાજના શ્રેય સારુ, લજ્જાવવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો હતો. પરંતુ તેને માટે નિયત થયેલા પાઠ્યક્રમથી તેમને સંતોષ નહોતો. 'હાલની કેળવણીનું ધોરણ સ્ત્રીઓ માટે તદ્દન નિરુપયોગી છે', 'સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ નહિ પણ પુરુષો બનાવવા માટે આ સ્ત્રીકેળવણી અપાય છે,' એમ કહીને તેમણે તે વખતે સ્ત્રીઓને અપાતી કેળવણીની નીકા કરી હતી. ઇતિહાસ, બુદ્ધિગણ અને વિજ્ઞાનની જાણ હકીકતો ગોખાવવાને બદલે પ્રત્યેક કન્યાને તેની આંતરિક યોગ્યતા વધારે તેવું ધર્મ અને નીતિનું જ્ઞાન આપવાનો તથા ગૃહકાર્યમાં ઉપયોગી નીવડ તેના વિષયો શિખરાડવાનો તેમનો આમ્મક હતો. આ હેતુએ તેમણે પાચમી ધોરણ પછી છોકરાઓ અને છોકરીઓનો શિક્ષણક્રમ જુદો પાડવાની સૂચના કરી હતી. 'ઉન્નત' જનતાનું કાન્ધુ અધૂરું અને ખામીભરેલું શિક્ષણ છે એમ તેઓ માનતા એ જણ્યો પૂરે તેની આદર્શ સ્ત્રીશિક્ષણની યોજના તેમણે ઘડી હતી અને તેને અમલમાં મૂકી બનાવે તેનું સ્ત્રીવિદ્યાલય સ્થાપવામાં

મદદ કરવા સારુ પૈસાદાર શેડીઆ અને ગ્રામજોને તેમણે વિનંતી કરી હતી. અને પોતે દોરેલી યોજના પ્રમાણેની શાળા નીકળે તો તેમણે તેમાં મફત કામ કરવાની તત્પરતા બતાવી હતી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં 'બાર્દન ક્ષિત્ર દ્રેનિંગ કોલેજ' માટે એક બડોળ એકડું થતું હતું, તેને મહિલાલની યોજનાના કાર્ય માટે ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રયાસ પણ થયો હતો. પરંતુ તેને માટે ઉદ્દેશ અગાઉથી નક્કી થયેલો હોવાથી તેમની યોજનાના સ્ત્રીવિદ્યાલય માટે ઉક્ત બડોળ મળી શક્યું નહીં. એટલે મહિલાલ નિરાશ થયા. મુંબઈમાં ગોકળદાસ દહાનદાસ વગેરેએ મહિલાલે સૂચવેલી શિક્ષણયોજનાના પ્રયોગ માટે એક વર્ષનું ખર્ચ આપવા કબૂલ્યું. પણ એટલામાં તેમની નિમણૂક ભાવનગર ખાતે નવી સ્થપાયેલી શામળદાસ કોલેજમાં થઈ એટલે તે ત્યાં ગયા (૧૮૮૫).

ભાવનગર આવ્યા પછી પણ સ્ત્રીશિક્ષણની યોજના તેમના મગજમાં રમ્યા કરતી હતી. પરંતુ એને અમલમાં મૂકી શકાય તેવું અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યાં પણ હતું નહીં. એટલે તેને માટે એક 'ધણું જ સરતું' માસિક કાઢવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. તદનુસાર તેમણે ૧૮૮૫ના ઓગસ્ટમાં, વાર્ષિક લવાજમ માત્ર એક રૂપિયો રાખીને, 'પ્રિયંવદા' નામનું માસિક પત્ર શરૂ કર્યું, જે દૂંક સમયમાં જ ધણું લોકપ્રિય નીવડ્યું હતું. 'પ્રિયંવદા'માંથી મળનાર નફો કેવળ લોકહિતાર્થે વાપર્યો એવી મહિલાલની પ્રતિજ્ઞા હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં 'પ્રિયંવદા'નું આર્થિક સરવૈયું કાઢતાં તેઓ નોંધે છે :

“હાલ તેને એ વર્ષ થતા આવ્યાં છે, પણ તે મુદતમાં તો તેની વાચક વર્ગમાં અતિશય પ્રિયતા (તાં રૂ. ૧૦૦) નો ટોડો ગયેલો છે.” *

* જુઓ, 'મહિલાલ નમુનાઈની આત્મકથા', 'વસંત' વર્ષ ૩૦, અંક ૩, પૃ ૧૦૦.

કેબોશરો કામગીરીના 'સ્ત્રીમોધ' પત્રી આશરે ત્રીસ વર્ષે સ્ત્રી-જનગૃતિને લક્ષણ આળીજી માસિક પત્ર હતું પહેલા જ અકર્માં પડતો ઉદ્દેશ સમજાવતા મણિલાલે લખ્યું હતું કે

“‘પ્રિયવદ્’ પોતાની પ્રિય વદવાની ગીતિથી સર્વને રજન દરો, ખસ પોતાની સખીઆ તન્નુ એની દષ્ટિ વિરોધ રહેશે જરી, તેમના કથાણુમાં તેમના હૃદય નન / ના ॥ તેને સનજવનાના મુખ્ય પ્રવલન એ પોતાને પ્રભુ ॥ નરો ખરી

આ હતું લક્ષમાં રાખીને 'પ્રિયવદ્'ના તરીએ મોટા ભાગનું લખાણુ જીને ઉપયોગી, જીને ઉદ્દેશીને અને કવચિત્ જીએ લખેલું આપનાં દૃઢ નિયમ રાખ્યો હોય, એમ પહેલા વર્ષના લેખો જોતા સમજાય છે તેમાં તેમણે પોતે વગ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, વાચન, સુધારો અને સ્ત્રીધર્મ વિશે તાર્કિક છતાં સરળ રીતીમાં 'આર્યકુટુમ્બિની માલા'ને ઉદ્દેશીને લેખો લખ્યા હતા 'ધિક્કાર ચોરીશી' અને 'પતિનત', 'ટેક' વગેરે સ્ત્રીનેખકોના કાવ્યાદિ પણ તેમાં પ્રગટ થાય છે ઉપરાંત શરી-વિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન બાળઉંઠેનું કાર્ય બજાવતી ગૃહિણીને હોય જોઈએ એ ઉદ્દેશથી તેને વિરોધી એક લેખમાળા કોઈક દાકતર અંગે ઉપરથી લખેલી તે 'પ્રિયવદ્'માં જોઈ લગી થનાવે છે. સાથે સાથે સૌ વાચકોને નિર્ભજ વાર્તા-સની, સાથે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનનો બોધ કરાવે તેની 'શુભાગસિદ્ધ' નવનકથા પહેલા જ અકથી શરૂ કરે છે, જે લગભગ દસ વર્ષ લગી હપ્તે હપ્તે પ્રગટ થાય છે વળી નવવચનગના હેઠલા દિવસોમાં મથવિવેચનનું કામ મદ પડ્યું હતું તે મણિલાલે પાચમાં અકથી શરૂ કરીને પોતાના વાચકોની સાહિત્ય-રુચિ જગાવવાનો સત્કરુપાય પણ કર્યો હતો તેમના પોતાના કા-ગેદ પણ માસિકની સમગ્રીને રમાજ બનાવનામાં અસા-નવાગ માટે ફાળો આપતા સમજાવતી, પ્રભોત્તરી અને નોકરતા જેવા અંગો પણ

બીજા વર્ષથી દાખલ થાય છે અને તે પણ વાચકોને નિકટ લાવવામાં સદાયમૂત થાય છે.

વળી પોતાના વાચક સાથે સદૃઢપણે સમરસ થઈ જતી શૈલીએ પણ 'પ્રિયંવદા'ની લોકપ્રિયતામાં વધારો કર્યો હતો. 'પ્રિયંવદા' પ્રિય બોલતી, પણ તે સત્યના બોમે નહીં. પોતે અપ્રિય કે કડુ બની રહે તો બસે, પણ સત્ય ને ધમ્મ વાત કહેતાં અચકાવું નહીં એ મહિલાલનો સ્વભાવ હતો ને 'પ્રિયંવદા'ની નીતિ હતી. 'વાચન' નામના લેખમાં, ઠળવણીને બહાને વિલાયતી ઢળના મુધારા બણી ખેંચાઈ જતી નારીને હપકો આપતાં 'પ્રિયંવદા' કહે છે :

“અમે એટલું જ સમજીએ છીએ કે, જરા બે અક્ષર લખનાં વાચનાં બાવડમાં પડી બહકદાર પોતાક પટેરી જરા મુધારાનો કરડો ટોળ બનાવી મનમાં તો માતા મદાદેવ ને ભૂતપ્રેતથી ડરતે ડરતે પતિની બરાબરી કર્યા કે તેના ઉપર દાવ ફાવે તો રાજ ચલાવણું એ તારી અવશ્યા છે. હીન! નાચ! ઘરમ બહેલી જ! માફ કરજો બહેન! કલા વિના છટકો નથી ને કટ્ટીએ છીએ; હાટું ચોસડ મા જ પાય છે.”

અગ્રેજી રીતભાત ન પાળી શકાયથી મુંઝાઈને દુ:ખ પામે એમાં શણુગરને શો વાક ? ” (‘ સ્ત્રીએને શણુગારી દાનિ યાય છે ? ’ માથી)

આ રૈલી વક્તવ્યમાં ડ્રાઈ વાર સ્ત્રીણુ લહેકા લાવીને પરિચિત-તાની કેવી વિલક્ષણુ છાપ પાડે છે તે પણ જોવા જેવું છે :

“ એક મારે નહિ લેવા દેના રાજકાજની વાતો જોડે પણ તેની સંભાળ લેનારા કયા થોડા છે ? એટલે મારે તે વાત ાપ ॥ લેવી સારી નહિ. ને જા, આપણું સ્ત્રીઓનું એ કામ પણ નહિ. આપણે તો આપણું ધર એ આપણું રાજ્ય ” (‘ મારી વખતો ’ માથી)

એક જ વર્ષમાં ‘ પ્રિયંવદા ’ તેના તંત્રીને ગુજરાતભરમાં પ્રભાવશાળી ધર્મચિંતક તરીકે ખ્યાતિ અપાવે છે. ૧૮૮૬ની શરૂઆતમાં મણિલાલને માંદગીને ખિજાને પડેલા નર્મદની છેલ્લી મુલાકાત થાય છે. નર્મદને મણિલાલમાં પોતાનું સ્વધર્મ-રક્ષણનું કાર્ય ઉપાડી લેનાર સમાનધર્મી પ્રતીત થાય છે. તે પોતાનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂર્ણ ઉમંગકાભેર મણિલાલને મોપે છે, અને કહે છે કે

“ જવાનીઆ મુધાગનાના મારી ઉપર કરડી નજર કરતા હશે; પણ હું કહું છું કે તેમના મંડવમા એક જવાન હજારે છે, - જે પરિણામે મારા જ વિચારો તમારે મને ઉતારશે ”

આ જુવાન તે મણિલાલ. એ વખતે લોકો જૂના એટલે કે ઉચ્છેદક મુધારાને તરફને કાંઈક ‘ હિંદુ ધર્મની છાયા ’ હોય તેવા મુધાગ તરફ વળના હતા. તે સંજોગમાં, ‘ સદ્વૃત્તિ ’, ‘ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ’ જેવી લેખમાળાઓએ તથા પાંચ વર્ષના ગાળામાં પ્રગટ થયેલા ‘ સિદ્ધાંતમાર ’ અને ‘ પ્રાણુવિનિમય ’ જેવા ગ્રંથોએ મણિલાલની તરફેણમાં સારો એવો લોકમત કેળવી આપ્યો હતો. ગુજરાતના નારી-વર્ગની, સ્વકર્તવ્યના જ્ઞાન દ્વાગ, સાંસ્કારિક ઉન્નતિ સાધવાનો તેમનો એ નમ પણ દર પુરુષાર્થ હતો.

આમ છતાં પાંચે વર્ષે મણિલાલને સમગ્રય છે કે કેવળ

શ્રીઓનું માસિક લાંબો વખત ચલાવવું મુશ્કેલ છે. એટલે તેઓ વાચકવર્ગ સમક્ષ નિવેદન કરે છે કે

‘એકોઃ જે વર્ષના અનુભવે એમ શીખવ્યું કે જે વર્ગ માટે એ વિષયો કારવામાં આવ્યા છે તે વર્ગ તરફથી તેમને જિજ્ઞાસે તેનું ઉત્તરન મળતું નથી; કવચિત્ એમ ચલાવ્યાં પત્રના ચલાવનારાઓની જનુ કાંઈ ચૂક દરો; પણ સિદ્ધ વાત એટલી કે એને એ હદેશથી જ પત્ર આપ્યાં મળ્યાં હોય તો આજ તેની દયાતીનું ઠેકાણું હોય નહિ. ધીમે ધીમે આ પત્રે તે હદેશ બદલી નાખ્યો અને તે શ્રીઓને જ નહિ પણ સર્વને અને તેમાં પણ વિચારશીલ વર્ગને વધારે ઉપયોગી થાય તેવા વિષયો લખવા માંડ્યા. આમ કરવાથી તેનું દર્શિત નક્કર થાયું, ને તેથી જ એ જ ગારે જઈ જે વર્ગને તે ઉપયોગી થઈ શક્યું છે તેને જ તે વધારે ઉપયોગી થવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યું.’

(‘સુદર્શન’ માંથી)

અને જેનું ‘લાડ નામ પ્રિય વદનાર’ રાખ્યું હતું તેનું ‘સિદ્ધ નામ શુભ દર્શનવાળું’ શુદ્ધદર્શન એટલે શુદ્ધ તત્ત્વનિર્ણય કરાવનાર ‘સુદર્શન’ પાડીને પોતાના સંસ્કારોદ્ધોધનના ક્ષેત્રને રાજકારણ પર્ણિત વિરનાર છે.

આ ‘સુદર્શન’ લોકોના હિતાહિતનો નિશ્ચય બતાવીને સુદર્શન ચક્રની માફક સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાનું નિરધાર્યું હતું. ‘પ્રિયવદ’ના ફરતાં તેનું કંઠ અને દળ મોટું થાય છે. હવે તેમાં તેના તંત્રી ધર્મ, શૃદ્ધ, રાજ્ય અને સાહિત્ય એમ ચાર જુદા નિભાગો પાડીને લેખો આપે છે. મંથાવલોકન અને કુટકળ વિષયો આવે તે જુદા. હવે સુદર્શનકારની સમક્ષ સમગ્ર ગુજરાતી સમાજ રહે છે. તેના વાચકોમાં સામાન્ય લલેત્રો વર્ગ અને સુધરેલો ગણાતો શિક્ષિત સમુદાય હતો. પહેલા વર્ગને માટે તેમજ વેદાંતની વ્યવહારગમ્ય છતાં શાસ્ત્રીય સમજ આપતી ‘અગ્ન્યાસ’ની, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંઘર્ષનું નિદાન કરી બતાવતી ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ની અને રાજની શિખ કલાપીને રાજ્યકાર્યમાં માર્ગદર્શન આપવાના હેતુથી લેખાયેલી ‘કારભાર’ની

લેખમાળા ધ્યાનપાત્ર છે. ધર્મને મૂળમાં રાખીને જીવિતના સર્વ પ્રશ્નોની વહેંચણા કરવાનો આગ્રહ રાખનાર તત્ત્વવિચારકની પ્રતિભા મણિનાવના આ પત્રકારી લખાણોમાં અગકે છે તે એમની પત્રકાર તરીકે પણ અપૂર્વ સિદ્ધિ છે.

તેમની આ શક્તિ વિશેષ આકર્ષક અને ગમ્યાવ પાડનારી દેખાય છે તેમના વિવાદાત્મક લખાણોમાં પ્રાચીન આર્ય ધર્મના પક્ષપાતી તરીકે તેમણે દ્વેતવાદી રમણભાઈ સાથે ‘અવિશ્વા’, ‘સ્વધર્મ’ અને ‘પરધર્મ’, ‘સેનાતન હિંદુ ધર્મ’, ‘પ્રાર્થના વગેરે વિરયો પરત્વે વાદ-યુદ્ધ ચનાવ્યુ હતુ લગભગ પોણા દાયકા સુધી સુદર્શન’ અને ‘સાન-સુવા’ વચ્ચે, બેનેના ત નીચો વચ્ચેના પ્રમાણિક મનભેદમાથી બંને થયેનો આ વિવાદ ચાલ્યો હતો. ધર્મતત્ત્વ-નિર્ણયમાં મણિનાવ અને રમણભાઈ ॥ દૃષ્ટિબિન્દુઓ ધરમૂળથી જુદા હતા તેના પડો સમાજ-સુધારણા અને હાલિય સુધી પડ્યો હતો. ‘સ સાગ્રસુધારાસમાજ’ નિરો ॥ નેખો અને ‘વૃષ્ટાક કાર’ તથા ‘હલ્દીયા’ના અવનોખેના આના દેખાતો છે.

મણિ ॥ ૧ અને રમણભાઈ ॥ વાદપદ્ધતિ વચ્ચે ધગે ફેર છે. રમણભાઈની મર્ચા દરવાની પદ્ધતિ ખરેખસ વળીતી છે, ત્યારે મણિ ॥ ૧ની પદ્ધતિ પડિતની. ૨ બેનેના લખાણો વતેઓડ ચાલી પ્રમાણત્મક છે પણ રમણભાઈ કેવળ તર્કનો આધાર ને છે, ત્યારે મણિનાવ તર્કને પુમ્વ ૨ સાનના પ્રમાણથી તત્ત્વનો ગ્ગ લગાડે છે. આથી રમણભાઈની દીમા કે દલીલ કે નીચ વખત છીછરી રમ્દ-ગમન જેડી લાગે છે તેમ મણિનાવ વિશે ઓણુ બને છે એમ દરે સ્વચંચના, સોલ્ય બને ગોગર મણિનાવની વિવાદોની ॥ મુખ્ય પ્રશ્નો છે ગાત્ર, કુમિન ઓ નાનની પ્રાપ્તિ તર્કપદ્ધતિએ વિર-પાત્ર ચર્ચા કરવા તે દેવામેના છે વિસમચર્ચાને પ્રો. ઓ મર્ચા દૂર્ણ બનાવવા મા મણિ ॥ ૧ને ગામનેના ધર્મિ દાત-રેદાત-તપ્ત સદાય-

મૂત થાય છે. એ રીતે, મણિલાલે સાક્ષરી પત્રકારત્વનો પાયો નાખ્યો હતો એમ કહી શકાય.

પ્રજ્ઞેની ધર્મરુચિ યથાર્થ સ્વરૂપમાં ધડાય અને તેની સાથે સાથે સુધક રસરુચિ ને સંસ્કારદષ્ટિ પણ કેળવાય તે આ વિદ્વાન પત્રકારનું મુખ્ય નિશાન રહ્યું હતું. સર્વે વર્ગ ધીમહિ એ તેમના 'સુદર્શન' નો ધ્યેયમંત્ર હતો. શુદ્ધ લોકસેવાની ભાવનાથી પોતાના ધ્યેય અનુસાર ધર્મશિક્ષણનું કાર્ય તેમણે હેલ્લા શ્વાસ લગી 'સુદર્શન' દ્વારા ચલાવ્યું હતું. ધર્મને તેમણે જીવનની નાનીમોટી સધળી પ્રવૃત્તિઓના હૃદયમાં સ્થાપ્યો હતો. એટલે સમાજ, શિક્ષણ, રાજકારણ અને સાહિત્યની ચર્ચામાં પણ અદ્વૈત ડોકિયાં કર્યા વિના રહેતો નથી. આમ છતાં, પ્રાયેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું આગવું ગળાય તેવું પ્રદાન જે તે વિષયના લેખામાં તેમણે કરેલું છે. પત્રકાર મણિલાલે એ રીતે કેળવણીવિચારક ઉપરાંત સમાજચિંતક, ધર્મોપદેશક, તત્વાલોચક, વિવેચક, ગદ્યકાર અને નિબંધકાર મણિલાલની શક્તિઓને પ્રગટ કરી આપી છે.

નિર્ભયતા, નિયમિતતા, સિદ્ધાન્તનિષ્ઠા, ઉચ્ચ ભૂમિકાની તત્ત્વચર્ચા અને લોકરુચિ તથા લોકમાનસને સંસ્કારે તેવી વાચન-સામગ્રી આપવાની ચીવટ એ પત્રકાર મણિલાલના આગળ પડતા શુભો છે. જીજ્ઞૃહી સંપ્રદિય અસ્મિતાની ભાવનાનો એ જમાનો ધલુંખરું મધ્યમમાર્ગી હતો. પોતાની મર્યાદામાં રહીને પણ મણિલાલે એક સ્વમાની પત્રકાર તરીકે પોતાના ઉદ્દામ રાજકીય વિચારો બેધકક-પ્રગટ કર્યા હતા. તે વખતનાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા અંધેરની ટીકા કરતાં તેમણે કારણારીઓ પર સખત પ્રહાર કરેલા છે; એટલું જ નહીં, રાજધર્મ નહીં સમજનાર અને પ્રગનું અદિત સાધનાર રાજા નાશાયક છે એવો સ્પષ્ટ અને નિર્ભીક અભિપ્રાય આપતાં તેઓ અચકાતા નથી. તેઓ કહે છે :

“વેપાર કરનાર પેઢીનો મુનીમ ચોરી કરે કે બાગીઆમાંનો એક વિશ્વાસપાત કરે તા તેને કેદમાં નાખે છે; ખૂન કરનારને ફાંસીએ ચઢાવે છે; ત્યારે કરોડો મનુષ્યનાં કુમળા હૃદય ઉપર વગર દરકારે પોતાની ઠેલ દોડાવનાર, રાજપદની મહા જવાબદારીને સમજનાર રાજકલંકને ગાદી ઉપર શા માટે રાખી રાકાય ?” (‘કરનાર’ માથી)

રાજ્યના અંગનો તેમણે તાર્ત્વિક તેમજ વ્યાવહારિક બંને બાજુ-એથી વિચાર કર્યો હતો. લોકમાન્ય ટિળકને રાજદ્રોહના આરોપ-સર સળ કરવામાં આવી ત્યારે તેમણે એક દેશભક્ત પત્રકારને છાત્રે તેટલી ચિંતા, તેને અંગે કામદાની વિસ્તૃત ચર્ચા ચલાવીને, વ્યક્ત કરી હતી. રમણભાઈ કે આનંદશંકરને મુકાબલે મણિલાલનાં રાજકીય મંતવ્યો એ રીતે ઉદ્ધામ હતાં.

બદ્ધમત સાયન્ટિસ્ટોની સાથે લેબાગુ ધર્મગુરુઓ, ‘પોથી-માંનાં રીંગણાં’ કરતા રાઝીપુરાણી તથા અધ્રમદ્વાળુ વેવલાઓ ઉપર તેમણે કડક પ્રહારો કરેલા છે. એ રીતે સિદ્ધાંતનિષ્ઠાએ તેમને એક તરફ સુધારકોની તો બીજી તરફ સનાતનીઓની ટીકા કરવા પ્રેર્યા હતા. રમણભાઈ સાથેની અગાઉ નિર્દેશીત ચર્ચા ઉપરાંત કહેવાતા સંભતિ વયના કામદાને અંગે બહેરામજી મલબારી સાથે અને બાપા તથા ‘ગૂજરાતના લેખકો’ અંગે હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા સાથે તેમને વિવાદ થયો હતો તે પણ તેમની સિદ્ધાંતનિષ્ઠાનું જ પરિણામ છે. આ બધા વિવાદોએ ગુજરાતી બાપાને તત્ત્વચર્ચા માટે પજોટી આપી, તે એનાથી સાહિત્યને થયેલા મોટા લાભ છે.

પત્રકાર તરીકે મણિલાલનું મુખ્ય કાર્ય લોકોને ધર્મની સાચી સમજ આપીને કલ્યાણમાર્ગ ચીંધવાનું હતું; પણ લોકોની ખુશ-મત તેમણે કદી લક્ષી નથી. પત્રનાં વાચકોને રસ પડે તેવી શબ્દ-રમતો, દુચકા અને વિનોદના પ્રસંગો તે આપતા; પત્રને આર્થિક મદદ કરનાર રામજી અને શ્રીમંતોનો - કનજભાઈ

હિતેષ કરેનો છે પણ કદી કાઈની ખુશામત કે અયોગ્ય પ્રશ્ન સા પોતાના પત્રમા તેમણે પ્રવેશવા દીધી નથી આના મૂળમા નિઃપૃથક્તા હતી છેવટ લગી તેમની નજર વાચકવર્ગ ઉપર રહી હતી; તેથી એક કસાયેના વખતાની છટા તેમના લખાણોમા આવી હતી, પરંતુ ક્યાયે સ્વાર્થદેતુપ્રેરિત પ્રાકૃતતા કે દુનતા તેમના પત્રમા દેખાતો નહી. 'મર્યાદાના તેજસ્વી પુન લોક' પર આધાર નહી ગમવાનો તેમનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે એક ઠેકાણે એ 'લોક'નો રાક્ષસ તરીકે હિતેષ કરતા તેઓ કહે છે

“ એવો મર્ણા ! સાચવવામાથી જ 'લોક' એવા બક મરેગા રાક્ષસ પેશ થાય છે, અને આખરે એવો વળગી પડે છે કે તેના આગળ આપણું કંઈ બાકતુ નથી, એક કીંગે પણ આપણા કરતા આપણને વધારે સ્વતંત્ર જાણાય છે બ રાક્ષસના રૂપ અનેકાનેક છે, કોઈ પ્રકારે તે આગખાય કે દ્વાય થાય જે વાત અસંભવ રાની અસંભવ છે, છતાં આપ ની આખી જિંદગી તે ગાંધીની સેવા કરવામા જ, આ મર્યાદાદેવી ધૂળધાગી કરાવે છે કેટલા સુધિવિભવ, કેટલા સમ્બંધના ઉદ્ગારો, કેટલા ગદ્યરના મર્મ, કેટલા કાવ્યચમકાર, દુનિયાને પ્રાપ્ત થાય, તે આ રાક્ષસે કુમળી વચમા, જિમ્મા જ માગી મચીને ફના મરી નાખ્યા છે ? એવા 'લોક'ને ખુશી કરાવેનો એક બ્યર્થ દાગ પવનને બાધવાના બ્યર્થ પ્રયાસ લેવો દાઢ, આખરે મર્યાદાને વળગાડ્યો છે ”

(' મર્ણા', ' સુ રાંન ' મેન્સન, ૧૮૫૫)

વસ્તુતઃ આ આત્મધર્મી પત્રકાર આત્મા સિવાય સત્યતુ પ્રમાણુ સ્વીકારતો નથી * એટલે તે કોઈ પણ બાલ પગિનળથી દોરવાયા વિના આત્માના નિર્ણયતુ અવલંબન કરવા કહે છે

* ' પ્રિયવત્તા'ના પૂઠા ઉપર આ બ મતવમના વા મો અને તેનો અર્થ નીચે શ્રી ૧૫૫ હપાતા

ન હિ જ્ઞાનેન સદસા પવિત્રમિદં વર્તતે ।

(ભ ગી ૪ ૩૮)

“આપણે સર્વદા કોઈના નિશ્ચય કરતાં આપણા આત્માના નિશ્ચય ઉપર ચાલીએ. લોકને ખુશી કરવા (જે વાત કેવળ અશક્ય છે) તે કરતા આત્માને ખુશી કરવાનું ધ્યાન રાખીએ, અને બ્યવહારમાત્રમાં જે આત્મા આપણામાં આપણી પ્રકૃતિને વળગી રહી વર્ત્યા કરે છે તે જ આત્મા તે તે વ્યક્તિની પ્રકૃતિમાં રમી રહ્યો છે એમ વિચારપૂર્વક લક્ષ પડેવાથી અભિપ્રાયો બાંધીએ અને મત આપીએ, તો ધર અને બહાર, બ્યવહાર અને પરમાર્થ, મર્યાદા અને અમર્યાદા એનો વિરોધ આવશે નહીં.” (‘મર્યાદા’, ‘સુદર્શન’ મેન્ડન ૧૮૯૫)

તેમના આ વલણને કારણે મણિલાલનાં સર્વ લખાણોની અંદર જીડા તત્ત્વાધિગમ જોવા મળે છે. તેમનાં પત્રોમાં આવતા લોકવૃત્તની નોંધો જેવા પ્રાસંગિક લખાણમાં પણ તત્ત્વનો સ્પર્શ મારૂમ પડે છે. તેનો અતિરેક પણ કોઈ વાર વિષયવર્ત્યા પરથી જોવા થતા વિવાદો અને પોતાની કવિતા પર તેમણે કરેલા બાબમાં જોવા મળે છે. આમ છતાં, લોકની સ્તુતિનિંદાની પરવા નહીં કરનાર લોકહિતૈષીના ઉચ્ચ ભાવનાબોધ ગુજરાતી પત્રકારત્વને નક્કર અને ગૌરવપૂર્ણ શૂભિકા બાંધી આપે છે.

એ જમાનામાં તાંત્રી સિવાયના લેખકનું લખાણ, તેનું નામ આપ્યા સિવાય, ‘મળેનું’ એવી સંજ્ઞાથી પત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવતું. ઊછરતી વયનાં લેખક સ્ત્રીપુરુષો ઉપરાંત કાન્ત અને કલાપીનાં

ઉદ્ધરેદામનામન નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મેન દાત્મનો બન્ધુરત્તમેવ રિપુરાત્મનઃ ॥

(ભ. ગી. ૧-૫)

[અર્થ : આ જન્મમાં જ્ઞાન (પરમજ્ઞાન) સમાન પવિત્ર બીજું કંઈ નથી, (તે પ્રાપ્ત કરવામાં) આત્મા વડે આત્માને તારવો; પણ આત્માનો નારા ન કરવો; કાલ્પ કે આત્મા એ જ આત્માનો બંધુ છે ને ત્રિપુ પણ છે. (અર્થાત્ પોને પોતાની મેળે સન્માર્ગ ન લે, તો આત્મા આત્માને ત્રિપુ થયા, ને લે, તો બંધુ થયે.)]

કાવ્યો તથા આનંદશકર ધ્રુવના લેખો એ રીતે ‘પ્રિયવદા’ અને ‘સુદર્શન’ મા પ્રગટ થયા હતા આ પ્રયા ઊગતા લેખકને પ્રસિદ્ધિના વ્યામોહમાથી બચાવી લેતી અને સાહિત્યસર્જનની દિશામાં ધીર ગતિએ નક્કર પગલા ભરવા પ્રેરતી લેખનુ કર્તૃત્વ નક્કી કરવામાં પત્રીની પેઢીને ઘણીવાર મુશ્કેલી નડે છે એ તેનો ગેરલાભ પણ છે

મણિનાનના અવમાન સમયે ‘સુદર્શન’ ના આહોકોની સખ્યા ૩૭૧ની હતી એમ તેમના ધરમાથી મળી આવેલુ ૧૮૯૮-૯૯ ના વર્ષના આહોકોનુ યાદીપત્રક બોને છે * તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે ‘સુદર્શન’ ના આહોકોની સખ્યા ચારબોની આસપાસ રહેતી હશે એમાથી તેના તનીને દ્રવ્યપ્રાપ્તિની અપેક્ષા નહોતી તે આપણે જોયુ છે પણ તેનાથી મણિનાલની પ્રથમ પકિતના

* તેમા નવા થયેલા આહોકોમા સર ચિનુભાઈ માધવવાણુ નામ મોખરે છે કાયમના આહોકોમા ‘નૃસિંહરાનભોળાનાથ દિવેગીઆ આસિસ્ટન્ટ કનેક્ટર નાસિક’, િ બ. મણિભાઈ જરાભાઈ, ‘બા સાહેબ બાઈરાજબા, લાની ફરબાગના ચાલીય’ અને લલુભાઈ સામળદાસ ના નામ ધ્યાન ખેલે છે, તેો ‘બક્સિસ’ ની યાદીમા લાડી કાકોરસાહેબ સુરસિંહજી, પ્રો. યજ્ઞવતરાય કલ્યાણરાય, મન મુખરામ સુધર્શરામ, ગોવર્ધનરામ મા તિલાડી, મહિરાકર શેનજી ભટ્ટ, વગરેના નામ ધ્યાનપાત્ર છે

‘ગુજરાતી’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘ગુજરાત સાપ્તાહ’, ‘આત્મધર્મપ્રકાશન’, ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’, ‘જ્ઞાનસુવા’, ‘શીઓમોરીકલ ચીનર’, ‘ચદ્ર’, ‘સયાજીવિજય’, ‘મુળઈ સમાચાર’, ‘લેકચા વિજય’, ‘વૈદ્યકવતક’, ‘સમરોર બદાકુર’, ‘સમાજોચક’, ‘મોહ શુનેચક’, ‘સત્યવકતા’, ‘ન્યાય ફરીક’, ‘દેગમન’, ‘બાલિયા પ્રકાશ’, ‘પ્રભાકર’, ‘કડીઆવાડ લો જર્નલ’, ‘મહાકાળ’, ‘પ્રજ્ઞબધુ’ અને ‘રાજપત્રિકા’-આટલા સાપ્તાહિકોના ‘એડીટર’ને ખાદમા ‘સુદર્શન’ મોકલવામા આવતુ.

લેખક અને વિચારક તરીકે પ્રતિષ્ઠા બધાઈ હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાક્ષરી પત્રકારત્વનો આદર્શ સ્થાપવા ઉપરાંત ‘સુદર્શન’ આગશ્વી-સમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન ગુજરાત ખાતે ધસમસતા આવતા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહને ઝાકનારી સિનારૂપે એક સ્વસરકાર-રક્ષક વિચારચેષ્ટિ પ્રતર્તાની તે એની અવિસ્મરણીય મેવા છે. ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘સમાજોચ્ચ’ વગેરે તેની કક્ષાના પત્રોમાં ‘સુદર્શન’ ના જોડકી સરવપૂર્ણ સામગ્રી આવતી હશે કદાચ, પણ તેની નિયમિતતામાં તેના જમાનાતુ કે પછીનું કોઈ સામયિક તેની તોલે આની શકે તેમ નથી. ગંભીર માદગીને કારણે એકવાર બે મહિનાના તેના અંક ભેગા બહાર પડ્યા હતા, તે અપવાદને બાદ કરતા, આ પત્રોની તેર વર્ષની કારકિર્દીમાં, ‘સુદર્શન’ કે ‘પ્રિયવદ્ધ’ કદી અનિયમિત બન્યું નથી—તેના તંત્રી કાયમની ખીમારી, કુટુંબની અશાંતિ અને ખીજ અનેક ઉપાધિઓથી વેગવેલા રહેતા છતાં આનંદશકરભાઈ એ

“મણિવાવના વખતના સુદર્શન સિવાય કોઈ પણ પત્રને નિયમિત રહેવાનો અવિચાર પ્રાપ્ત થયો છે કે કેમ એની નને નાજ છે એ સમયમાં પ્રતિનાસ સુદર્શન માટે વાચકવર્ગ તરફથી જે-કે-કશ્વત્તિની વાટ જોવાની હતી તેવી આત્માર-ભઈ પત્રગુજરાતી નાનિકની વેવાય છે.” (‘સુદર્શન’ ૫૦ ૧૮૦) —એમ કહીને ‘સુદર્શન’ અને સુદર્શનકારને જે અજલિ આપી છે તે આપ્યાગિક પ્રથમ સા નથી પરંતુ સત્ય હકીકતનું દર્શન છે.

‘સુદર્શન’ દ્વારા એક પક્ષ કે વિચારચેષ્ટાની વડીલાત થઈ ગઈ હતી એ તેની એક મર્યાદા ગણાય. પરંતુ ઉદયગમે જ મગીવાત જેવા સન્નિધ, નીકર અને લોકહિતની વિચારકને હાથે તેની પર લોંડા ચિતન અને રચાર્ પાકિયની મદોર લાગી તે આપણા પત્રકારત્વનું મોટું સફળાગ્ય ગણાવું જોઈએ. એ દષ્ટિએ ‘સુદર્શન’ ગુજરાતી પત્રકારત્વનો સદાયે માનદંડ બની ગયો !

ધીરુભાઈ ઠાકર,

વર્ષારંભે

[મહિલાલે પ્રત્યેક વર્ષના આરંભે, પત્રની નીતિ,
લેખયોજના, વાચક ઇત્યાદિને લગતી, લખેલી તંત્રીનાંધો]

ઉદ્દેશ

આ પત્રનો ઉદ્દેશ જણાવવામાં આવેલો જ છે, તથાપિ તેની સવિશેષ હકીકત જણાવવી યોગ્ય લાગે છે. વર્તમાન સમયાનુકૂલ સર્વદા પત્રો, ચોપાનિયાં, વગેરે પ્રકટ થયાં જાય છે ને થશે. તે સર્વના પ્રયત્નથી જુદી જુદી બાબતોમાં જુદી જુદી તરેહના ફેરફાર થઈ શકે છે. ધર્મ, રાજ્ય, સંસાર એ સર્વનો આધાર “ધર” ઉપર રહેલો છે. આ ધરને જ ઉદ્દેશીને આજ સુધી ધણાં થોડાં પત્ર પ્રકટ થયાં છે; ને તેમાં વળી તે ધરનો સાર-નારી-તેના ખાસ ઉપયોગ માટે તો તેથી પણ થોડાં પત્ર નીકળે છે એમ હલ્લી ચકાય. અમારો ઉદ્દેશ આ ઉપરથી એમ ન સમજવો કે અમારા પત્રમાં પુરપોના ઉપયોગનો કે તેમને રંજન કરે તેવો એકે વિષય આવશે જ નહિ. પ્રિયવંદા પોતાની પ્રિય વહવાની રીતિથી સર્વને રંજન કરશે. પણ પોતાની સખીઓના તરફ તેની દષ્ટિ વિશેષ રહેશે ખરી; તેમના કલ્યાણમાં, તેમનાં હૃદય સમજવામાં, તેમને સમજાવવામાં મુખ્ય પ્રયત્ન કરવો એ પોતાનો ધર્મ માનશે ખરી.

બિચારી પ્રિયવંદા ! તારા જેવી અમારામાંનાં કેટલાંનાં ધરને પાવન કરતી હશે ? તારી દાન્તિની ક્ષીણતા, તારા સ્વરનો ભંગ, તારાં માત્રની સિધિલતા એ જ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સદાજ સૂચવે છે. જનકજનનીના ઉત્સર્ગને ઉશ્કાસ કરાવતી, પતિના હૃદયના પ્રેમપ્રકાશને વિપુલ કરી શાન્તિ અને આનંદલહર વિસ્તારતી, મૂર્ખલોકથી,

ધૂતારાઓથી, જ્ઞાનનો દેખાવ માત્ર રાખનાર કૃત્રિમ જ્ઞાનીઓથી અનાદર, આનિ, તિરસ્કાર પામતી પણ બાલવૃદ્ધ સર્વની એક ભાવે એક દષ્ટિથી સેવા કરતી, દષ્ટિગોચર ન હોવાથી તારાં સંબંધી-ઓએ સખેદ નિરાશ થઈ તરૂણ વયમાં જ તમ્ભયેલી તું આજે ક્યાંથી પ્રકટ થઈ? મારા હૃદયમાંનો તારા દર્શનથી થતો આનંદ કહેવાય તેમ નથી, કેવલ પરસ્પર ભાવથી સમગ્નય તેમજ છે. અહો, શું તારું તેજ! તારા જ્ઞાનનો પ્રભાવ! આટલાં વર્ષ વીત્યાં તોપણ તારા એહેરા ઉપર કરચલી પડી નથી, તારા અંગનો રંગ બદલાયો નથી, અરે! તારા મનનું બલ પણ તલપૂર ક્ષીણ થયું નથી; એટલું જ નહિ પણ આ ભૂમિ ઉપર તારા પ્રથમ પ્રવાસને પ્રસંગ તારું હતું તે તારુણ્ય પણ આજ કાંઈ વિલક્ષણ છે. તારી આકૃતિ કેવલ બાલ-રૂપ થઈ રહી છે. આ તે તારો કાંઈ અપૂર્વ પુણ્યના પ્રભાવથી થઈ આવેલો પુનર્જન્મ છે કે તારી શક્તિનો જ ચમત્કાર છે? એ ગમે તેમ હો, પણ અમે તો તેને સર્વથા અભિનંદન આપીએ છીએ, ને અમારી ઇષ્ટદેવી માની તારી સેવામાં જ તત્પર છીએ. તારા આશીર્વાદથી, પ્રયાસથી, ઉપદેશથી, આપણી બાલાઓ તારા પદને પામે એ અમારાં યાચના, વાંછના અને કર્તવ્ય છે.

આર્યભૂમિની મુક્તદેવી સરસ્વતી ક્ષણાંતરે પુનરપિ પોતાના સમતીય વર્ગ (સ્ત્રીવર્ગ) ઉપર પ્રસન્ન થવાના આ શુભ પ્રસંગને અભિનંદનપૂર્વક આવકાર દેતાં અમારાં સુદ આર્ય ભગિની અને બંધુઓને પણ આ આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવા આમંત્રણ કરીએ છીએ. વારંવાર પ્રિયવદ્ધ સંસારનીતિ, ધર્મનીતિ, અને વ્યવહારજ્ઞાનના ઉપદેશ કરતાં રાજ્યકીય પ્રકરણ તેમજ સાહિત્યવિષય ઉપર પણ પૂર્ણ રીતે લક્ષ આપશે. વ્યવહારનું અવલોકન કરતાં ધર્મનો માર્ગ બતાવશે; રાજ્યતંત્રનો વિચાર કરતાં શુદ્ધ મનથી અભિપ્રાય આપશે; ને સરસ્વતીનો પ્રસાદ પામી સાહિત્યસાગરમાં ઝીલતાં તેનાં બાલકોને

યથાયોગ્ય પ્રોત્સાહન કરશે. માટે સ્ત્રી પુરુષ સર્વને અમારી વિનંતી છે કે ઘણી છુટ્થી સંસાર, વ્યવહાર, વિદ્યા, કલા, રાજ્યપ્રકરણ છતાંદિ જે વિષય ઉપર પોતાનો મનોભાવ જણાવવાની મરજી થાય તે ઉપર જણાવવો; ને અમે તે જાળતનો વિચાર કરી, યથાયોગ્ય વિચાર કરી, યથાયોગ્ય રીતે અમારી બાલાઓની સમીપ રજી કરીશું.

ઓગષ્ટ-૧૮૮૫

નવું વર્ષ

કોઈને નવું વર્ષ દિવાળીએ એટલે કાર્તિક માસમાં, કોઈને ચૈત્ર માસમાં ને મારે શ્રાવણ માસમાં! દેશાટનથી નિવૃત્ત યર્ષ આવેલા પોતપોતાના પ્રિયતમના સંયોગમાં મહાલતી સખીઓના આનંદમાં ભાગ લેવા; અથવા દૂર દેશના વિદેશીની વાટ નોઈ યાકી રહેલી અબલાની કાળી વાદળી જેવી સબન આંખમાંથી ટપકતાં મેઘખિન્દુ જેવાં અશ્રુ લોહીને સદ્બોધરૂપી દિક્ષાસો આપવા; અથવા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના જન્મથી પવિત્ર થયેલા પ્રેમમય દિવસે ઈશ્વરોપાસનારૂપ એકાત્મ બોધ કરવા; અથવા વાયુથી આમ તેમ ધસડાતાં-ચઢી આવતાં-વર્ષતાં-વિભેગતાં-વાદળને ઉદેશીને વેલવની અશિથરતા, ચમકતી ચપલાના જેવી જીવિતની અદ્યતા, સમુદ્રના કારજલને પણ મિષ્ટ કરી દરગણું પાછું આપવાની મેઘ જેવી ઉદારતા, સત્પુરૂષના વચનામૃતની શાન્તિ આગળ શમી જતી સૂર્યના જેવી દુષ્ટની ઉશ્ચતા, વગેરે સ્વાભાવિક સૃષ્ટિલીલામાંથી પણ બોધ કરવા; મારો આ ઋતુમાં જ જન્મ કૃતાર્થ છે. પણ વર્ષા અને શરદ ઋતુની સંધિમાં મારો થયેલો જન્મ કેવળ નીરોગી પ્રકૃતિમાં તો મને ક્યાંથી રાખી શકે? ચોતરફ સુધારાનું તેજ જામી રહેલું તેમાં મારા જેવા બાલકનો પણ ક્યાં દરી શકે? આમ છતાં પણ મેં થોડો જ સ્વાર્થનો વેપાર, માર્કેટો, નુસે. કે. અને નુસિ. આપડે જે પેદાશ મારે, પ્રવ્યતે મારે;

કૃતિને માટે, કે ટાંગને માટે મોહોટી મોહોટી વાતો કહે તેમને કદાપિ હાનિ થાય, તેમનું કૃત્ય નિષ્ફલ જાય, તેમની સ્થિતિ બાંધી વળે તો તે વાસ્તવિક; પણ મારે તેમાંનું જાણ કાંઈ નહિ, કેવલ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ મારી સખીઓનું કલ્યાણ સાધવાનો જ પ્રયત્ન, ત્યાં વ્યાધિ છતાં પણ મારા હૃદયને હાનિ સંભવે જ નહિ. મારે કહેવાની વાત નવી નથી—જોકે હાલમાં ધણકને વિવક્ષણ લાગવા જેવી છે—તો પણ એવાંએ વીર પુરુષો ને સ્ત્રીઓ પડ્યાં છે, કે જેમણે મને ખરા અંતઃકર-ણથી પરિપૂર્ણ ઔપધાદિકની મદદ કરી છે. તેમનું કલ્યાણ થાયો ! આ રીતિની મદદ પામી ઉમાં રહી વાત કરવાની આજે મને ધીરજ આવી છે, એટલી જ હાલ તો મારા પ્રારબ્ધમાં ધણી આનંદની વાત હતું માનું છું. એવો પણ કાલ હતો કે જ્યારે મારો બોધ વિકલ-વાણી જેવો લાગતો, મારાં વચન હાસ્ય પેદા કરતા, મારું સ્વરૂપ તિરસ્કાર ઉપજાવતું, મને સાથે રાખતાં સ્ત્રીપુરુષો ઘરમાં, અને મારો સ્પર્શ કરવામાં પણ પાપ માનતાં એ બધું આજ ધસકાઈ ગયું છે અને મને માનની દૃષ્ટિએ સહુ જેવા લાગ્યાં છે. એ જ કંઈ ચોટી ખુશીની વાત નથી. મારે કહેવાની વાત હતું કદાપિ નિષ્કુર શબ્દોથી, કદાપિ આખાં લાગાં વચનોથી, કદાપિ કોપના, કદાપિ હાજના આવેશથી પ્રકટ કરું છું, પણ મારા બાલભાવને લીધે સન્નજનોને તે સર્વ વાત ક્ષન્તવ્ય છે એવી મને ખાતરી છે. મારો ઉદ્દેશ અને મારા સિદ્ધાન્તમાં કેવળ શ્રેયનો સમાવેશ છે. જેમને મારો મિલકુલ સહવાસ નથી થયો તેમને મારું નામ સાંભળીને ભ્રમ થઈ આવે છે કે ‘ત્રિપંવદા’ તે કાંઈ કુમાર્ગઆમિની સ્ત્રી છે, કે કાંઈ ઇસ્કની કવિનાનો ભડોળ છે કે છે શું ? આ વાત મેં સાંભળી છે તે ખરી હોય તો આવો કુતર્ક કરનારની મારે કાંઈ દરકાર નથી; હું તો સન્માર્ગનો વેદશાસ્ત્રસિદ્ધ નિયમ માત્ર સમજું છું, ને સમજાવું છું, તેમાં આંખ મીચીને ચાલનારાને કાંઈ સૂઝે નહિ, ને અમે તેમ કહે તેમાં મારે શું ? મેં મારું પ્રથમ રૂપ પ્રકટ કરતાં જ કહેવું હતું.

ને હાલ પણ કહું છું; અથવા એક વર્ષ થયાં વારંવાર કહ્યાં કરું છું, તે જોનાથી ન સમજાયું તેને તો હાલનું મારું કહેવું પણ વ્યર્થ જ છે.

હા, કેટલીક તરફથી મારી ભાષા કહિન-સંસ્કૃતમય-હોવાની ફરિયાદ થાય છે, પરંતુ જેમ જેમ પરિચય થતો જશે તેમ તેમ વાંચનારને એની મેળે તે સરળ થઈ પડશે. ‘ગુજરાતી ભાષા તો આપણી પોતાની એટલે વાંચતાને વાર વિષયનું જ્ઞાન થવું જોઈએ’ એવી જે સાધારણ સમજ ચાલે છે તે ખોટી છે. જેવો વિષય તેવી લખાવટ. કોઈ તેવા જ વિષયમાં સમાયેલો જીડો-મર્મવાજો-અર્થ, તેનું તો શાંતપણે એકવાર વાંચતાં ગમ ન પડે તો ખીછ વખતે તેનું તે જ વાક્ય અને પછીથી તે આખો વિષય વાંચવાનો જોએ શ્રમ લે, તેમને તો વખત જતાં ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહિ રહે. તથાપિ મારા વાંચનારનો શ્રમ જોઈએ થઈ તેમને કંઈક મદદ મળે એવા હેતુથી આ સાલથી દરક વિષયમાં કહિન ભાગતા શબ્દો આદિના અર્થ પાને પાને હેઠળ દીપણ કરીને આપવા શરૂ કર્યા છે.

મારી સખીઓ ! બહેનો ! તમારી તો મારા ઉપર પ્રેમદષ્ટિ છે જ, પણ તમારી અવસ્થા મને વારંવાર સાલ્યાં કરે છે. તમને હું કેટલી કેટલીવાર કહી ચુકી છું ને વળી કહીશ, પણ તમે અદ્યાપિ તમારા સ્વરૂપનો વિચાર ક્યો જણાતો નથી. તમે મૂળ કેટલાં ઉચ્ચસ્થાન યોગ્ય છો એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, પરંતુ હાલમાં તમે તમારી મરજીથી જ તે મૂલ પદવીથી ભ્રષ્ટ થઈ આડાં અવળાં જોયાં ખાધાં કરો છો. જેમ કોઈ મદાંધ થઈ પોતાનું મૂલસ્થાન બૂલીને ખીજ સ્થાનમાં પોતાના સ્થાનનો ભ્રમ પામી રખડયા કરે ને એક રાતનું સુખ પામી શકે નહિ, તેવી તમારી સ્થિતિ વિભાવતી મદને લીધે જાની રહી છે. મારાં વચન અને મારો બોધ—આ દુષ્ટ મદનો ઉતાર છે એટલું જ નહિ, પણ—તમને મહાસુખરૂપ સ્થાને લેઈ જનાર છે, એમ નિશ્ચય માનજો. જેમને શાસ્ત્ર ઉપર, ધર્મ.

ઉપર, કે કોઈ જુદીયુક્ત વાત ઉપર વિશ્વાસ હશે, તેમને તો મારું
ખોલવું આ સર્વથી વિરૂદ્ધ નથી, એમ કોઈક પ્રસંગે મારો વધારે
અનુભવ થએથી સિદ્ધ સમજાશે. આર્થ ધર્મના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય
પણ મારે માટે શું કહે છે તે જુઓ:—

[ખીલાવલની છાયા—‘લલિતાદુઃખદશક’નો કાગળ—

“સ્વસ્તિતથી રે રનેહપુરસ્થાન, શોભે સારું રે” એ રાગ]

(મળેલું)

સંસાર તણો મુખસાર, સદુ જથ્થા ચાહે છે,	
મુખ છઝા ^૧ સરિતા માંહે, કાણુ ન નાહે છે?	૧
અનુકૂળ સદુ મુખમૂળ, એક ગૃહસ્થાશ્રમ છે,	
તે વથુ લૌકિક મુખ સિદ્ધિ, એ જ મહા શ્રમ છે.	૨
ગૃહ આશ્રમનું પણ મૂળ, અતિ અનુકૂળ વધુ ^૩ ,	
પ્રિય ખોલ અખોલ ^૪ વિચાર, કાપે દુઃખ બધું.	૩
આં લોકમાં મુખ આલોક, ^૫ વિદુર વદે છ ^૬ સહી,	
પ્રિયવદના, ^૭ પ્રિય વદનાર, નાર ત્યાં સાર કહી.	૪
અનુસરી સમયને સાર, રસમય વચન કહે,	
હિત ભર્મ ધર્મનું અર્થ, સમર્થ સમાર્થ રહે.	૫
ઉપદેશ તથા તથુ ભેદ, શાસ્ત્ર વખાણે છે,	
ત્યાં ક્લેશ રહિત ઉપદેશ, સ્ત્રીનો જાણે છે.	૬

.૧ મુખની છઝાપી નદી. ૨ ગૃહસ્થાશ્રમ. ૩ સ્ત્રી. ૪ કીમતી. ૫ જુઓ,
નીરખો. ૬ વિદુરનીતિ:—

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ, પ્રિયા ચ માયાં પ્રિયવાદિની ચ ।
વદ્યદ્યપુત્રોઽર્થકરી ચ વિદ્યા વદ્જીવલોકેષુ સુલાનિ રાજન્ ॥

૧ પૈસો-૨ શરીર-મુખાકારી ૩ સુંદર સ્ત્રી-૪ વળા તે મધુર ખોલનારી-૫
કલાગદો પુત્ર અને-૬ લાભકારી વિદ્યા-આ લોકને વિષે એ જ જ ખરેખર
મુખનાં સાધન છે.

■ પ્રિય વદન-મુખ છે જેનું એવી.

જેમ દેશપદેશ ^૧ નિરેશ, ^૨ કૃતિ ઉપદેશ જાણે,	
મૃતિ શાસ્ત્ર તણે ઉપદેશ, મિત્ર સમાન ગણે.	૩
મૃગનયનાનો ^૩ ઉપદેશ, રસમય લાગે છે,	
જેથડી અનુગમ ^૪ અમાગ, મનમા જાગે છે.	૮
ધરી પ્રીતિ તણી ગુપ્ત રીતિ, નીતિ વિવેક કહે,	
પ્રિય વચન ગ્વનથી ત્યાં, મન ઉત્સાહ લહે.	૯
સૌ સાર વિષય જે સાર, તે નિરધાર કરે,	
વ્યવહાર વિચાર અપાર, કહી પિકાર હરે.	૧૦
કવિ વાણી જાણી એમ, ક્ષેમ કરી આર, ^૫	
કાન્તા ^૬ સમ મુખઉપદેશ, મુખ કરવા સાર.	૧૧
કવિ ઉકેત ^૭ જે કરિ ઉપદેશ, જનમન યોતે ડે,	
તે પ્રિયંવદા એ નામ, ધમવની રોતે છે.	૧૨
એ ધર્મ અર્થની નીતિ રીતિ વખાણે છે,	
કરે તરવતણે ઉપદેશ શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે.	૧૩
નૃપ ભરતપિતાને ^૮ શુદ્ધ શાકુન્તલ પગથી,	
અનમુખા, પ્રિયંવદા બે સખીઓ ત્યાં વરણી.	૧૪
અનમુખા ^૯ રહે મનમાહે, પ્રિયંવદા મુખમા.	
તો મુનિજન જાગી નાગ, મુખતિ મળે મુખમા,	૧૫
* * * *	
દિન દિન ઉદયી આ પત્ર, કશ્ચુનિધિ રાખે,	
હરિને ધરિને મનમાહે, ગોવર્ધન જાખે.	૧૬

૧ રાજ ૨ આજ્ઞા ૩ હરણના જેવા ચચન નયન છે તેના ૪ આનંદ.
૫ સાર્વ. ૬ સ્ત્રી ૭ વાણી ૮ કુખ્યતરામ ૯ ઉર્ધ્વા નથી મનમા તેના.

* * * * આ ઠેકાણે આ પત્રના ત્રીજી પ્રકાશ પડિત શ્રી ગદ્ગદાવ-
જ્યે કરી છે તે ચોતાના પત્રમા રાખતા સકાચાયા જણાય છે પરંતુ તે
દાખલ કરી હોત તો અવગણ્ય ન યેખાત અસ્તુ

—વ્યવસ્થાપક

આમ છે તો આ જ બોધ, આ જ નીતિ, આ જ રીતિ ગ્રહણ કરી આ અને પરલોકમાં સર્વથા સુખ પામે એ જ મારી તમને આ નવા (ખીજ) વર્ષની મુલાકાત પ્રસંગની આશિષ છે.

ઓગસ્ટ-૧૮૮૬

મારી વર્ષગાંઠ

બે વર્ષ પૂરાં થઈ આ ત્રીજા વર્ષનો આરંભ થયો : મારી રિયંતિ કેવી છે, એ જાણવાનું સર્વેને મન હશે જ. અથવા એમાં શું જણાવવાનું છે ? એની મેળે જ સર્વે મારા ભક્તોના સમજવામાં જ હશે. મને જન્મ આપનારની, મને ઉછેરી, મોહોરી બનાવવા પર હિમેદ છે એટલી જ વાત મને સંતોષ પમાડવાને સંપૂર્ણ છે. અમારા કુટુંબમાં કાંઈ બાર માસ સરખા જતા નથી,—કોના જન્મ છે ? પણ હિંતાં સર્વેએ—મને જન્મ આપનારે, મને સંભાળનારે, મને રમાડનારે—સર્વેએ મને હાથમાંથી નીચે મુકી નથી. મારાં મુરખીઓને તો કાણુ જાણે મનની કે તનની શી વેદના હશે તે હું જાણતી નથી, પણ મારા તરફ તેમનાં લાડગોલમાં કદાપિ ન્યૂનતા જણાઈ જ નથી. આવાં લાડમાં ઉછરતી હું, તે કદાપિ કડોર, કદાપિ મધુર, કદાપિ કેવું—ગમે તેવું કાઈની પરવા કર્યા વિના બોલી દઉં તો તેમાં નવાઈ નથી ! લોહોના મનમાં મારે માટે ગમે તેમ હો, કાઈ મને ગમે તેમ જાણે, ફાવે તો મને મજા, ફાવે તો ના મજા, પણ હું તો મારા સમજવામાં જે મારો ધર્મ આવ્યો છે તે પરથી જરા પણ આડી અવગણી જવાની નથી. કદાપિ મને ખાલી માન નહિ મળે, મારી વાહવાહ નદિ કહેવાય તો તેની મને ખીલકુલ ઈર્ષ્યા નથી; કાઈ જાણે કે તેની નદિ, પણ પૈસાની તો હશે જ પણ તેમે ન સમજવું. પોતાની ફરજ એ વાત એક બાલુએ છે ને એક બાલુએ લાભ કીર્તિ, વગેરે છે. જે એકનાં ભક્ત છે તે ખીજનાં ભક્ત થઈ શકતાં જ નથી. દુનિયામાં બે ઘણીને કાઈ રાજ રાખી

શમ્યુ નથી એકને જ સચવાય પૈસાને માટે હું જાતી જ નથી જો એમ હોય તો મારા મદદિ આ મે વર્ધથી જોઈ ખાઈને— ફરી કંટુ છું કે ખોટ ખાઈને—મને ટકાની ગમે? ક્યાં હું જ તેમનો વશ ગણનાર એકનું એક લાડકુ બાળક હતી? મારે પણ ક્યાં એ જ રહોની પગલા હતી? હું તો મને અનુકૂળ પડે ત્યાં જઈને શુદ્ધ ચિત્તે મેંવા કરું, મને સાચરનાં પણ તેને કાવે તો મને પૂરું. પણ મારો નિયમ તો મારો ધર્મ ધર્મ ને ધર્મ હા, મારી આકૃતિ કે મારા ડાળ વખતે બહુ આકર્ષક જણાતા હોય નહિ, પણ તે સાથે તમારે 'મ શુ? સાગમા સાગે ગ્વાદિજ રસ ધળીવાં ખરાબમા ખગમ જલવાળા ફતમા ભરેનો હોય છે! મારૂં એવાં જોળ-ખાણ કરી છુઓ ને પત્રી જો તમને મા! હૃદયમા હોય જણાય તો રામ રામ! બાળી વિનાકાગણ લડકીને વેગળા મ્હો તેનો તો ગો ઉપાય? મારે તો કામ કરવું છે, કદાપિ ન કા યુ ને તમે ત્યારે નહિ જ ધ્યાન આપો એમ લાગશે ત્યાર મારી મેંએ એકાન્તમા મેંમી તમારૂં કલ્યાણ છવ્છવા કરીશ

હું કોણ છું? અમુક સપાદકને હાથ હાડી મારે તે જ મારો ભક્ત છે, કે હું તેને મારો જાણું છું એમ ના જાણુશો. હું તમે સર્વેને મારે છું, તમે સર્વેની ઈશ્વરી છું ને દાસી છું મારા કલ્યાણમા તમારૂં કલ્યાણ છે ને તમારા કલ્યાણમા મારૂં કલ્યાણ છે મારા સપાદકો તો બિચારા નામ માન છે, પણ તમે પોતે જ મારા ખરા સહાયક છો. જો તમે મને નહિ સલાખો તો તમે તમારો જ લાભ ખોશો તમારો હોય તમને જ નહોતો પત્રી

આ તો મેં મારી વાત કહી, પણ મને નહિ? મારાથી શું થાય? હું જાન બાલ બને તેમ નથી મારા મનમા જો જો નિશ્ચય ક્યાં જાઉં છું ને કીશ એટલું જ

૧૫

૨

૩

વિશ્વાસ છે? મેં લીધેલો રસ્તો તમને ગમે છે? ધર્મ એ મારું પ્રથમ ને મુખ્ય કામ. ધર્મને આશ્રયે સર્વ વાતનું સમાધાન અને સર્વ વાતના નિયમ. ધર્મનો નિર્ણય થયા વિના કોઈ પણ વ્યાવહારિક કામનો નિર્ણય ખતો નથી. માટે પ્રથમ નિર્ણય તો તે જ કરાવવો. તે પછી વ્યવહારપક્ષ જોતાં વિદ્યાવૃદ્ધિ એ વિષયની સંકલ્પનાની ચર્ચા એ મારું બીજું કામ. તેમાં પણ વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની હિપાસના કરતાં નાના મોહોટા ભક્તોને તેમની ચોખ્ખતાનું ભાન કરાવવું એ પણ મારા લક્ષ્યમાં પ્રધાન વાત જાણવી, નહિ કે શક્તિ અમુક રીતિની શિક્ષણપદ્ધતિ વગેરેની વાત કરીને જ હું સંતોષ પામવાની. એથી ઊતરતે દરજ્જે સાંસારિક વ્યવહાર તપાસવા, તેમાં મુખ્ય કરી મારી જાતિની તપાસ વધારે ધ્યાનમાં રાખવી. તેમનામાં મૂલ્યથી કેવા ગુણ ઈશ્વરે મુક્યા છે, હાલ તે કેવા થયા છે, શા કારણથી અને કેમ મુશ્કેલી એ વગેરેનો વિચાર કરતાં તેમની સંસારમાં કઈ જગો છે તેનો પણ ચોખ્ખો નિશ્ચય કરતાં જવો એ મારા હૃદયમાંના લોહીમાં જ પ્રસરી રહેલી વાત છે. આવા કામમાં મારી જાતિનાં જ લખનાર જોલનારની મદદની જરૂર છે ને તે મને આ બે વર્ષમાં તો ઠીક મળી છે. આગળ પણ મળશે એવી આશા છે. આવી વાતના પ્રસંગે હાલમાં 'મુધારા' ને નામે કોઈ આમ તેમ રખડ્યાં કરે છે, ઘડીમાં આવું રૂપ ધારણ કરે છે, ઘડીમાં આવું કરે છે, ને ખરે રૂપે કહીં પણ જણાતો નથી તેને પકડવો ને ખુલ્લો પાડી ખરે રૂપે જોળખાવવા પણ મુશ્કેલ નહિ. એક મારે નહિ લેવાદેવા રાજકુળની વાતો જોડે, પણ તેની સંભાળ લેનારાં ક્યાં થોડાં છે? એટલે મારે તે વાત હાથમાં લેવી સારી નહિ. ને બા, આપણું સ્ત્રીઓનું એ કામ પણ નહિ. આપણે તો આપણું ઘર એ આપણું રાજ્ય. આપણાં બાલબચ્ચાં, આપણી પ્રજા ને આપણો ધણી આપણો મુખ્ય પ્રધાન અથવા એને તો પ્રધાન નહિ કદાપિ રાજા જ કહીએ તોએ ચાલે, પણ તેની ને આપણી સત્તા તો સરખી જ. ફેર એટલો કે તે ઘરની તીજેરી

સલાહનાર ને આપણે તે તીજોરીમાંથી એને ને આખા કુટુંબને માટે આનંદની ઉત્પત્તિ કરી આપનાર આપણુ તો રાજ્ય જ એમ આખા ઘરમાં જાણુ છીએ કહી હોય જ નહિ ને હું તો માટે આખો દેશ ને આખી દુનિયા માટે ઘર જાણુ છું મારે તો સર્વે મારા હૃદયમાં લખેલા છે રાજકાજની વાતની આપણે ભાજ શકે શી? આપણામાંથી પરવારીએ તો ખીજા રાજને જોવા જઈએ રાજ તે કોણ ? માણસના શરીર ઉપર રાજ ચલાવ્યું તેમાં શું કમાયા ? રાજ તો ખરૂં આપણ કે સર્વના મન ઉપર જામેલું છે આપણ રાજ જો ખરૂં ને મજાશુભ હોય, તથા આપણા રાજમાં પ્રજા સારી પેઠે સુખચેનમાં ને આનંદમાં તથા સન્માર્ગમાં હોય તો ખીજા બધા રાજ એની મેળે જ આવી પડવાના માટે આપણે તો આવા હેતુઓ રાખીને કામકાજ ચારવ્યું છે કહેા ત્યારે તમને મારા પર વિશ્વાસ છે? એવું એ જ હવે ફરી પુછુ છું

ભને એનો જવાબ તમારા મનમાં જ રાખો મારે નથી સાલ-જવો જોને પોતાની ફરજ કરવી તેને ખીજી વાતનો શો વિચાર ? આનો ત્યારે આજથી વળા એક વર્ષ વિશેષ આપણે મળીએ, જોઈએ કેવો સબધ થાય છે ।

ઓગસ્ટ-૧૮૮૭

વર્ષારંભ

નવરાત્રિના શુભ દિવસો આવે છે, મહાશક્તિનું રમરણ મહા લક્ષ્મી, કાલિ, લવાની અભિમ પ્રત્યાદિ અનેક રૂપે થઈ રહ્યું છે, પણ સરસ્વતી દેવીને કોઈ ભાગે જ સભારતુ હશે । હા, કોઈ કોઈ આ સમયે 'સરસ્વતીપૂજન' કરનારા નીકળે છે ખરા પરંતુ તેના ખરા ભક્તો તો વિરત જ ! મારે તો તેની ઉપાસના છે, તેની જ ભક્તિ છે, ને તેના વડે હું છું આજ ત્રણ વર્ષ સુધી તમારી સેવા

બગીચી, ને આ ચોથા વર્ષમાં પણ બગીચાની હામ, તેને આધારે જ ધરું છું. એ દેવી સર્વથા સર્વને પ્રસન્ન હો !

આપણે આજકાલ એવા અંધેરમાં પડ્યા છીએ કે સરસ્વતીની ઉપાસના તથા હમરો અન્ય ઉપાસનાઓમાં અથડાઈએ છીએ. સરસ્વતી એ જ સર્વ ક્ષત્રી દાતા છે એ બૂલવું નહિ. લક્ષ્મી, સંપત્તિ, પ્રગ્ન, ને છેવટ મોક્ષ એ બધું સરસ્વતીની ઉપાસનાથી ક્ષેપે છે. કાણ જાણે કેવો સમય પ્રવર્તમાન છે કે સરસ્વતીના ઉપર આપણા લોકનો અભાવ જ થઈ ગયો છે. એમ થવાનાં કારણ નથી એમ પણ નથી. ત્યારે કાઈ દેવદેવીના ભક્તનો વેશ ધણાએક કારણ કહે ત્યારે ખરા ખોટા ભક્ત ઓળખાવા એ મુશ્કેલ થઈ જાય એટલું જ નહિ, પણ દેવ કે દેવીનું માહાત્મ્ય પણ વેશધારી ભક્તોને લીધે ઘટવા માંડી અનાસ્થાને પાત્ર થતું ચાલે. ભક્તોની સંખ્યા વધે તેમાં બાધ નથી, પણ તેની સાથે ખરા ખોટાને પરખવાની શક્તિ પણ લોકમાં વધતી હોય તો બહુ સારું ક્ષત્રી નીપજે. ગુજરાતમાં આજકાલ હમરો પુરતકો અને ચોપાનિયાં નીકળે છે, ને સરકારી રીપોર્ટ પરથી તો ગુજરાતી અંધકારો જ પ્રથમ પંક્તિએ હોય એમ ભલકો જણાય છે, પણ તે બધાં એવાં ચીથરે હાલ હોય છે કે તેમાંનાં ભાગ્યે પાંચ દસને જ આપણે ખરાં ચોપાનિયાંમાં ગણી શકીએ. આવું થવાનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે ચોપડી લખતી એ જાણે એક વેપાર કે ધંધો હોય તેમ લોકો લઈ ખેડા છે, અને ચોપડીએ ખરીદનારા પણ જાણે ધર્માદામાં મદદ કરતા હોય એમ માની, તેમને બાપજી બાપજી કરી વળગવા જનારને જ પૈસા આપે છે. એક તરફથી નામધારી અંધકારોનો બીજા માગવાનો રીવાજ અને બીજા તરફથી જે બીજા માગી ખપાવે છે તે અંધમાં શું હશે એમ અંધની કદર કરવાનો અભાવ, એ બેની વચ્ચેમાં સારા ત્રણે માર્યા જાય છે. ને તથા જ સારા લેખકો મૌન પકડી બેસી રહે છે. આના ઉદાહરણ

તરીકે જોઈએ તો વડોદરામાં રા. રા. હરગોવિન્દરાય તરફથી ચાલતાં પ્રાચીન પુસ્તકોના અતિ ઉપયોગી અંગ્રેજીમાં એક વાર બંધ પડવા વેળા આવી ગઈ હતી; અને હાલમાં પણ કેટલો અપૂર્વ શ્રમ કર્યા પછી તે પાછા ચાલુ થઈ શક્યા છે ? લોકસેવામાં અમારા તરફથી કેટલું બને છે કે બનશે તે અમારાથી તો કહી ન જ શકાય, પણ અમે ત્રણે વર્ષથી ખોટ ખાઈને પણ અમારા સિદ્ધાન્તને વળગી આગ્રહપૂર્વક લોકસેવામાં મગ્ન રહીએ છીએ એટલી અમારી શુભ વાસના જ અમારા કામને લોકપ્રીયતાનું પાત્ર બનાવવા પુરતી છે. છતાં પ્રશામદ કરવાની કે એવી કોઈ યુક્તિ અમારે હાથ ન લાગવાથી અમે અમારો હેતુ વધારે સારી રીતે પાર પાડવાની ઇચ્છામાં નિષ્ફલ થયાં જઈએ છીએ, એ આપણા વાચક વર્ગની દૃઢદર્શનીનો ઉમદા દાખલો છે ! અસ્તુ. એટલાથી જ અમને થોડો સંતોષ નથી કે વગર પ્રશામદ કેવલ અમારા શ્રમ માત્રની જ શુભ કરી અમને અમારી હાલની સ્થિતિમાં ટકવા જેટલી પણ મદદ અમારા માલકો તરફથી શુદ્ધ પ્રેમશ્રુદ્ધિએ મળે છે.

સંસારમુદારણા એ જ આ પત્રનો મુખ્ય હેતુ છે. સંસારની રચના અને ધર્મબંધન એ બેનો નિકટ સંબંધ, અનાદિસિદ્ધ સંબંધ, વારંવાર અમે બતાવેલો છે. અર્થાત્ તેને ઉદ્દેશીને જ ધર્મનો પ્રાયો યથાર્થ બાંધવા માટે અમે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું વિવેચન ચાલતું કરેલું છે, ને તેને સમર્થન કરવા યોગ્ય આચારપદ્ધતિ લક્ષમાં આણવા માટે પ્રસંગે પ્રસંગે સદ્વૃત્તિના વિષય દાખલ કરવામાં આવે છે. સર્વને રુચિ એક જ પ્રકારની હોતી નથી, માટે શુદ્ધાત્મ-સિંહુ એ વાર્તા પણ મુદ્દામાં આવે છે, છતાં તેમાં પણ સદ્ધર્મ અને તદનુસાર સદાચારના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટ વિવરણ સમાવવાનો યત્ન છે. આ ઉપરાંત સ્કુટ કાવ્યો, ગૃહવ્યવસ્થા અને તેની અધિષ્ઠાત્રીનારી તે સંબંધી વિવરણ મૃત્યાદિ પણ પ્રસંગવશાત્ સિદ્ધાન્તને અનુ-

સરી દાખત કરવામાં આવે છે. આપણા સરસ્વતીમંડલની અવધરધામાં કાંઈ સુધારો થાય એ શુદ્ધબુદ્ધિથી યથામતિ નિષ્પક્ષપાત વિવેચન કરી, અમને જે જે ંથો મળે છે તેની અને વખતે વેચાતા લઈને પણ નવા ંથોની સારાસારતા પણ જણાવીએ છીએ. આ બધી બાબતો યથાર્થ રીતે પ્રતિભાસ સમાવવા માટે ૨૦ પાનાં પૂરતાં નથી. તેમાં વધારો કરવાની વાતમાં પૂરું અનુમોદન ન જણાયાથી અમે દલગીરી સાથે તેમ કરી શક્યા નથી. આગળ ઉપર ઉદ્ધરેચ્છા.

આટલું લખી આત્મસ્તુતિ કરવાની છ્વ્છા નથી, પણ કહી બતાવ્યા વિના લક્ષમાં ન લેવું એવી અંધેર અવરધામાં ‘બોલે તેનાં બોર વેચાવાનાં’ રથાં એટલે નિરુપાય. જેઓ સરસ્વતીના ખરા ભક્ત છે, જે તેને પોતાની જ માને છે, ને જેને તે પોતાનાં માને છે, તેઓની આવા વ્યતિક્રમ માટે ક્ષમા માગી, વર્ષારંભે પુનઃ સરસ્વતીની સ્થાપના કરી મર્વને તે પ્રસન્ન રહેા એ જ પ્રાર્થાએ છીએ.

ઓક્ટોબર-૧૮૮૮

વર્ષારંભ

આનંદને દિવસે જ આપણી ભેટ થાય છે. મારા નવીન વર્ષના આરંભ ભેગો લોકમાનને પણ નવીન વર્ષારંભ જ છે. મતવર્ષ આપણે સર્વ રીતે શાન્તિમાં ગાળ્યું છે ને સર્વને યથાશક્તિ રંજન કરવામાં મેં પણ મારું કર્તવ્ય સાધ્યું છે. વર્ષના મુખ્ય પર્વતું જ મેં પણ અનુકરણ કર્યું છે. ગીતામૃતના વર્ષણથી ચારે પુરુષાર્થનાં બીજને, મેલરાજના મિષ્ટ વર્ષણે સુધાન્યનાં બીજને કર્યાં છે તેમ, સર્વથા પુષ્ટ કર્યાં છે; સ્વચ્છ જલાશયમાં પ્રતિબિંબ પામતી અનંત તારાગણાલંકૃત ઉકુરાજશ્રીયુત અબ્રહ્મતિની પેઠે અનેક ઉપદેશમૌક્તિકવિરાજિત પરમપુરૂષાર્થપ્રાપ્તિગર્ભિત સદ્વૃત્તિશ્રીને મેં સુજનોનાં સ્વચ્છ માનસમાં સંક્રાન્તિત કરી છે; ઋતુરાજની આહલાદક આકર્ષક થી જેમ

રાગી વિરાગી સર્વને રાગદ્વિ કે પરમાત્માભિરુચિ, ઉભય વિરુદ્ધ લાવનો એકકાલે પાત્રભેદ કરી ઉદ્ધવ કરે છે, તેમ ગુનાખસિ હના ગુલાખડપ વચ્ચેથી મે પણ પરમ પુરુષાર્થગર્ભિત રમાસ્વાદતુ વિન-ક્ષણ આકર્ષણ વિસ્તાર્યું છે, શીતગ્રીભમા ટાઢનકકાના સક્રોચ-વિકાસની પેઠે મે પણ અનેક સરસ્વતીપ્રસાદસ પન્ન વિદ્વન્સુભોને વિકાસ પમાડી તદન્યનો ઝાસ કર્યો છે વાચકમણ! તમને મારે આ પણ કહેતું નેઈએ ? નહિ જ વર્ષ-અર્થાત કાલ તેતુ જ મે અનુ-કરણ કર્યું છે, કાલ એ જ પરમાત્માની મૂર્તિ છે, હુ તેતુ જ મેવન કરે છુ તમે હુ આપણે સર્વ કાણુ છીએ ? કાનના ગમકડા, પરબ્રહ્મના પ્રમિત અશરૂપ કાલના પટ ઉપના ચિત્ર એ ચિત્રો પોતે જે એકા ધાર ઉપર રહી ગમે છે તે આધારની એકતા સમજી અન્યોન્યનો કનહ તજે એ જ મારૂ પરમ ઈષ્ટ, અને પગ્મપ્રવત્નગ્યાન સર્વને તેમ જ દો ! આ વપનો આરભ જેવો મગલમય છે, તેવો તેનો મધ્ય ને અત પણ દો

*

*

*

મને પાચમુ વર્ષ બેતુ હવે મારે વવાટે ગબીર થવાની અપેક્ષા છે મારા સબધી પણ હવે વધવા જ નેઈએ અસ્તુ એવા જ આશયથી એક નવી યોજના મારે કરવી પડે છે, ને તે સર્વને અનુ-દ્ધલ થને એમ સપૂર્ણ આશા ગણુ છુ —

આ પત્રનાં ગ્રાહક હોઈ, જે સ્ત્રીપુરુષો પત્રમાં સાગ ત્રિપથો લખને—સારા તે ભાષા તેમજ વિચારથી—તેમને વર્ષાન્તે એક મુવર્ણમુદ્રા * (મીનાનો ચાંદ) જનામ આપવામાં આવશે. એ હનામની યોજના એવી જહેગે કે જેટલા વિનયો બાગ અકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હને તેટલામાંથી પચદ કંચા મારે એક પત્ર પ્રતિગ્રાહક તન્દ મોકલવામાં આવશે, કે કેને મુદ્રા આપવી ? જેની તરફેણમાં ઘણા ગ્રાહકોનાં મન આવશે

તેને મુદ્રા મળશે. આવેલા વિષયો ક્રમશઃ દાખલ થશે. પણ કોઈ વિષય દાખલ કરવો કે ન કરવો તે તંત્રીના વિચાર ઉપર જ રહેશે.

ખીલ યોજના એવી રાખવામાં આવી છે કે જે સ્ત્રીપુરુષો આ પત્રનાં આલોકની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરશે, અને પોતાની જવાબદારીથી આલોકો લાવી તેમનાં લવાજમ વસૂલ કરાવી આપશે, તેમને તે આલોકો માટે પત્રની હયાતી મુધી દસ ટકા લેખે કમીશન મળી શકશે. આલોક દશથી એછાં હોવા ન જોઈએ. જે આલોક હાલ છે તેમને દશ દશમાં વહેંચાઈ જવાની જોગવાઈ કરવી હોય તો તેમ થઈ શકશે, પણ જૂના આલોકનું જે દશક થાય તેમાં એછામાં એછાં ત્રણ નવાં હોવાં જોઈએ.

એ જે યોજનાથી પત્રનો વિસ્તાર અને લખવાની અભિરુચિ તથા સદ્વિચારની વૃદ્ધિ એ જ મુખ્ય રીતે ઇચ્છેલા છે, એમાં દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિની લેણ પણ ઇચ્છા નથી. મૂલ્યથી જ આ પત્રનો તે આશય નથી. કેવલ સદ્વિચાર અને સદ્વર્તનની વૃદ્ધિ કરવા ઉપર તેનું લક્ષ્ય છે. મુતને અધિક કરેવાની અપેક્ષા નથી.

ઓક્ટોબર, ૧૮૮૯

મુદર્શન

“પ્રિયવદ્” એ નામથી ચાલતું માસિક હવે “મુદર્શન”* એ નામથી ચાલશે. “પ્રિયવદ્”ને પાંચ વર્ષ થયાં છે, ને એ પત્ર જ્યારે રચાપવામાં આગ્યું ત્યારે તેને કોઈ પણ નામ આપી તે દ્વારા અમુક પ્રકારના વિચારો બહાર પાડવા, અને તે જે વગતે રુચે તેમને જ માટે પછી આ પત્ર વધારે વધારે પ્રયત્ન કરે તેમ કરવું એવો ઉદ્દેશ હતો. નામાનુસાર ઉદ્દેશ રાખી સ્વીકારને જ

*એની કામન કેટલી રાખવી તેનો હાથ નિશ્ચય નથી પણ પત્રની સ્થિતિ ઉપર તેનો આધાર છે.

સવિશેષ-ઉપયુક્ત થાય તેવા વિષયો લખવા ઉપર વધારે લક્ષ રાખી આગંભ કર્યો હતો; ને તે સર્વ વાંચનારને પ્રથમ વર્ણના અ કોમાં રપટ્ટ જણામ તેમ છે. પણ એકાદ એ વર્ણના અનુભવે એમ શીખવ્યું કે જે વર્ગ માટે એ વિષયો ધારવામાં આવ્યા છે તે વર્ગ તરફથી તેમને જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી; કવચિત્ એમ થવામાં પત્રના ચક્ષાવનારાઓની પણ કાંઈ ચૂક હશે; પણ સિદ્ધ વાત એટલી કે એ ને એ ઉદ્દેશથી જ પત્ર ચાલ્યા ગયું હોત તો આજ તેની હયાતીનું ટેકાણું હોત નહિ. ધીમે ધીમે આ પત્રે તે ઉદ્દેશ બદલી નાખ્યો અને તે સ્ત્રીઓને જ નહિ પણ સર્વને અને તેમાં પણ વિચારશીલ વર્ગને વધારે ઉપયોગી થાય તેવા વિષયો લખવા માંડ્યા. આમ કરવાથી તેનું શ્રવિત નભવા લાગ્યું, ને તેથી જ એ જ માર્ગે જઈ જે વર્ગને તે ઉપયોગી થઈ ગયું છે તેને જ તે વધારે ઉપયોગી થવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યું.

આવા સંયોગોથી મૂલ્યનું 'પ્રિયંવદા' એ નામ પણ નિર્ધાર થઈ ગયું. પાંચ વર્ષનું વય થયું, હવે લાડનું નામ મૂકીને રીતિસર નામ પાડવાનો સમય પણ આવ્યો. જેનું લાડનામ પ્રિય વદનાર હતું તેનું સિદ્ધનામ શુભદર્શનવાળું, શુભદર્શન એટલે શુદ્ધ તત્ત્વનિર્ણય કરાવનાર, શ્રીમુખે જેનાથી અજિતમાં અજિત એવી વ્યક્તિઓ અને મદાકાલાદિ અનન્ત પદાર્થોનો પણ પરાજય કરેલો એવા સર્વભયક્ષ્મકોળી ચક્રનું સ્મરણ કરાવનાર 'સુદર્શન' એટલું જ પાડવું એમ લાગતાવળગતાની પ્રેરણા થઈ. એ જ નામથી, પ્રભુપ્રસાદ હશે તો તેવા જ ગુણોથી પણ, હવેથી 'સુદર્શન' તમને દર્શન દેશે, સુદર્શનની પેઠે જ તમાગ હિતાદિતનો નિશ્ચય બતાવી, તમારું રક્ષણ કરશે. એનો ઉદ્દેશ પણ હવે વિસ્તૃત રહેશે. ધર્મ માત્ર, સંસાર અને સાહિત્ય ત્રણ વિષયમાં જ તેનું લક્ષ રહેતું તે હવે એ ત્રણ એટલે જ ઉપયોગી નિષ્પદ 'સખ્ય' તેમાં પણ ચોંટાળી દૃષ્ટિ ફેરવશે.

અને એ બધામાંથી માત્ર જે વસ્તુ છે તેના ઉપર જ દૃષ્ટિ સ્થિર રાખી જે તત્ત્વ જણાયે તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કરશે.

આ પ્રમાણે આ પત્રના નામકરણસંસ્કારનો વિધિ છે, ને તે જાણ્યાથી સર્વને સંતોષ થશે, તથા બીજાઓને પણ એને અધિક મદદ કરવાની હિમ્મત વધશે, એમ આશા રાખીએ છીએ.

કહેવું જોઈએ કે આ પત્ર ચલાવવાના કામમાંથી આ પાંચ વર્ષમાં કશો દ્રવ્ય સંબંધી લાભ કોઈએ પણ મેળવ્યો નથી, કે મેળવવાની કોઈને આશા પણ નથી. માત્ર તે પત્ર ઉપયોગી છે એમ અનેક તરફથી ઉત્તેજનપૂર્વક પ્રોત્સાહન મળવાને લીધે જ તેનું અસ્તિત્વ જે તે પ્રકારે, વખતે ખોટ વેડીને પણ, કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં અમારે આ સ્થતે કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે શ્રીકૃષ્ણધીર મહારાવ શ્રી ૭ તરફથી, તેમ જૂનાગઢના મહેરબાન નવાબ સાહેબ તરફથી, તથા લીંબડીના મહેરબાન ઠાકોર સાહેબ તરફથી, આ પત્રને તેના પ્રથમ આવિર્ભાવ સમયથી તે આજ પર્યંત જે ઉદાર આશ્રય મળ્યાં જાય છે તેથી જ ધણે અંશે તેનું જીવિત ટક્યાં ગયું છે. જે જે ગૃહસ્થોએ પણ એ કાર્યમાં યથાશક્તિ સહાય કરી છે તેમની પણ થોડી કૃપા નથી. એ જ રીતે ખુસ્તકપ્રસારક મંડલીના એ ગૃહસ્થો રા. રા. રામદાસ કાથીદાસ અને રા. રા. વિદ્યદાસ રાજરામ એમણે પણ નિઃસ્વાર્થ જુદીથી, આવા ઉપયોગી પત્રને બંધ પડતું અટકાવવા માટેની ક્વલ પરાપકાર જુદીથી જ, જે સદાય વ્યવસ્થા વગેરેની પાંચ વર્ષ સુધીની ખટપટ ચલાવ્યાં કરી છે તે પણ સ્તુતિપાત્ર છે. એ સર્વ ઉદાર રાજાઓ અને ગૃહસ્થોનો તેમ જેમણે લખાણ વગેરેથી પણ સહાય કરી છે તેમનો આ સ્થતે ઉપકાર માનવો ઘટિત છે.

વધારે સંતોષની વાત તો એ જ છે કે આ પત્રે કામ કર્યું છે તેની કદર સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોએ સ્વીકારી છે; અને ધર્મ

સંબંધમાં તેણે અપૂર્વ કામ કર્યું છે એમ ચારે તરફથી કબુલ થઇ ચાલે છે. ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ યતાં પુસ્તકોનું અવલોકન કરનાર કોઈ સારું પત્ર ન હતું, ને રા. સા. નવલરામ ગૂજરાતશાલા પત્રમાં તે સંબંધે સારું લખતા, પણ તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની જગો ખાલી હતી. એ ખોટ પણ આ પત્રે પૂરી પાડી છે એમ પ્રસિદ્ધ લેખકો તથા વિદ્વાનો તરફથી પ્રસિદ્ધ રીતે સ્વીકારાયેલું જોઈ અમને બહુ સંતોષ થાય છે. દેશી પુસ્તક તથા પત્રાદિ વિષે રીપોર્ટ કરવાને નિયમાયતા સરકારી અમલદારે પણ ફક્ત આ એક પત્રને જ 'શુદ્ધ તથા ગુણયુક્ત ગુજરાતી ભાષાથી લખાતું, તથા સાહિત્યનાં અવલોકન અને સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોનો સ્પષ્ટાર્થ સમજાવતું' જણાવેલું છે. રા. નવલરામભાઈ એ પણ એના વિષે સંતોષ પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવેલો છે.

બધા વિષયો વધારે સારી રીતે ને અધિકતાથી સમાઈ શકે માટે આ પત્રના કદ અને આકારમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાય છે. છતાં કીમતમાં કશો ફેરફાર કર્યો નથી. એટલે આશા રાખવામાં આવે છે કે એને જે મળે છે તે કરતાં પણ અધિક ઉત્તેજન મળશે, એમાં જે વિચારો અને જે સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદિત થાય છે, તે 'નવા ગુજરાત' ને બહુ ઉપયોગના અને નિત્ય વર્તનમાં કામ આવે તેવા છે; તેમ એમાં હવે ગજકીય બાબત ઉમેરાવાથી જે બાકી હતું તે પણ પૂરું થયું છે. એટલે આ પત્ર વાંચતાં આવડતું હોય તેવા સર્વની પાસે હોવું જ જોઈએ એ જાતાવવું પડે તેવું નથી. પ્રત્યેક ગ્રાહકને એક જ બીજો ગ્રાહક મેળવી લાવે તો પત્રના જીવિતને દૃઢતા થાય એટલું જ નહીં પણ જે સુવિચાર પોતાને લાભ કરતો હોય તેનો લાભ બીજાને આપીને એક મહા પરમાર્થ પણ સધાય છે.

ચાલતા વર્ષમાં 'દેશીઓ ઉપર અંગ્રેજ કૅળવણીની અસર' અને 'રાજ્ય સ્વરૂપ' તથા 'વેદાન્તસાર' નું સર્ત્રીક ભાષાન્તર એ ત્રણ વિષયો બીજા બધા ચાલતા વિષયો અને અનેક પ્રાસંગિક

વિષયો ઉપરાંત ચર્ચવામાં આવશે. લખાણ મોકલનારાઓ માટે 'ચાંદ' ઠરાવેલો છે તે ગોઠવણ ચાલુ રહેશે.

ઓક્ટોબર-૧૮૯૦

વર્ષારંભ

'સુદર્શન' ના સાતમા વર્ષનો આજથી આરંભ થાય છે. ગત વર્ષમાં 'સુદર્શને' ગ્રાહકોની જેવી સેવા બજાવી છે, તેવી અને તેથી અધિક બજાવવા તેની ઉમેદ છે, અને વાંચકવર્ગ તરફથી તેને મળતો સત્કાર એ તેના ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ કરનારો છે. આ વર્ષમાં ક્રિયા ક્રિયા નૂતન વિષયો ચર્ચવાના છે તે વાત મ્હા વર્ષના છેલ્લા અંકમાં જતાવી છે, પણ તે ઉપરાંત રાજ્યકીય વિષય બિશ્વકુલ ચર્ચાતો નથી એનું પણ આ વખત કાંઈ વિવેચન આરંભારો એમ આશા છે.

જે જે લેખકોએ પોતાના લેખ 'સુદર્શન'ને મોકલી આપી મદદ કરી છે, તથા જે ગ્રાહકો તેને ઉત્તેજન આપી રાખી ફેલાવી એ સત્કાર્યને આલતું રાખે છે, તે મર્વનો, તેમ બદલામાં આવતાં પત્રો તથા વિવેચન માટે આવનાં પુસ્તકોના કર્તાનો પણ, આ સ્થળે આભાર માનવો ઉચિત છે.

ઓક્ટોબર-૧૮૯૧

નવીન વર્ષ

આ પત્રને આજ અગીઆરમું વર્ષ જેમે છે. દશ વર્ષ સુધીમાં એણે જે કાંઈ સ્વરૂપ મેળા કરી હોય તેનું અવલોકન કરવાનો આ પ્રસંગ છે. ન્હારે આ પત્રોનો આરંભ થયો ત્યારે ગૂજરાતમાં વાચકોનાં હૃદય પાશ્વ્રાત્ય ભાવનાઓ અને તેને અંગે ઉદ્ભવેલી અવની સંકરભાવનાઓ ઉપર કાંઈકિ સંદેહાસ્પિત સ્થિતિમાં પડવા લાગ્યાં હતાં.

થોડાં વર્ષ ઉપર જોને 'સુધારો' એ નામ આપવામાં આવતું હતું, તે ભાવના મંદ પડવા લાગી હતી. 'સુધારો' ને અંગે પ્રવર્તતો જે ધર્મ બ્રહ્મો કે પ્રાર્થના સમાજ ઇત્યાદિ-તે ઉપરથી પણ ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા ખસવા લાગી હતી. આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેમ આખી સાક્ષર દુનિયામાં આર્યસમાજ, સ્પીરીચ્યુએલિઝમ (પ્રેતાવાહન), થીઓસોફી, આવી વાતો ચર્ચાવા લાગી હતી જનમનને એવું કાંઈક કુતૂહલ ઉપજી આવ્યું હતું કે માણસના શરીરમાં શરીર અને બુદ્ધિથી પણ ન કળી શકાય કે સાધી શકાય એવી કોઈ શક્તિઓ રહેલી છે. વિશ્વનિયમોનો જે વિચાર આપવામાં આવે છે તે કરતાં તેમનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદું છે. આર્યધર્મ, હિંદુધર્મ, વેદધર્મ, એમાં કાંઈક છે એવું હિંદના વાસીઓને તેમ દુનિયાના ધણાક પાંડિતોને થવા લાગ્યું હતું. નીતિ અને લોકવ્યવહારની સ્થિતિ એવી સિધ્ધિ હતી કે પ્રતાપશાહીમાં જ નીતિ અને વ્યવહારનું પર્યવસાન થતું હતું. હિંદુસ્તાનના લોકોના મનમાં આવા બધા તર્ક એટલા બધા બલવાન જણાતા હતા કે તે તર્કોના પરિણામે રાજકીય અધિકાર પ્રાપ્ત કરી સ્વદેશના શુભમાં ભાગ લેવા માટે કોન્ગ્રેસ આદિ વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી હતી. આ બધી સ્થિતિ આ પત્રના જન્મ વખતે હતી, તે આજ બદલાઈ જઈ તેના પરિપાકને પામી ચૂકી છે ને તેમાં આ સ્વરૂપ યત્નનો કાંઈ પણ ભાગ છે, એવી સાલિમાન અને વર્થ સ્લાધા કરવા માટે આટલી વાતો સ્મરણમાં આણી નથી. એ સ્થિતિ ઉપર લક્ષ કરતાં આ પત્ર પ્રવર્તાવનારને એમ જણાયતું કે ગુજરાતના વાચકવર્ગને આવા એક પત્રની આવશ્યકતા છે, એનાથી મનુષ્યહિતના ઉચ્ચ પ્રદેશો સંબંધે જે ચર્ચા ચાલશે તે ચલાવનાર એક પણ પત્ર વિદ્યમાન નથી, એટલે એવી ચર્ચાથી લાલ ચથા વિના રહેશે નહિ. આવી આશાથી ઉદ્ભવ પામેલા આ યત્નથી એ આશા ખોટી હતી એમ માનવાનું કારણ નથી મળ્યું, એટલામાં જ એ યત્નની કૃતાર્થતા છે. જે કારણે એવી આશા સંબંધને માટે દસ વર્ષ ઉપર પૂર્ણ હતી,

‘જમાનાનાં ચિન્હ’ એ મધાળાવાળા એક વિષયમાં તે સમયે દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં, તે જ કારણે આજ સત્યચિંતિત બલથી વર્તમાન છે. એમાં જ ભૂત માટે સંતોષ માનવા સાથે ભાવિ માટેનો ઉત્સાહ સમાવલો છે. ‘આર્યધર્મ પ્રકાશ’ એ પ્રાચીન આર્ય ધર્મને અર્થે, અને ‘જ્ઞાનમુધા’ નવીન ધર્મને અર્થે એ બે વિના વિદ્યા અને ભાવના સંબંધે ચર્ચા કરનાર એક પશુ પત્ર ગુજરાતમાં ન હતું. આજ આચાર્યશ્રીમાં આર્ય ધર્મ તથા જૈન ધર્મના અનેક પત્રો વિદ્યમાન છે. આખા મદ્રાસનું ‘હિંદુ’ તથા કલકત્તા નું ‘અમૃત બંગલ પત્રિકા’ અને ‘મન્ડઅન મિરર’ એ વિના આર્ય ભાવનાની પુષ્ટિ કરનાર પત્રો ન હતાં. આજ મદ્રાસ ઇલાકામાં બે, બંગાળા ઇલાકામાં પાંચ, અને મુંબઈ ઇલાકામાં બે નવાં પત્રો આર્ય ભાવનાના ઉત્કર્ષ માટે ચાલી રહ્યાં છે. દુનિયામાં પશુ દશ વર્ષ ઉપર જે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધે, ગુપ્ત વિદ્યા સંબંધે, પત્રો નીકળતાં હતાં, તે કરતાં બમણાં ત્રમણાં આજ નીકળવા લાગ્યાં છે. કોન્ગ્રેસનું પત્ર ઘણી સારી સ્થિતિમાં તે અરસામાં જ નવું ઉપજી આવ્યું છે. પુરતકો, વાર્તાઓ, તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો, ભાષાન્તરો તે તો આખી દુનિયાને કે એકલા હિંદુસ્તાનને પશુ જોશે તો પાછલા દશ વર્ષ કરતાં ગયાં દશ વર્ષમાં પાંચ સાત ગણાં લખાવણાં માત્ર મ પડશે. તેમ એ બધામાં એટલું જોવા જેવું છે કે એના એ વિષયો ઉપર પ્રથમે એટલે આજથી પચીસ વર્ષ પર જે લક્ષ અપાતું, જે ગંભીરતાથી અને ઉંડાઈથી વિચાર ચલાવાતો, તે કરતાં ગયાં દશ વર્ષના લેખમાત્રમાં વધારે ગાંભીર્ય, વધારે માન, અને વધારે હૃદય દીક્ષામાં આવે છે; એટલું જ નથી પણ આર્ય ભાવનાને ન સ્વીકારનાર એવા સાહિત્યમાં પણ આગળ કરતાં બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો ફેરફાર જણાય છે. ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનના શોધોને પણ ચૈતન્ય-શાસ્ત્રવાળાંની રમણ અસર પહોંચી છે. આપણા દેશીઓ ‘આપણું’ એવું જે ‘કાંઈ કહેવાય છે, જેને માટે આપણને અભિમાન અને સ્વાર્થ’ પણ કે ‘સર્વસ્વાર્થ’ કરવા જેવી લાકિત ઉપર તેને ઓળખી, હાનિ-

કારક એના ‘પરજીય’થી ભુદ્ધ કરતા શીખતા જણાય છે, પોતાની વાત સત્ય હોય તોપણ શગમથી તેને છુપાવી રાખવાની કાયરતા છોડી વગર ધૈર્ય ઉપર આવતા સમજાન છે આર્ય ધર્મના જે રીત રિવાજ ઇલાદિ છે તેમને યથાર્થ સમજી તેમનું યોગ્ય આચરણ કરના ઉપન લોકની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામતી દેખાય છે

ત્રિથિતિ આવી છે મૂલ્ય જે સ્થિતિ દશ વર્ષ ઉપર આ પત્રના ઉદ્ભવનું કારણ થઈ હતી તેની તે જ કાયમ છે ને વધારે સતેજ મન થઈ છે એવી જે સમનતા આખી દુનિયા ઉપર આજ પ્રવર્તી રહી છે, તેની સાથે ગુજરાતી વાચકવર્ગને સબધ ક રાગ આ એ પત્રનું અસ્તિત્વ સર્વથા સાર્થક છે આ પત્રના વાચકોએ એના ઉપર જે ભાવ, જે શ્રદ્ધા ને જે પ્રેમ દર્શાવ્યા છે તે પણ આ પત્રના જીવનને તેમના અતરાતમાની એક સાક્ષી છે આશા છે કે ભરિમા એ વિશ્વાસને આ પત્ર અધિક ગોચર થાય, જે પ્રેમ અને ભરોસાથી આ પત્ર ઉપર અનેક સુખનોના હંદય પોલાણ છે તે પ્રેમ અને તે ભરોસાને તે અધિકાધિક પામે

ઝાકટોબર-૧૮૯૫

માસિકની ભાષા વિશે

આ માસિક પત્રની ભાષા કદિન કે એવી વાત અમારા કાન પગ વાનવાર આન્યા કરે કે, અને જેમને અમારી સારે વાત કરવાનો પ્રસંગ મળે તો તેમને અમે એ વિશે અને તેઓ ખુલાસો પણ આપે તો છે પરંતુ પ્રસિદ્ધ રીતે કાર્ષક લખવાનો પ્રસંગ મળે તો સાડ, એમ અમારી ધણી વખતથી ધાન્ય દત્તી. તેવામા જ ઉપનું લખાણ અમને મળતું, તે ફક્ત ધારેના પ્રસંગનો લાભ લેવાની ઇચ્છાથી અને પ્રગટ કર્યું કે એ વાત મર્વ રીતે પ્રસિદ્ધ છે કે ધર્મા બોલવાની ભાષા અને પુરતો લખવાની ભાષા ભુદ્ધી

જુદી હોય છે, અને લખવાના વિષયને અનુસરીને તે તે જાતની ભાષાનો અંગ્રહારો ઉપયોગ કરે છે. જેનો વિષય કેવલ સાદી વાત-ચીતરૂપે આખું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ કરવાનો જ હોય છે, એવી ગાથા વગેરે તો હમેશાં સાદી ભાષામાં જ લખાય છે, પણ જે વિચારવાળા, વિષયોનો વિવેક છે, તે તો કાંઈક પ્રૌઢ ભાષાથી જ બને છે. એમ નહિ કે ભાષા તેવી જાણી જોઈને રાખવી, પણ વિષયના સ્વભાવને અનુસરીને તેવી ભાષા ચર્ચ થયા સિવાય પ્રકરણનું સ્વરૂપ ઉત્તું કરી શકાતું નથી. એ વાત અમે ભુલ્યા નથી જતા કે જીઓને શિક્ષા આપવા માટે પ્રસિદ્ધ કરેલા પત્રની ભાષા તો પ્રથમ જાતિની જ રાખવી જાત્રે એમ કોઈ કહેશે, પરંતુ અમારો અભિપ્રાય તો ઉપરના નિયમોને અનુસરી એમ થાય છે કે વિષયને અનુકૂળ ભાષા વાંચનારની શક્તિ તરફ લક્ષ રાખીને વાપરવી. ભાષા અને વિચાર વચ્ચેનો સંબંધ એટલો દૃઢ છે, કે અમુક જાતિની ભાષા ન વાપરવી એમ જે નિયમ કરીએ તો અમુક વિષયોનું જ નિરૂપણ ન કરવું એમ માન્યા વિના ચાલે નહિ. માટે જ વિષયને ગોઠતી આવે તેવી ભાષા અને વિષય વાંચનારને અનુકૂળ પડે તેવી ભાષામાં લખી શકાય એવા રેવા એ અમારો સિદ્ધાંત વિચારદષ્ટિએ જોતાં વાજબી લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

આપણા લોકોને કેવલ ‘વાતો’ વાંચવાની ટેવ પડી હોય છે એટલું જ નહિ પણ ‘ગુજરાતી’ ભાષા તો અમારી પોતાની છે એટલે તેમાં એવું લખાણ ચર્ચ ન થકે કે અમે સમજ્યા વિના રહીએ એમ પણ ધણાએ માને છે. આ વિચાર પ્રમાણે તો અંગરેજ એ. જી. રી. વાંચતાં આવડી કે તમામ અંગરેજ પુસ્તકો સુગમ ચર્ચ જવાં જોઈએ. વિચાર કરવાની શુદ્ધિ, અને તે વિચારમાંથી સારું અર્થ કરવાની શક્તિ એ જાને ઉપર સમજનો આધાર રહે છે, તો જે વિષય પોતાના મનમાં જ ઉતરી શકે તો નથી તેને એક

હુદાર કે નાણાવટીઓને માટે. સર્વ લોકને સામાન્ય એવી ગુજરાતી શૈલી સંસ્કૃત શબ્દોવાળી હોય જ એ રૂપ છે. આટલા કારણસર આ બંને પક્ષકારોના વિચાર અમને ખરા લાગતા નથી.

આ વિષય અત્રે દાખલ કરવાની જરૂર ન હતાં પણ તે વિશે કાંઈક લખવું યોગ્ય જણાયાથી કાંઈક લખાણ થતાં પણ ઘણા દુઃકામાં અમારા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો અમે જણાવ્યા છે. ફરીથી અમે કહીએ છીએ કે:—

બાપા વિષયને અનુકૂળ હોવી જોઈએ, વિષય વાંચનારની શક્તિને અનુકૂલ હોવા જોઈએ અને વાંચનારની શક્તિ વિચારશક્તિથી વધેલી જોઈએ.

જે સામયિક * પત્રો છે તેમાં સર્વ વિષય એક જ જાતના હોતા નથી, કેટલાક વિચારવા યોગ્ય હોય છે, કેટલાક રમુજ ખાતરના હોય છે, કેટલાક વાચનમાત્રથી જ સમજાય તેવા હોય છે. બાપાનો નિયમ કહો તેને તથા સામયિક પત્રો બાબત જે વિચાર જણાવ્યો 'તેને અનુસરીને અમારું લખાણ થાય છે ને યશ; તથાપિ અમેને જે કાંઈ સચના કરશે તે ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવા સુકીશું' નહિ.

ઓક્ટોબર—૧૮૮૫.

* સમયે સમયે જેમ કે માસે, આઠ દિવસે વગેરેએ પ્રસિદ્ધ થનાર.

‘સુદર્શન’ અતઃ ‘પ્રિયવદ્’માં પ્રગટ થયેલા-

લેખોની સૂચિ

(૫) મંથવિવેચન : કલાન્ત કવિ
(૬) સારસંગ્રહ (મળેયુ)

અંક ૧૧, જૂન ૧૮૮૬

- (૧) સુધારો-૩
 - (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ
 - (૩) શાં વિં (મળેયુ)
 - (૪) ગુલાબસિંહ
 - (૫) મંથવિવેચન : વીરમંડળ
- અંક ૧૨, જુલાઈ ૧૮૮૬
- (૧) સુધારાનો ક્રમ

- (૨) સ્ત્રીધર્મ
- (૩) પાંડિત શ્રી ગુલાબજીનો
ગરબો (મળેયુ)
- (૪) શાં વિં (મળેયુ)
- (૫) ગુલાબસિંહ
- (૬) મંથવિવેચન : પરમપદ ભેદ
ધિની, સમ્યાસમ્યવિચાર-
નિર્ણય, બાલકેળવણીની રીતિ
(મંથમ દર્શન), કંજુસના
કર્મની કહાણીઓ

પુસ્તક બીજું

અંક ૧, ઓગસ્ટ ૧૮૮૬

- (૧) નવું વર્ષ : ત્રિયંવદન માટે
પં. ગુલાબજી શું કહે છે ?
- (૨) મૂર્તિપૂજા
- (૪) શાં વિં (મળેયુ)
- (૪) ગુલાબસિંહ
- (૫) મંથવિવેચન : કરજ કરી
વરો કરનાર અને કરાવનાર-
નું વર્ણન, વૈદકવિચાર અને
શરીરરક્ષણ.

અંક ૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬

- (૧) જ્ઞાનનો સદુપયોગ (અંગ્રજી
ઉપરથી મળેયુ)

- (૨) ચારિત્ર્ય થોની જરૂર અને
તેના અભાવનાં કારણ (મળેયુ)
 - (૩) શાં વિં (મળેયુ)
 - (૪) ગુલાબસિંહ
 - (૫) સાહિત્ય : ' સુજનસુશીલ
મનુષ્યો, નરસે રાજ થશે સદા ન
રમે '
- એ પંકિતથી શરૂ થતી આર્યા.

(૬) લોકવાયકા

અંક ૩, ઓક્ટોબર ૧૮૮૬

- (૧) લગ્ન વિષે કાયદો
- (૨) સ્વતંત્રતા
- (૩) શાં વિં સંબંધી કેટલાક
વિચારો

- (૪) ગુલામસિદ્ધ
(૫) અથવિવેચન મનોવિકાસ
તથા આશાનિગમા વિશે
નિગદ્ય

(૬) યોક્તવાયકા
અંક ૬, નવેમ્બર ૧૯૮૬

- (૧) લક્ષ્ય વિશે કાયદો-૨
(૨) મારિનાં (મગેનુ)
(૩) ૮૫ ષ્ટોકની પુત્ર (મગેનુ)
(૪) ગુલામસિદ્ધ
(૫) પતિનત વિશે ગંગા (મગેનુ)
(૬) અથવિવેચન નિગદ્યરીતિ
(નવનગમ), ગદ્યર્થ, પૈમા-
દાગ કેમ થવાય?

(૭) યોક્તવાયકા

અંક ૫, ડિસેમ્બર ૧૯૮૬

- (૧) પુનર્વગ
(૨) જાનકીમાર્ગ નેશી (મગેનુ)
(૩) ૮૫ ષ્ટોકની પુત્ર-૨ (મગેનુ)
(૪) કૃષ્ણકા [મગેનુ]
(૫) યોક્તવાયકા

અંક ૬, જાન્યુઆરી ૧૯૮૭

- (૧) નાલી વગ (મગેનુ)
(૨) સાવિત્રી-૨ (મગેનુ)
(૩) ગુલામસિદ્ધ

(૪) રુદ્ર વિચાર - સતીલલણ
નિમે ગંગા, દપતીની પ્રીતિ
નિમે ગંગા મગેનુ।

(૫) અથવિવેચન મુખોવચ દ્રિકા,
ઠવિગરિ, પુનર્વિવાહ શાસ્ત્ર-
સમન કે ૧ નડીપાદના
ગંગા, મુખોવપનિકા, ૧૫-
નિત્ય, પદ્મદેવીની પદોત્થ.

(૬) સમગ્ર

(૭) યોક્તવાયકા

અંક ૭, ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૭

- (૧) નાગીપૂત્ર (મગેનુ)
(૨) શ્રીમદ્ભાગવત અને દેવીભા-
ગવત (મગેનુ)
(૩) મુનાગે (અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી;
મગેનુ।

(૪) મનીનીના- ૧૫ના એક સ્ત્રી
(૫) અમગ્યાપૂર્તિ (૫ ગદ્યા-
લગ્ન, ૨૧ મકનાસ નિ મુનિ,
પ્રભાસ કર અભાસ કર)
(૬) ગતી હર્ષોત્સવ પ્રસંગે
આશિષ (મગેનુ)

(૭) યોક્તવાયકા

અંક ૮, માર્ચ ૧૯૮૭

(૧) મન—આત્મભાન :

‘ ઉડી જા તું ગાફેલ જાલરા !

તારે અંનરે શી આંટી રહી ?

—ગઝલ સોરઠં

(૨) ઉપસર્ગ (મળેયુ)

(૩) સતી સીતા-૨; લખનાર

એક સ્ત્રી

(૪) ગુલાબસિંહ

(૫) અંધવિવેચન : સૌ દર્શલદરી,
ત્રી વૈદ્યજીવન, પુસ્તકો ની
પદોચ

(૬) લોકવાયકા

અંક ૯, એપ્રિલ ૧૮૮૭

(૧) આત્મબોધ રામાયણ—૧
(મળેયુ’ ૫૬)

(૨) ચતુર નાર (મળેયુ’)

(૩) ચમત્કાર—‘ હ દ ય ચ કુ’

(૪) સતી સીતા-૩; લખનાર
એક સ્ત્રી

(૫) સુખદુઃખ (મળેયુ’)

(૬) રમુજ

(૭) લોકવાયકા

અંક ૧૦, મે ૧૮૮૭

(૧) આત્મબોધ રામાયણ—૨
(મળેયુ’ ૫૬)

(૨) દાદાજી વિ. રુકમાબાઈ

(૩) ખ્યાન

(૪) ગુલાબસિંહ

(૫) અંધવિવેચન : ત્રી કચ્છ-
જૂપતિપ્રવાસવર્ણન

(૬) લોકવાયકા

અંક ૧૧, જૂન ૧૮૮૭

(૧) આત્મબોધ રામાયણ—૩
(મળેયુ’ ૫૬)

(૨) વહેમ

(૩) નારીપ્રતિષ્ઠા અને પુન-
ર્લભ અથવા નારીપ્રતિષ્ઠા

પર વાર્તિક

(૪) અંધવિવેચન : કાવ્યનિ-
મજ્જન, અરેણિયન નાર્કિસ,
પવિત્ર પ્રેમદા, ઔદ વિદ્યા ને
ચોસક કળા; અંધસ્વીકાર

(૫) લોકવાયકા

અંક ૧૨, જુલાઈ ૧૮૮૭

(૧) સ્ત્રીઓને છુટ

(૨) ગુજરાતી ભાષાના અંથો

(૩) શારીર વિદ્યા સંબંધી પ્રશ્ન-
નો ખુલાસો

(૪) દામ્પત્ય (મળેયુ’—મધુપ-
દૂત-માંથી)

(૫) ગુલાબસિંહ

(૬) અથર્વવેદ્યન : બૃહત્કાવ્યદોહન
આ-૧

(૭) વધાગે
(૮) લોકવાયકા

પુસ્તક ત્રીજું

અક ૧, ઓગસ્ટ ૧૮૮૭

(૧) મારી વર્ગીક

(૨) સદ્વૃત્તિ

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૪) ગુણામસિદ્ધ

(૫) અથર્વવેદ્યન . સરસ્વતીચંદ્ર
માહાત્મા, પ્રમદા, સગકારી
કાવ્યદોહન (અપૂર્ણ)

(૬) નોડનાથ ૧

અક ૨, ઓગસ્ટ ૧૮૮૭

(૧) સતી માતાન ઉત્તર (મ
મ નિપાતી)

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) અથર્વવેદ્યન . સરસ્વતીચંદ્ર
કાવ્યદોહન

અક ૩, ઓગસ્ટ ૧૮૮૭

(૧) સદ્વૃત્તિ

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) ગુણામસિદ્ધ

(૪) અથર્વવેદ્યન : સરસ્વતીચંદ્ર
(અપૂર્ણ)

(૫) લોકવાયકા

અક ૪, નવેમ્બર ૧૮૮૭

(૧) નિગાસા—કાવ્ય

“ કંગા આધાર ના ભાગુ ”

ગજલ

(૨) મ ત્રિતિ—ગદ્ય સ્તોત્ર

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૪) ગુણામસિદ્ધ

(૫) અથર્વવેદ્યન સરસ્વતીચંદ્ર

(૬) લોકવાયકા

અક ૫, ડિસેમ્બર ૧૮૮૭

(૧) દાપત્ય (મળેતુ ૫૬) તથા
વ્યાખ્યાન (૫ ગદ્યનાથ)

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) ગુણામસિદ્ધ

(૪) લોકવાયકા

અક ૬, જાન્યુઆરી ૧૮૮૮

(૧) દાપત્ય (મળેતુ) તથા વ્યાખ્યાન
૫ ડિન ગદ્યનાથ

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) ગુણામસિદ્ધ

- (૪) અથવિવેચન : રમતા,
દુસુમમાળા
(૫) લોકવાયકા
અંક ૭, ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮
(૧) નગતન—વસત વિષે (મળેનુ
૫૬)
(૨) સદૃશિ
(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૪) યીઓસોફી ગુ ? (મળેનુ)
(૫) દામ્પત્ય (૫ ગદ્યાલંક)
(૬) લોકવાયકા
(૭) વગવના મોગના પત્નીના
મૃત્યુની નોધ (પૂના ઉપર)
અંક ૮, માર્ચ ૧૮૮૮
(૧) બ્રહ્મવિદ્યાગ બારમાસો
(મળેનુ ધોળ)
(૨) અધિક માસ („)
(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૪) ગુલાબચિહ્ન
(૫) દામ્પત્ય
(૬) લોકવાયકા
અંક ૯, એપ્રિલ ૧૮૮૮
(૧) ભક્તિપ્રભાવ (મળેનુ ૫૬)

- (૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૩) યીઓસોફી ગુ ? (મળેનુ)
(૪) દામ્પત્ય „
(૫) લોકવાયકા
(૬) ' સતી સાતા ' લખનાર
નદવિદ્યા ગૌરીના મૃત્યુની
નોધ (પૂના ઉપર)
અંક ૧૦-૧૧ મે-જૂન (પ્રમદ
ના ૪૩-૬-૮૮)
(૧) અપખ્ય દીક્ષિત વિરચિત
વૈગ્ય સતક (૫. ગદ્યાલંક)
ના ભાષાતર સહિત)
(૨) યીઓસોફી ગુ ? (મળેનુ)
(૩) ભક્તિપ્રભાવ—નવધાભક્તિ
(કાવ્ય-૫. ગદ્યાલંક)
(૪) દામ્પત્ય „
(૫) કુમુદનો અંદ (મળેનુ કાવ્ય)
—ગદ્ય
અંક ૧૨, જુલાઈ ૧૮૮૮
(૧) વૈરાગ્ય
(૨) ભક્તિપ્રભાવ—નવધાભક્તિ
(૫ ગદ્યાલંક)
(૩) દામ્પત્ય „

પુસ્તક ચોથું

- અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૮૮
(૧) વર્ષારંભ

- (૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૩) સદૃશિ

(૪) નિંદ્રા સ્વાયં વિષે (મજેનુ)
કાવ્ય)

.. (૫) અંથવિવેચન : ગંગા ગોવિં-
દસિંદ, સિદ્ધાંત સિંધુ,
આમિનીમૂલ્ય, દેવરે હિંદ,
સદ્વર્તન, પતિવ્રતા વ્યા-
કીનો વદેશીભરથાર, મોડોશ-
ધરના મેદુરમાર્ગ.

(૬) લોકવાયકા
'પ્રાણુવિનિમય'ની જાહેરખ-
બાર (પૃષ્ઠા ઉપર)

અંક ૨, નવેમ્બર ૧૮૮૮

(૧) દીપોત્સવ
(૨) કાગ્ગેમ-કોન્વેન્શન
(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૪) સંસ્કૃત
(૫) થીઓમોફી ગુ ? મેકમ બે-
વેદકીનો જન્મ જ તા ત
(મજેનુ)

(૬) ગુલામસિંદ
(૭) લોકવાયકા

અંક ૩, ડિસેમ્બર ૧૮૮૮

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૨) જમાનાનાં નિહન
(૩) ગુલામસિંદ
(૪) અંથવિવેચન : સ્વધર્માભિ-

માન, મુંદરીગુણમંદિર,
શ્રીમતિની સહીતિ, 'પ્રાણુ-
વિનિમય' અને 'સિદ્ધાંત-
માર'ની યોજનાની જાહેર-
ખબર (પૃષ્ઠા ઉપર)

અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૮૮૯

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૨) મહાગિતિ
(૩) ગુલામસિંદ
(૪) થીઓમોફી ગુ ? (મજેનુ)
(૫) અંથવિવેચન : મગુવર્ણન

અંક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૯

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૨) મહાગિતિ
(૩) અંથવિવેચન : ભગવાનની
વાચતા, નામસિંદ તે વિમ-
જેશી.

અંક ૬, માર્ચ ૧૮૮૯

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
(૨) ગુલામસિંદ
(૩) અંથવિવેચન : ચંદ્રપ્રભાસ-
ગિત, આર્થકીર્તિ, સંન્યાસી,
મુંદરજિનવધ

અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૮૯

(૧) નગતન—ગોકુલ વિષે
(મજેનુ)

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

- ૩) ધર્મ—કુટુબ-રાજ્ય
 ૪) બાવો બોના તે સત્ય
 ૫) ધર્મની કેળવણી
 ૬) ગુલાબસિંહ
 ૭) અથવિવેચન જ્ઞાતમેહેનત

ખંડ ૮, મે ૧૮૮૯

- ૧) મનમા માયાનો વાસ
 (મળેતુ)
 ૨) ધર્મમોધ
 ૩) પીનલકોડનો મુધારો
 ૪) ગૂજગતી ભાષાની ઉત્પત્તિ
 ૫) દાન
 ૬) અથવિવેચન : ચંદ્રભાગ્ય-
 રિતના વિવેચન ઉપર
 અર્ચાપત્ર
 ૭) ગુલાબસિંહ
 મંડ ૯, જૂન ૧૮૮૯
 ૧) સાનગજરી (મળેતુ કાવ્ય)
 ૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
 ૩) બાગનાર
 ૪) અથવિવેચન જ્ઞાપકુવગ,
 સુમોધસગ્રહ, બોધસાગર,
 દશકુમારચરિત, ઝગુસદ્વાર,
 આત્મબોધ, સન્માર્ગદર્શક

અથ

- (૬) આપણ સ્વર્ગમહાત્મ્ય,
 ઓન નાનાભાઈદરિદાસના
 મૃત્યુની નોધ, ૫ મૃદલાલ-
 જીના કાવ્ય દ્વારા

અંક ૧૦, જુલાઈ ૧૮૮૯

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
 (૨) એક પ્રાચીન લેખ
 (૩) સદ્વૃત્તિ
 (૪) ગુલાબસિંહ
 (૫) ઇન્ડ-નેશનલ ઓરીએન્ટલ
 કોન્ફરન્સ
 (૬) અથસ્વીકાર

અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૮૯

- (૧) ગરીબાઈ
 (૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
 (૩) સદ્વૃત્તિ
 (૪) ગુલાબસિંહ
 (૫) મોસિયાલિઝમ અથવા
 સમાનભાવ
 (૬) લોકવાયકા

અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૯

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
 (૨) સદ્વૃત્તિ
 (૩) ગુલાબસિંહ

(૪) અંધવિવેચન : ગગાઃ એક
મૂર્ત્તર વાર્તા, અરેબિયન
નાઈટ્સ-૨, લોકભ્રમ, ધરા-

વતી, નળાખ્યાન, દોમીઓ-
પેથીક ચિકિત્સા-૧, હેન્ડ-
બુક ઓફ મુન્નગતી ગ્રામર

પુસ્તક પાંચમું

અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૮૯

- (૧) વર્નારંભ
- (૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
- (૩) ગુણાભિસંહ
- (૪) સદ્વૃત્તિ
- (૫) શિક્ષણવિચાર
- (૬) અંધવિવેચન : રોડમુદ્રા

અંક ૨, નવેંબર ૧૮૮૯

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
- (૨) મરણ ! સર્વ તારે સરણ
(મળેયુ)
- (૩) ગુણાભિસંહ
- (૪) જાતિબંધન નીનિને પુષ્ટિ
આપનારું છે !
- (૫) પ્રમાણિકપણું (મળેયુ-જાણ-
નાર એક સ્ત્રી)
- (૬) અંધવિવેચન : જુદત કાવ્ય-
દેહન લા. ૨-૩,
બાળશિક્ષણ અને લાઈ-અ-
હેનનું દિત, હાનપ્રભાત,
મુદ્રારાક્ષસ, વૈષ્ણવ સંપ્ર-

દાયના આચાર્યેનિ પ્રશ્નથી
અરજી.

અંક ૩, ડીસેંબર ૧૮૯૦

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
- (૨) ગુણાભિસંહ
- (૩) સદ્વૃત્તિ
- (૪) પ્રમાણિકપણું (મળેયુ)

અંક ૪, જાન્યુઆરી, ૧૮૯૦

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
- (૨) સદ્વૃત્તિ
- (૩) ગુણાભિસંહ
- (૪) શિક્ષણવિચાર
- (૫) મૌશિવક્ત્ર ડેન્કરન્સ
- (૬) સરિતા (મળેયુ-જાણ)

અંક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૦

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
- (૨) ગુણાભિસંહ
- (૩) હિન્દુસાવનાધ્વરા
- (૪) અંધવિવેચન : દયારામકૃત
કાવ્યસંગ્રહ, નીતિઆવહા-
રિક ધર્મો.

અંક ૬, માર્ચ ૧૮૯૦

(૧) વાક્યમુવાનુ લાભાતર
(મળેનુ)

(૨) દગ્ગર ભેદનિર્ણય (,,)

(૩) સિંગલ

(૪) સદ્ગતિ

(૫) ગુલામસિદ્ધ

(૬) અથવિવેચન : કસુમાવલી,
કાવ્યપ્રભાકર

અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૯૦

(૧) માયાજનભેદનિર્ણય (મળેનુ)

(૨) જ્ઞાનજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવાના સાધનો

(૩) 'વચનવિગ્રહ'નું વિવેચન
(મળે,)

(૪) ચંદ્રચંદ્રી કાવ્ય (મળેનુ)

અંક ૮, મે ૧૮૯૦

(૧) દગ્ગરવિવેક (મળેનુ)

(૨) શંકરાચાર્યવિગ્રહિત મોખા-
નપ વક્ર અથવા સાધનપંચક

(મળેનુ)

(૩) ચંદ્રચંદ્રી કાવ્ય . ,,

(૪) વસન્તઆગમ ,,

(૫) અવનોકન

અંક ૯, જૂન ૧૮૯૦

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૨) ગુલામસિદ્ધ

(૩) ચંદ્રચંદ્રી કાવ્ય [મળેન]

(૪) ગુરુ વેદાન્ત

અંક ૧૦, જુલાઈ ૧૮૯૦

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૨) અવનોકન

(૩) પ્રો. જી.સી.વાલા

(૪) ગુલામસિદ્ધ

(૫) અથવિવેચન : બાલ વરુ-
સ્વરૂપ, માનવ પ્રકૃતિના સં.

વિશે વિચાર, જાદિન પ્રાણુ-

ન વ, મુદ્ગીગુપ્તમ દિ

અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૯૦

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૨) સદ્ગતિ

(૩) ગુલામસિદ્ધ

(૪) અવનોકન

(૫) ચંદ્રચંદ્રી કાવ્ય

[મળેન]

અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૨) ગુલામસિદ્ધ

(૩) ગાભાર્ય

(૪) અથવિવેચન : દિદ અતે
પ્રિયનિયા

મુદર્શન પુસ્તક છઠું

<p>અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૯૦</p> <p>(૧) મુદર્શન</p> <p>(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા</p> <p>(૩) મી. મનમાગીનો હેતુ
પ્રયત્ન</p> <p>(૪) ગુલામસિંહ</p> <p>(૫) ત્યાગિન</p> <p>(૬) શ્રીકૃષ્ણવણ્ણીની દશા</p>	<p>(૨) વેદાન્તમારતું ભાષાતર
[મળેયુ]</p> <p>(૩) ત્યાગિન</p> <p>(૪) અદ્વૈતજીવન</p> <p>(૫) પ્રાર્થના</p> <p>(૬) મેઝમેગિઝમ [મળેયુ]</p> <p>(૭) ગુન પ્રભુ ?</p> <p>(૮) ન માન્યુધારો</p> <p>(૯) ગુલામસિંહ</p>
<p>અંક ૨, નવેમ્બર ૧૮૯૦</p> <p>(૧) સાહિત્ય : ' ગા ગમ પર
ગુલતાન, દિવાની ' એ પદ   (૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા   (૩) ગુલામસિંહ   (૪) ઋતુકાન   (૫) મતાંતર   (૬) મામાગિક સુધારણા   (૭) ત્યાગિન   (૮) અધ્યાત્મોક્ત : મોક્ષસુધા-
તરંગિણી, પગ્મપદ્મોદિની</p>	<p>(૧૦) અધ્યાત્મોક્ત :</p> <p>અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૮૯૨</p> <p>(૧) સાહિત્ય : ' ૩૧ ફેબ્રુઆરી મુજ
ગરીમનું રત્ન તે ?
[મળેયુ]</p> <p>(૨) વેદાન્તસાગ્નું ભાષાતર</p> <p>(૩) પ્રાર્થના</p> <p>(૪) સુનારો</p> <p>(૫) ગુલામસિંહ</p> <p>(૬) અદ્વૈતજીવન</p> <p>(૭) વિશ્વદ્રષ્ટિ [મળેયુ]</p>
<p>અંક ૩, ડીસેમ્બર ૧૮૯૦</p> <p>(૧) સાહિત્ય : આવી પડતી વિષ-
ત્તિને સંબોધન (મળેયુ)</p>	<p>અંક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨</p> <p>(૧) સાહિત્ય : ઋતિને પ્રાર્થના
[મળેયુ]</p>

(૬) અવલોકન : ચન્દ્રકાન્ત

અંક ૧૦, જુલાઈ ૧૮૯૨

(૧) સાહિત્ય— પાંચ હોરીઓ
[મજેલી]

(૨) અશ્વને આવાહન

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૪) બંધન [મજેલી]

(૫) ચારિત્ર

(૬) શ્રદ્ધાની પૂર્ણતા [મજેલી]

(૭) ગુલાબસિંહ

અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૯૨

(૧) સાહિત્ય—દરિદ્રેશ્વરપંચદશી
[મજેલી]

પુસ્તક

અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૯૨

(૧) એનીએસન્ટ અને શ્રીઓસોફી
[વધારો]

(૨) સાહિત્ય : મસ્તી, ઉપાલંબ
ગજલ [મજેલી]

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૪) ત્રણ સ્વપ્ન [મજેલી]

(૫) દુર્યાંત અને શકુંતલા ,,

(૬) ગુલાબસિંહ

(૭) સપ્તપર્ણ મનુષ્ય [મજેલી]

(૮) મંથાવલોકન

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) પ્રજ્ઞાલા

(૪) ચારિત્ર

(૫) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૬) ગુલાબસિંહ

(૭) બંધન (મજેલી)

(૮) ભાપાનું લક્ષ્ય

અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૨

(૧) પ્રેમમત્રની ગજલ

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૪) ચારિત્ર

(૫) ગુલાબસિંહ

(૬) બંધન [મજેલી]

આઠમું

અંક ૨, નવેમ્બર ૧૮૯૨

(૧) સાહિત્ય; ગમે ૬૨૬. પ્રેમ-
મસ્ત [મજેલી]

ફકીરી દાલ ,,
સખા પ્રતિ ઉક્તિ ,,

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) પ્રજ્ઞાલા

(૪) સપ્તપર્ણ મનુષ્ય

(૫) દુર્યાંત અને શકુંતલા

(૬) ગુલાબસિંહ

(૭) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

- [illegible]

- (૪) વર્ણાશ્રમધર્મ
(૫) કર્તવ્ય [મજેયુ']
(૬) પ્રશ્નમાલા
(૭) નીતિઅવદાન
(૮) જે લાગવતો
- અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૯૨
- (૧) પ્રેમપંચદશી-ગરુડ [મજેયુ']
(૨) પ્રાર્થનાગાનાના મોક્ષ
અંધી ધર્મસિદ્ધાંતો [મજેયુ']
(૩) વેદાન્તસાર
(૪) રેણવર્ણી સંબંધી થોડા વિ
(૫) ગુલામસિંહ
(૬) પ્રશ્નમાલા
(૭) પ્રાણુનિનિમય
- અંક ૮, મે ૧૮૯૨
- (૧) સાહિત્ય—અભેદની ગરુડ
(૨) “ જનદિનવાદ અને સહ
ઉપલબ્ધિ ” [મજેયુ']
(૩) દિગ્દર્શન “
(૪) તપ “
(૫) વેદાન્તસાર
(૬) નિર્વાણપદક સ્તોત્રનું
ભાષાંતર
(૭) ગુલામસિંહ
(૮) દુષ્ટતા અને શકુંતલા
[મજેયુ']

(૯) અવલોકન : ચન્દ્રકાન્ત
અંક ૧૦, વૃત્સર્ગ ૧૮૯૨

(૧) સાહિત્ય— પાંચ હોરીઓ
[મજેલી]

(૨) અગ્રને આવાહન

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૪) બંધન [મજેલું]

(૫) ચારિત્ર

(૬) શ્રદ્ધાની પર્ણતા [મજેલું]

(૭) ગુલાબસિંહ

અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૯૨

(૧) સાહિત્ય—હરિપ્રેમપંચદશી
[મજેલું]

પુસ્તક

અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૯૨

(૧) એનીમેસન્ટ અને થીઓમોફી
[વધારા]

(૨) સાહિત્ય : મસ્તી, ઉપાલંભ
ગગલ [મજેલું]

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૪) ત્રણ રચના [મજેલું]

(૫) દુશ્વંત અને શકુંતલા „

(૬) ગુલાબસિંહ

(૭) સપ્તપર્ણ મનુષ્ય [મજેલું]

(૮) મંસાવલોકન

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) પ્રજ્ઞમાલા

(૪) ચારિત્ર

(૫) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૬) ગુલાબસિંહ

(૭) બંધન (મજેલું)

(૮) લાપાનુ લક્ષ્ય

અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૨

(૧) પ્રેમમત્રની મઝલ

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૪) ચારિત્ર

(૫) ગુલાબસિંહ

(૬) બંધન [મજેલું]

આઠમું

અંક ૨, નવેમ્બર ૧૮૯૨

(૧) સાહિત્ય; ત્રણે ઠંડક. પ્રેમ-
મસ્ત [મજેલું]

ફરીરી દાસ „

સખા પ્રતિ ઉક્તિ „

(૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(૩) પ્રજ્ઞમાલા

(૪) સપ્તપર્ણ મનુષ્ય

(૫) દુશ્વંત અને શકુંતલા

(૬) ગુલાબસિંહ

(૭) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

- (૬) વિદ્યાર્થી . . .
અક ૨, નવેમ્બર ૧૮૯૩
- (૧) સાહિત્ય કટુત્રેમ [મગેનુ]
- (૨) પુનર્જન્મ સમધી થોડા
વિચારો [મગેન]
- (૩) અમદાવાદ પ્રૌદી-શાસ્ત્ર-
કોન્ફેરન્સ
- (૪) વિદ્યાર્થી [દાનના નામકા]
- (૫) ગુનાગમિ હ
- (૬) પર્યટનમીમાસા
- અક ૩, ડીસેમ્બર ૧૮૯૩
- (૧) સાહિત્ય મદનોકિત [મગેનુ]
મેધનાદ [મગેનુ]
- (૨) પુનર્જન્મ સમધી થોડા
વિચારો [મગેનુ]
- (૩) પર્યટનમીમાસા
- (૪) ગુલાગમિ હ
- (૫) પુગલુભાનના [મગેન]
- અક ૪, જાન્યુઆરી ૧૮૯૪
- (૧) સાહિત્ય વનમા એક
પ્રભાત [મગેન]
- (૨) પુનર્જન્મ સમધી થોડા
વિચારો [મગેન]
- (૩) પુગલુભાનના [મગેનુ]
- (૪) અવનોકન [.]
- અક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૪
- (૧) સાહિત્ય . પુષ્પબાલુવિલાસ

- ભાગાત [મગેન]
- (૨) પુનર્જન્મ સમધી થોડા
વિચારો [મગેન]
- (૩) ગુનાગમિ હ
- (૪) નિગતિમાગ
- (૫) વિદ્યાર્થી [મગેનુ]
- અક ૬, માર્ચ ૧૮૯૪
- (૧) સાહિત્ય વિધિને [મગેન];
મગ્ત ૧૨૩ [મગેન], પુષ્પ-
બાલુવિલાસ [મગેન]
- (૨) પુનર્જન્મ સમધી વિચારો
[મગેનુ]
- (૩) વિદ્યાર્થી—૧ ભાગ અને
વિચાર [મગેન]
- (૪) ગુનાગમિ હ
- (૫) વિદ્યાર્થી [મગેનુ]
- અક ૭, એપ્રિલ ૧૮૯૪
- (૧) સાહિત્ય જનપ્રવાસ [મગેન]
મગ્તોમ લુ [મગેનુ] ગતિ
[મગેનુ]
- (૨) પુનર્જન્મ વિશે વિચાર
- (૩) ગુલાગમિ હ
- (૪) અવાવનોકન
- અક ૮, મે ૧૮૯૪
- (૧) સાહિત્ય પ્રેમ અને મૃત્યુ
[મગેનુ] પ્રેમ અને શ્રદ્ધા
[મગેનુ]

(૨) પુનર્જન્મ વિશે વિચાર

(૩) વિદ્વચ્ચયા [મળેલું]

(૪) અમરુચતકની ચર્ચાનો ઉત્તર

અંક ૯, જૂન ૧૮૯૪

(૧) સાહિત્ય : કવિતા અને હાલના

કવિઓ [મળેલું]

(૨) પુનર્જન્મ વિશે વિચાર

(૩) ગુજરાતના લેખકો

અંક ૧૦, વૃત્તાર્ધ ૧૮૯૪

(૧) સાહિત્ય : 'અહા ! હું'

એકનો દુનીયાં બીયાં-

બામાં સુનો બટકું."

(૨) પુનર્જન્મ વિશે વિચાર

[મળેલું]

(૩) સામાજિક સુખદૃષ્ટિ

[મળેલું]

(૪) પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ

[મળેલું]

(૫) ગુલાબસિંહ

અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૯૪

(૧) સાહિત્ય : અલબ્ય અમર

[મળેલું]; વિશ્વદર્શન

[મળેલું]; અદૈત સંસાર

[મળેલું]; આશીર્વાદ

[મળેલું]

(૨) પુનર્જન્મ વિશે વિચાર

[મળેલું]

(૩) ગુલાબસિંહ

(૪) પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ

[મળેલું]

(૫) અંધાવસોકન

અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૪

(૧) સાહિત્ય : કિરમત

[મળેલું]; કાલાબિંધ

[મળેલું]; રતેહરકુરણ

[મળેલું]

(૨) ગુલાબસિંહ

(૩) શુદ્ધ લેખકો [ચર્ચાપત્ર;

મળેલું]

(૪) એક જૂઠું

(૫) પુનર્જન્મ વિશે વિચાર

પુસ્તક દસમું

અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૯૪

(૧) સાહિત્ય : વિદ્યાચંદ્રી;

કરમાચેયુ કુસુમ [મળેલું];

ચિક્ષા [મળેલું]

- (૨) ગુજરાતના લેખકો
 (૩) ગુલાબસિંહ
 (૪) અંધાવલોકન
 (૫) રાજ્ય—કોંગ્રેસ; હિન્દુ-
 રતાનની ભૂગોળ; પૂર્વ
 અને પશ્ચિમ
 (૬) લોકજ્ઞ
 (૭) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેલું]
 (૮) ધર્મ—પુનર્જન્મ વિશે
 વિચારો [મળેલું]

અંક ૨, નવેમ્બર ૧૯૬૪

- (૧) અત્યુત્તિશ્રવણ [મળેલું];
 પુષ્પરુદન [„];
 આકર્ષક પ્રેમ [„];
 મનને શિક્ષા [„];
 (૨) ગુજરાતના લેખકો
 (૩) અંધાવલોકન
 (૪) ગુલાબસિંહ
 (૫) ધર્મ—પુનર્જન્મ વિશે
 વિચારો [મળેલું]
 (૬) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેલું]
 (૭) રાજ્ય—પૂર્વ અને પશ્ચિમ
 (૮) લોકજ્ઞ

અંક ૩, ડીસેમ્બર ૧૯૬૪

- (૧) સાહિત્ય : વર્ધાનિશાએ
 વિરહિણી [મળેલું]
 (૨) ગુજરાતના લેખકો
 (૩) અંધાવલોકન
 (૪) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેલું]
 (૫) ધર્મ—અભ્યાસ
 (૬) રાજ્ય—પ્રાથમિક કળ-
 વણી [મળેલું]
 (૭) લોકજ્ઞ

અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૯૬૫

- (૧) સાહિત્ય—નિરંજનાત્મા
 [મળેલું]; માધુર્ય
 [મળેલું]
 (૨) ગુલાબસિંહ
 (૩) અંધાવલોકન
 (૪) લોકજ્ઞ
 (૫) ધર્મ—અનાદિ સાત્ત્વ
 ગુ. ? [મળેલું]; પ્રારબ્ધ
 ને પુરુષાર્થ [મળેલું]
 સામાજિક
 [મળેલું]

અંક ૫, દેશુઆરી ૧૮૯૫

હિત્ય મરણશીત પ્રેમી

ગેતુ]. રમેચ્છા

], તુપાર [મળેતુ]

૨ ૬ ૧૧

(૮) પૂર્વ અને પશ્ચિમ)

(૯) ધર્મ—મનુષ્યતેજ [મળેતુ]

(૧૦) વોકટત

અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૯૫

(૧) સાહિત્ય સમય [મળેતુ]

સ્વીયા ગ્નેહ [મળેતુ],

મુદુ કુમુભ (મળેતુ)

(૨) ભવમૂર્તિ અને કાવિદાસ

[મળેતુ]

(૩) મ યાવનોકન

ગૃહ—સામાજિક મુખ

[મળેતુ]

ધર્મ—મનુષ્યતેજ

કાષ્ટિ જોડોનો શિવ

હતો

ભવ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ

કટત

મે ૧૮૯૫

ત્ય જીવનતાત્પર્ય

૧] વિશ્વમોહિની

૧]. મનમુદ્ધિતુ

મળેતુ], સમગ્ર

અને

ચક્રાન્તા

(મળેતુ)

૬

- (૨) ગુજરાતના લેખકો
 (૩) ગુલાબસિંહ
 (૪) અચાવલોકન
 (૫) રાજ્ય—કોંગ્રેસ; હિન્દુ-
 સ્તાનની ભૂગોળ; પૂર્વ
 અને પશ્ચિમ
 (૬) લોકવૃત્ત
 (૭) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેતું]
 (૮) ધર્મ—પુનર્જન્મ વિશે
 વિચારો [મળેતું].

અંક ૨, નવેમ્બર ૧૯૮૪

- (૧) અસુતિશ્રવણ [મળેતું];
 પુષ્પરુદન [,,];
 આકર્ષક પ્રેમ [,,];
 મનને શિક્ષા [,,];
 (૨) ગુજરાતના લેખકો
 (૩) અચાવલોકન
 (૪) ગુલાબસિંહ
 (૫) ધર્મ—પુનર્જન્મ વિશે
 વિચારો [મળેતું]
 (૬) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેતું]
 (૭) રાજ્ય—પૂર્વ અને પશ્ચિમ
 (૮) લોકવૃત્ત

અંક ૩, ડીસેમ્બર ૧૯૮૪

- (૧) સાહિત્ય : વર્ણનશાસ્ત્ર
 વિરહિણી [મળેતું]
 (૨) ગુજરાતના લેખકો
 (૩) અચાવલોકન
 (૪) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેતું]
 (૫) ધર્મ—અભ્યાસ
 (૬) રાજ્ય—પ્રાથમિક કળ-
 વણી [મળેતું]
 (૭) લોકવૃત્ત

અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૯૮૫

- (૧) સાહિત્ય—નિગંજનાત્મા
 [મળેતું]; માધુર્ય
 [મળેતું]
 (૨) ગુલાબસિંહ
 (૩) અચાવલોકન
 (૪) લોકવૃત્ત
 (૫) ધર્મ—અનાદિ સાંત તે
 શું? [મળેતું]; પ્રારબ્ધ
 અને પુરુષાર્થ [મળેતું]
 (૬) ગૃહ—સામાજિક સુખ
 [મળેતું]
 (૭) રાજ્ય—દશમી નેશનલ
 કોંગ્રેસ

અંક ૫, દેવગુપ્તારી ૧૮૮૫

(૧) સાહિત્ય: મગધુશીલ પ્રેમી

[મગધુ]: રસેન્દ્ર

[મગધુ]: તુષાર [મગધુ]

(૨) ગુલાબસિંહ

(૩) ગ્રંથાવલોકન

(૪) ભવમૂર્તિ અને કાલિદાસ

(૫) ગૃહ—બ્રોધવચન

[મગધુ];

(૬) થીઓસોફી

(૭) અનાદિ સાંત તે શું ?

[મગધુ]

(૮) રાત્ર્ય-પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૯) લોકરૂત

અંક ૬, માર્ચ ૧૮૮૫

(૧) સાહિત્ય : નિવાપાંગલિ

[મગધુ]; વૈરાગ્ય [મગધુ];

અમિત કાગ [મગધુ]

(૨) ભવમૂર્તિ અને કાલિદાસ

[મગધુ]

(૩) પિંગલ અને સંગીત [..]

(૪) ગુલાબસિંહ

(૫) ગ્રંથાવલોકન

(૬) ગૃહ—સામાજિક સુખ

(૭) રાત્ર્ય-પ્રાથમિક દેખવણી

[મગધુ]

(૮) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૯) ધર્મ—મનુષ્યતેજ [મગધુ]

(૧૦) લોકરૂત

અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૮૫

(૧) સાહિત્ય : સમય [મગધુ];

સ્વીયા રતેહ [મગધુ];

શુદ્ધ કુસુમ [મગધુ]

(૨) ભવમૂર્તિ અને કાલિદાસ

[મગધુ]

(૩) ગ્રંથાવલોકન

(૪) ગૃહ—સામાજિક સુખ

[મગધુ]

(૫) ધર્મ—મનુષ્યતેજ

(૬) કાર્કશ બૌદ્ધોનો શિષ્ય

હતો.

(૭) રાત્ર્ય—પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૮) લોકરૂત

અંક ૮, મે ૧૮૮૫

(૧) સાહિત્ય : જીવનતાત્પર્ય

[મગધુ]; વિશ્વમોહિની

[મગધુ]; મનસુદ્ધિ

શુદ્ધ [મગધુ]; સમસ્યા-

પૂર્તિ (..)

(૨) દુષ્ટાંત અને ચક્રાન્તતા

[મગધુ]

(૩) ગુલાબસિંહ

- (૪) અ યાવનોકન
(૫) ધર્મ—શ્રીમદ્ શકરાચાર્ય
કૃત ચર્પટપત્રિકા
(મગેનુ)

- (૬) મનુષ્યતેજ
(૭) ગૃહ—મર્પાદ
(૮) રાજ્ય—કારભાર
(૯) લોકવૃત્ત

અંક ૯ જૂન ૧૮૯૫

- (૧) સાહિત્ય વિરહરમરણ
(મગેનુ), મૃત્યુ (મગેનુ)
(૨) ગુલાબસિંહ
(૩) અ યાવનોકન
(૪) ધર્મ—મનુષ્યતેજ
(૫) ગૃહ—મર્પાદ
(૬) રાજ્ય—કારભાર
(૭) લોકવૃત્ત

અંક ૧૦, જુલાઈ ૧૮૯૬

- (૧) સાહિત્ય વિરપાન
(મગેનુ)
(૨) અદા અને સધા („)
(૩) અ યાવનોકન
(૪) દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા
(„)
(૫) ધર્મ—વેદાત સમાયણ
(„)

- (૬) જૈનાચાર્ય ગુનાબચદ
જીના વૈરાગ્યશતકમાધી
ઉતારા

- (૭) ધર્મ—મનુષ્યતેજ
(૮) ગૃહ—પર્પટનમીમાસા,
પત્ર (મગેનુ)

- (૯) રાજ્ય—કારભાર
(૧૦) હરિદાસ વિહારીદાસના
અવસાનની નોંધ

અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૯૫

- (૧) સાહિત્ય કડવો અનુભવ
અન્યોક્તિ, ગામડાની
સાજ, વૈદ્યરાજ બાવાભાઈ
(બધા મગેલા)
(૨) કવિતાની કલ્પના અને
માવના (મગેનુ)

- (૩) અ યાવનોકન
(૪) ગૃહ—સામાજિક સુખ
(મગેનુ)

- (૫) ધર્મ—જૈનાચાર્ય ગુલાબ
ચદ્વૃક્ત વૈરાગ્યશતક
(મગેનુ)

- (૬) શ્રી શકરાનંદકૃત પ્રશ્નો
પરતત્ત્વમાલા (મગેનુ)
(૭) ગોરક્ષા

- (૮) રાજ્ય—પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૯) લોકરૂઠ
અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૫
(૧) સાહિત્ય : ધારેલા વળાવા
સમક્ષ એક ગણરાયેલ
મનુષ્ય (ભાષાંતર કાવ્ય,
મળેલું); પ્રેમપ્રભાનું

અંતરમાં સ્ફુરણ
(૨) અંધાવલોકન
(૩) ગૃહ—મુધારાનું ધોરણ
(૪) ધર્મ—સનાતન હિંદુધર્મ
(૫) અધ્યાત્મ
(૬) રાજ્ય—પૂર્વ અને પશ્ચિમ

પુસ્તક અગિયારમું

અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૯૫
(૧) સાહિત્ય : નવીન વર્ષ
(૨) સંગીત
(૩) અંધાવલોકન—‘સિદ્ધાંત
સાર’ અને કાન્ત (મળેલું)
(૪) ગૃહ—સામાજિક સુખ
(મળેલું)
(૫) ધર્મ—ધીઓસોફી; કર્મ
(મળેલું)
(૬) કર્મ (મળેલું)
(૭) રાજ્ય—હિંદ-રાજ્યકાર-
ભારતું સિંહાવલોકન
(મળેલું)

(૮) પૂર્વ અને પશ્ચિમ
અંક ૨, નવેમ્બર ૧૮૯૫
(૧) સાહિત્ય : મુખર્ષી (મળેલું)
(૨) કવિતાની કલ્પના અને

ભાવના (મળેલું)
(૩) સંગીત
(૪) અનુભવિકાનું અવલોકન
(૫) ગૃહ—સામાજિક સુખ
(મળેલું)
(૬) રાજ્ય—પૂર્વ અને પશ્ચિમ;
આવતી નેશનલ કોંગ્રેસ
(૭) ધર્મ—ધીઓસોફી
(૮) કર્મ (મળેલું)
(૯) ગુપ્તવિદ્યા અને રથૂળ
પદાર્થગાન (મળેલું)
અંક ૩, ડીસેમ્બર ૧૮૯૫
(૧) સાહિત્ય : દુઃખીને દિલાસો
[ગજલ, મળેલું]; એક
સંસારીને સમજણ (મળેલું);
મારું પંખીકું (,);
વીધાયેલું હૃદય (મળેલું)

(૨) અંધાવસોકન : શિક્ષણનો
ઈતિહાસ

(૩) સંગીત

(૪) દુષ્યંત અને શકુંતલા
(મળેલું)

(૫) ગૃહ—સામાજિક સુખ
(મળેલું)

(૬) રાજ્ય-કોએસ જેવકાદાર
છે ? (મળેલું)

(૭) જોન બુલ (મળેલું)

(૮) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૯) ધર્મ—કર્મ (મળેલું)

(૧૦) થીઓસોફી

અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૮૯૬

(૧) સાહિત્ય : મૃત્યુ (મળેલું)

(૨) દુષ્યંત અને શકુંતલા
(મળેલું)

(૩) સંગીત

(૪) અંધાવસોકન

(૫) ગૃહ—માર્ગ જીવનચરિત

(૬) રાજ્ય-અગિયારમી નેશ-
નલ કોએસ

(૭) પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(૮) ધર્મ—કર્મ (મળેલું)

(૯) થીઓસોફી

અંક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૬

(૧) સાહિત્ય : સુખનિઃશ્રેણિ
(મળેલું); વિધિને દપકા
(મળેલું); પિતૃપ્રેમરમરણ
(મળેલું)

(૨) સંગીત

(૩) દુષ્યંત અને શકુંતલા
(મળેલું)

(૪) પ્રાચીન પત્રોપનપદ-
તિર્માવપરાતાં ચિહ્નોનો
અર્થ અને હેતુ

(૫) અંધાવસોકન

(૬) ગૃહ—સામાજિક સુખ

(૭) રાજ્ય—અગિયારમી
રાષ્ટ્રીય સભા અને સંસાર-
સુધારા સમાજ

(૮) ધર્મ—રથૂલ પદાર્થવિદ્યાન
(મળેલું)

(૯) કર્મ

અંક ૬, માર્ચ ૧૮૯૬

(૧) સાહિત્ય : સુખનિઃશ્રેણિ
(મળેલું)

(૨) દુષ્યંત અને શકુંતલા
(મળેલું)

(૩) આપણો વાયકવર્ગ

- (૪) સામયિક પત્ર
(૫) ગૃહ—માર્ગ જીવનચરિત
(૬) રાજ્ય—મુતર ઉપર નવી
વસ્તી
(૭) રાષ્ટ્રીય સભા અને
સંસારમુધારા સમાજ
(૮) ધર્મ—અભ્યાસ
(૯) થીઓસોફી
અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૯૬
(૧) શરણ (કાવ્ય)
(૨) મૈનાવતીનું મૃત્યુ
(કાવ્ય; મળેયું)
(૩) અંદાનાનોકિત (/)
(૪) મંગીત
(૫) અંધાવનોકન :
(૬) દુષ્યંત અને શકુન્તલા
(મળેયું)
(૭) ધર્મ—અભ્યાસ
(૮) એની એસંટ
(૯) સનાતન ધર્મ પરિપક્વ
(૧૦) ગૃહ—માર્ગ જીવનચરિત
(૧૧) રાજ્ય—મળેન છુલ (મળેયું)
અંક ૮, મે ૧૮૯૬
(૧) મનને ઉપદેશ (લાવણી)
(૨) સો ઉત્તમ પુસ્તકો
(૩) ગુજરાતના લેખકો
(૪) અંધાવનોકન
(૫) ગૃહ—સામાજિક મુખ્ય
(૬) માર્ગ જીવનચરિત
(૭) રાજ્ય—મળેન છુલ (મળેયું)
(૮) કારભાર
(૯) ધર્મ—થીઓસોફી
(૧૦) અભ્યાસ
અંક ૯, જૂન ૧૮૯૬
(૧) સાહિત્ય : વીધાયેલને
શિક્ષણ (મળેયું); અમેદ
(૫૬)
(૨) અંધાવનોકન
(૩) સો ઉત્તમ પુસ્તકો
(૪) ગૃહ—માર્ગ જીવનચરિત
(૫) ધર્મ—થીઓસોફી
(૬) કર્મ (મળેયું)
(૭) અભ્યાસ
(૮) રાજ્ય—રાષ્ટ્રીય સભા
અને સંસારમુધારા
સમાજ
અંક ૧૦, જુલાઈ ૧૮૯૬
(૧) સાહિત્ય : હું આવશે
(મળેયું; મળેયું)
(૨) પંચદશીનું પારિતોષિક
(૩) ગુજરાતના લેખકો અને
'વિવેચક'

- (૪) અવનોકન—વર્તમાન
નાટકો
- (૫) રાન્ય—કારભાર
- (૬) ગૃહ—ધરખૂણે નીતિ
- (૭) ધર્મ—ધીઓસોફી
- (૮) અભ્યાસ
- (૯) કર્મ (મળેયુ)
- અંક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૮૯૬
- (૧) શાપસભા [મળેયુ]
- (૨) પ્રધાવનોકન : પ્રે લિક-
નનુ ચરિત્ર
- (૩) નાટક
- (૪) ગૃહ—મારુ જીવનચરિત્ર
- (૫) સામાજિક સુખ (મળેયુ)
- (૬) ધર્મ—કર્મ (મળેયુ)

- (૭) અભ્યાસ
- (૮) ધીઓસોફી
- (૯) રાન્યકારભાર
- અંક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૬
- (૧) સાહિત્ય : નિરાશા
(કાવ્ય; મળેયુ), મુગ્ધાને
સંબોધન (મળેયુ)
- (૨) સૌ ઉત્તમ પુસ્તકો (મળેયુ)
- (૩) પ્રધાવનોકન
- (૪) ગૃહ—મારુ જીવનચરિત્ર
- (૫) સામાજિક સુખ (મળેયુ)
- (૬) ધર્મ—કર્મ (મળેયુ)
- (૭) અધિકાર
- (૮) અભ્યાસ
- (૯) રાન્ય—કારભાર

પુસ્તક ખારમું.

- અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૮૯૬
- (૧) સાહિત્ય : ત્યાગ (મળેયુ)
- (૨) મંગીત
- (૩) કાવ્ય
- (૪) પ્રધાવનોકન
- (૫) ધીઓસોફી
- (૬) કર્મ (મળેયુ)
- (૭) અભ્યાસ

- (૮) ગૃહ—મારુ જીવનચરિત્ર
- (૯) રાન્ય—સ્વરાન્ય
- અંક ૨, નવેમ્બર ૧૮૯૬
- (૧) સાહિત્ય : સીમા [મળેયુ]
- (૨) ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ
પુસ્તકોનુ સતક [મળેયુ]
- (૩) પ્રધાવનોકન
- (૪) ગૃહ—સ્વાર્થ અને પરમાર્થ

- (૫) રાજ્ય—આવની કોંગ્રેસમાં
ચર્ચવાના વિષયો
- (૬) ધર્મ—કર્મ
- (૭) થીઓમોફી
- (૮) અભ્યાસ
- ૯) પરધર્મ
- અંક ૩, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬
- (૧) સાહિત્ય : વિદ્યાય [મળેયુ]
- (૨) મંથાવયોકન
- (૩) ગૃહ—બુદ્ધિ અને હૃદય
- (૪) સામાજિક સુખ [મળેયુ]
- (૫) ધર્મ - પરધર્મ
- (૬) કર્મ
- (૭) થીઓમોફી
- (૮) ગાન્ય—મુબરકા મરફી
- અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૮૯૭
- (૧) સાહિત્ય : ધર્મની ગ્વાગી
[મળેયુ]; વિગ્યાદશમી
[મળેયુ]
- (૨) મંથાવયોકન
- (૩) મ ગીત
- (૮) દુષ્યંત અને શકુતલા
[મળેયુ]
- (૫) ધર્મ—અભ્યાસ
- (૬) થીઓમોફી
- (૭) ગાન્ય—૧૨ મી નેશનલ
કોંગ્રેસ [મળેયુ]
- (૮) દિંદી દુકાળ [મળેયુ]
- (૯) મારુ જીવનચરિત
- અંક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૭
- (૧) સાહિત્ય : સમુદ્રકડિ સૂર્યા
રત [મળેયુ]; એક સુંદર
બાળક [મળેયુ]; પ્રેમીને
પ્રિયાતુ સ્વાગત [મળેયુ]
- (૨) સંગીત
- (૩) મંથાવયોકન
- (૪) દુષ્યંત અને શકુતલા
[મળેયુ]
- (૫) ધર્મ રસોક્
- (૬) સ્વપ્ન [મળેયુ]
- (૭) અભ્યાસ
- (૮) કર્મ [મળેયુ]
- (૯) ગૃહ—સામાજિક સુખ
[મળેયુ]
- (૧૦) માક જીવનચરિત
- (૧૧) રાન્ય—દિંદી દુકાળતુ
ઈંગ્લેન્ડમાં ફૂંડ [મળેયુ];
પાલ્મિન્ટમા દિ દુસ્તાન
સંબંધી ચર્ચા
- અંક ૬, માર્ચ ૧૮૯૭
- (૧) સાહિત્ય : અગાન સખા
પ્રતિ [મળેયુ]; એક
વેલીને [મળેયુ]; મનને
ઉપદેશ [મળેયુ]

- (૨) વાચન
- (૩) ધર્મ—દેવલોક (મળેલું)
- (૪) અભ્યાસ
- (૫) સ્વપ્ન (મળેલું)
- (૬) જ્ઞાન
- (૭) ગૃહ—નવીન અને પ્રાચીન
- (૮) રાજ્ય—પ્રજામત અને સરકાર

અંક ૨, નવેંબર ૧૮૯૭

- (૧) સાહિત્ય: કપીર સાહેબનાં પદ; રવિદાસનાં પદ
- (૨) ગ્રંથાવલોકન
- (૩) ધર્મ—આત્મજ્ઞાન
- (૪) સ્વપ્ન (મળેલું)
- (૫) અભ્યાસ
- (૬) દેવલોક (મળેલું)
- (૭) ગૃહ—નીતિ
- (૮) આપણા પૂજ્ય ગુરુઓ
- (૯) રાજ્ય—વર્તમાન સમયની આવશ્યકતા

અંક ૩, ડીસેંબર ૧૮૯૭

- (૧) પંડિત ગદ્દલાલજીના મૃત્યુની નોંધ
- (૨) સાહિત્ય : મનને ઉપદેશ; અણુ આપણ; ગોળો; અનંત ચૈતન્ય (બધાં-મળેલાં); કર્તવ્ય

- (૩) ધર્મ—વેદાન્ત (પ્રાચીન અને નવીન)

(૪) અભ્યાસ

(૫) ગૃહ—પ્રાચીન અને નવીન

(૬) રાજ્ય—સરહદ

અંક ૪, જાન્યુઆરી ૧૮૯૮

(૧) સાહિત્ય : મનને ઉપદેશ (મળેલું)

(૨) ભાષા

(૩) ધર્મ—દેવલોક (મળેલું)

(૪) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો વેદાંત

(૫) અભ્યાસ

(૬) ગૃહ—કર્તવ્ય

(૭) રાજ્ય—૧૩મી નેશનલ કોંગ્રેસ

અંક ૫, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૮

(૧) સાહિત્ય : રણમાં રાત્રિ; રુદન; સાંજ; પ્રણયસૃષ્ટિ; પ્રેમ [બધાં મળેલાં]

(૨) ગ્રંથાવલોકન : સ્વીડન જોર્જનું ભાષાંતર

(૩) ધર્મ—દેવલોક (મળેલું)

(૪) વિન્નત જીવન

(૫) પ્રત્યગાત્મા

(૬) ગૃહ—વ્યાવહારિક નીતિ

(૭) રાજ્ય—રાજદ્રોહની કલમ

મમાં સુધારો; સરહદી
લકાર્થનો અર્થ; ચાંપ-
કરને ફાંસી; પાલ્લીમેન્ટની
બેઠક.

અંક ૬, માર્ચ ૧૮૯૮

(૧) સાહિત્ય: રંગની માગણી
[મળેલું]; ચેતવણી

(૨) શબ્દકોશ

(૩) ગુજરાતી શાળાઓનાં
ધોરણો

(૪) ધર્મ—દેવતોક [મળેલું]

(૫) પ્રેમ

(૬) પ્રત્યાગાત્મા [મળેલું]

(૭) ગૃહ—વ્યભિચાર

(૮) અભ્યાસ

(૯) રાજ્ય—પાછાં પગલાં

અંક ૭, એપ્રિલ ૧૮૯૮

(૧) દલપતરામના મૃત્યુની નોંધ

(૨) બાળાચંકર ઉદ્ધાસ-
રામના મૃત્યુની નોંધ

(૩) સાહિત્ય : ઓન. મી.
અબ્દુલ્લાભાઈ બેરામ
ધર્મશી વિશેનાં ધનામી
કાવ્યો [મળેલું]

(૪) કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યા-
ભાઈ સી. આર્ષ. ઈ.

(૫) ધર્મ—દેવતોક [મળેલું]

(૬) અભ્યાસ

(૭) પ્રત્યાગાત્મા (મળેલું)

(૮) ગૃહ—સુખી જીવન
(સૂચિત)

(૯) રાજ્ય—શું લખવું ?

મુબઈ સમાચારવાળા મા
લોકજીના અવસાનની નોંધ

અંક ૮, મે ૧૮૯૮

(૧) સાહિત્ય : પ્રથમ નિરાશા
(મળેલું)

(૨) વેરાવળ શિક્ષક સમાજ

(૩) મંથાવલોકન : થીઓસોફી

(૪) ધર્મ—દેવતોક (મળેલું)

(૫) પ્રત્યાગાત્મા (મળેલું)

(૬) અભ્યાસ

(૭) પાપ

(૮) ગૃહ—દેશી વૈદ્ય અને
મદારાત્મા શ્રી અંકુલદૃશ

(૯) દાકતર જુસ્ફર

(૧૦) રાજ્ય—ચીનનું મદારાજ્ય
(મળેલું)

(૧૧) મી. ગ્રેડસ્ટન

અંક ૯, જૂન ૧૮૯૮

(૧) સાહિત્ય : નિર્વેદ (મળેલું)

(૨) મંથાવલોકન

(૩) ધર્મ—સ્વામી વિવેકાનંદ
અમેરિકામાં ધર્મપરિપદમાં

કરેનુ ભાપણુ (મળેનુ)

(૪) દેવનોક (મળેત)

(૫) અભ્યાસ

(૬) ગૃહ—શ કરાચાર્ય

(૭) રાજ્ય—મત

(૮) દુષ્કારામ તાત્યાના અવ-
સાનની નોધ

અ ક ૧૦, જુલાઈ ૧૯૯૮

(૧) સાહિત્ય રવિદાસકૃત
જ્ઞાનરમણી (મળેનુ), હૃદય
વ્યા (મળેનુ)

(૨) પૃથુરાજ રાસાનુ અવ
લોકન

(૩) ધર્મ—પ્રત્યગાત્મા

(૪) સ્વામી વિવેકાનંદે અમે
રિકામા આપેનુ ભાપણુ

(૫) ગૃહ—બ્રાહ્મ ધર્મ (મળેનુ)

(૬) રાજ્ય—હિંદુસ્તાનની નાણા
સબ ધી રિયતિ

અ ક ૧૧, ઓગસ્ટ ૧૯૯૮

(૧) સાહિત્ય સમુદ્રકાંડે ધ્યા
[મળેનુ] ઇન્દ્રવિજય જી

(૨) પ્રયાવનોકન [મળેનુ]

(૩) સ્વામી વિવેકાનંદે અમે
રિકામા કરેનુ ભાપણુ

(૪) પ્રત્યગાત્મા (મળેનુ)

(૫) અભ્યાસ

(૬) ગૃહ—તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ

(૭) રાજ્ય—મી દોષ અતે
મી પીટનુ ઇન્ડિયા ખીન

અ ક ૧૨, સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૮

(૧) સાહિત્ય એક ચડાળતે
(મળેનુ)

(૨) પ્રયાવનોકન પૃથુરાજ
ચૌહાણુ અતે ચદ બર
દાયી

(૩) ધર્મ—પ્રત્યગાત્મા [મળેનુ]

(૪) આદિકારણુ

(૫) સ્વામી વિવેકાનંદે સ્ત્રીકા
ગોની ધર્મપરિષદમા
કરેનુ ભાપણુ (મળેનુ)

(૬) અભ્યાસ

(૭) ગૃહ—જિંયા પ્રકારની કળ-
વણી

(૮) રાજ્ય—ગજદ્રોહનો નવો
કાયદો બાળગ ગાધર
તિનક નાણાનુ ચુલણુ

અંગુલિનિર્દેશ

[પ્રિયંવદા' અને 'સુસ્થન'માં 'પ્રગટ થયેલા લેખોમાંથી ફેટાકર્માં આવતી સાહિત્ય, સમાજ, લેખક, વાચક, પત્ર ખ્યાદિને લગતી મહત્વની લાગતી અમુક હકીકતો પ્રત્યે વાચકનું ધ્યાન દોરીને તેનો ખિતાશરી પરિચય કરાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.]

ઓગસ્ટ, ૧૯૮૫

શારીરવિદ્યા : 'પ્રિયંવદા'ની વાચકબહેનો શરીર-વિજ્ઞાન વિષે જાણે તે હેતુએ આ લેખ એક દાક્તર પાસે અંગ્રેજી ઉપરથી તૈયાર કરાવ્યો હોય એમ જણાય છે. જોકે પહેલાં બે હપ્તાના લખાણ પરથી એમ લાગે છે કે મણિ-લાલે પોતે એ વિષય આપવાનો આરંભ કર્યો હશે, અગર, દાક્તરના લખાણમાં પોતે સુધારો કર્યો હશે. લેખની શૈલી મણિલાલના વ્યક્તિત્વની સુદાવાળી છે. તેમનો પ્રિય ચૈતન્ય-સિદ્ધાંત આ વિષયના વર્ણનમાં ડોકિયાં કર્યા વિના રહેતો નથી. સમર્થનમાં નીચેનો પરિચ્છેદ જુઓ :

કોઈ પૂછે કે ચૈતન્ય એ શી વસ્તુ છે, તો તે પ્રશ્નનો અમે બીજો કોઈ જવાબ આપી શકતા નથી. "પણ", અંગ્રેજી સહે છે કે, "એટલું જ કહીએ છીએ કે સજીવ પદાર્થોમાં જે ગંભીર અને ચમત્કૃતિવાળા નિયમો વ્યાપી રહેલા છે, તે બીજા કુદ સમજી શકાતા નથી

તેથી માણસે જાતે કેવળ પોતાનું અઘ્તાન છુપાવવા માટે 'ચૈતન્ય' આવે. સખ્દ માત્ર જ શોધી કઢાડ્યો છે. જોકે આ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સમજી શકાતું નથી તોપણ એટલું તો કહી શકાય કે કોઈ પણ પ્રાણીનામાં જેમ આ ચૈતન્ય-શક્તિ વધારે ઝડપથી કામ કરતી હશે તેમ તેનું આયુષ્ય ધણું ટુંકું હશે. આથી ઉલટી રીતે આ શક્તિની ઝડપ કમી કરીએ તો આયુષ્ય વધે છે." અમે કહીએ છીએ કે જે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી સમજતો તેની શક્તિ વધારવી ઘટાડવી જાના હાથમાં છે? જે રીતે તે શક્તિ જે ટુંકાણે ચાલતી હોય તે મુજબ આપણે તે શક્તિવાળા પ્રાણીના આયુષ્ય વિષે દરપના કરી શકીએ. પણ કોઈની સ્વાભાવિક રીતે ચાલતી શક્તિને વધારવા ઘટાડવાનું તો ઈશ્વરે જ પોતાને હાથ રાખેલું જણાય છે..."

આ વિષય ખરાબર એક વર્ષ સુધી 'પ્રિયંવદા'માં ચાલ્યો હતો. ત્રીજા અંકથી તેનાં લખનાર તરીકે પણ દાક્તરનો ઉલ્લેખ આવે છે; એટલે પાછળથી એકઠાં કરેલાં મણિલાલનાં લખાણોમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

દંડ રસભર : તા. ૧૦-૬-૧૮૮૫ના રોજ મણિલાલે લખેલું પ્રેમના સ્વાનુભવનું વર્ણન કરતું આ કાવ્ય પહેલાં જ અંકમાં પ્રગટ થાય છે. પણ તેને સીધા પ્રણયના સંવેદન તરીકે કોઈ ન ગણે એટલા માટે તેમણે તેમાંથી આધ્યાત્મિક અર્થ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને તે ટીકા તેમણે કાવ્યની સાથે પ્રગટ પણ કરી હતી. 'આત્મનિમજ્જન'માં આ ટીકાને વિસ્તારીને મૂકી છે.^૧

સંલગ્નતા : બીજા અને ત્રીજા અંકમાં અનુક્રમે આવતા 'આતેમજ' 'ધિક્કારચોવીશી' અને 'ટુંક' નામના લેખોની

૧. જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૯), પૃ. ૧૬૧-૧૬૨.

લેખિકા દિવાળીબાઈ મણિલાલ પર પ્રેમપત્રો લખનાર વિચ-
ક્ષણુ સ્ત્રી હતી. શ્રી અંગુભાઈ પુગણીએ આ પ્રેમપત્રો
'કોમુદી' ના નવેમ્બર ૧૯૩૬ના અંકમાં પ્રગટ કર્યા હતા.^૧
લેખને અંતે 'મધ્યતા' વિશે કાવ્યપ્રતિઓ બનાવીને મૂકેલી
છે તે એ બાઈની શક્તિનું સુંદર નિદર્શન કરે છે; છેલ્લી
કડીમાં લખનારે પોતાના નામનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જે શીખ સારી ધરશે નિજ દિત બણી;
તેની યશો વિમલ ને ચુલ ચુલ વાણી;
આશે સ્વપ્ન સમજી ધરી નીતિધારો;
તે સમ્યતા સજિ અતી શણગાર સારો.

× × × ×
જેનું મદામન વળી શુભ શુભવાણી;
તેને હૃદય નમન હું નિત જે દિવાળી;
ભારે ભરેલ તનમાં મલ મુવિચારો;
તે સમ્યતા સજિ અતી શણગાર સારો.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૫

૧. **ધિક્કારચોવીશી:**—ચોવીસ કડીમાં ધિક્કારવા લાયક
બુદ્ધા બુદ્ધા માણુઓ ગળાવ્યા છે. વાનગી દાખલ નીચેની
કડીઓ બુદ્ધો :

કર્મ તગા ચોગે કરી, પામે ઉચ્ચ અધિકાર;
જુલમ કરે જન ઉપર, તેને પણ ધિક્કાર.
ખીજને બોધે તથા પોતે તો તલભાર
નિજ મનને બોધે નહીં, તેને પણ ધિક્કાર.

૧. વડુ વિગતો માટે જુઓ 'મ ન જીવન', પૃ. ૧૩૪-૧૩૬.

મંગા જલસ્થુ નિર્મળું, પયસું ઉજ્જવલ સાર;
દૂધણુ દેખે તેહમાં તેને પણ ધિક્કાર.

x x x x

શરણુ પડયાને સામટા અપમાને સ્હનાર;
દેહદંડે દે દુષ્ટ જે, તેને પણ ધિક્કાર.

આહ અધિક ચિત્ત તેહની, કરે ન કાંઈ દરકાર;

ધ્રુવ અવર તણી કરે, તેને પણ ધિક્કાર.

પહોચ વિના પતરાજથી, પાંડિતમાં અપનાર;

થાય પ્રસિદ્ધ પરસાલ લઈ, તેને પણ ધિક્કાર.

x x x x

દાવો લેઈ રૂવે પડે, વળતી કરે પૂકાર;

કાઠો કાઠો રે મને, તેને પણ ધિક્કાર.

x x x x

ભલટી રીતે આચરે થઈને બેપરવાર;

દિવાળી દુનિયાં વિશે, તેને પણ ધિક્કાર.

સ્કંદુલ વિષય :— “ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ તથા તે સ્વ-
ભાવને અનુકૂલ શિક્ષા, લગ્નવિધિનો વિચાર, અને પુનરુ-
દ્ધવાહ સંબંધે કે નહિ તેનો વિચાર ” આપતા ‘ નારીપ્રતિષ્ઠા ’
નામના લેખની બાહેરાત કરેલી છે. ઉપરાંત, “ ‘ લક્ષ્મીબાઈ ’
અને ‘ એલીઝાબેથ ’ એ વિષય કેવલ સંસ્કૃતમય હોવાથી
દલગીરી સાથે દાખલ નથી કરી શકતા ” એમ ‘ લખનારને
સૂચના ’ આપેલી છે તે તંત્રીનું લેખ સ્વીકારવાનું ધોરણ
બતાવે છે.

ઓક્ટોબર, ૧૮૮૫

આ અંકથી મણિલાલના મિત્ર ચતુરભાઈ શંકરભાઈ

પટેલ 'પ્રિયંવદા'ના વ્યવસ્થાપક તરીકે આહોકોને લવાજમ મોકલવા ખબર આપે છે અને 'જે ઘણા ગૃહસ્થો તરફથી અમને નાણાં પહોંચેલાં છે, તેમને આ પત્ર મળ્યાં જાય એ જ પોહાય તેમણે સમજી લેવી' એમ જણાવે છે.

પતિવ્રત : આ વિષય પર જે સ્ત્રીઓના લેખો પ્રગટ કર્યા છે. તેમાં પહેલો નિયમરૂપ છે ને બીજો ઉદાહરણરૂપ છે. તેની સાથે મણિલાલે એ વિષય પરના પોતાના વિચારો દર્શાવતો લઘુ લેખ જોડ્યો છે, તેમાં તેમણે મનુસ્મૃતિનું 'પતિરેકો ગુહઃ સ્ત્રીણામ્' એ વચન, તેમજ ભવભૂતિએ 'નિરૂપેત્ત રામ અને સીતાનું' દાંપત્ય સાદી ભાષામાં સમજાવ્યું છે અને જયદેવ-પદ્માનું દર્શાવતું આશ્રયું છે.

ટેક : લેખિકા દિવાળીબાઈ. વિચાર ઉમદા અને ભાષા તેજસ્વી ને વેગવાળી છે. દા. ત. નીચેની પંક્તિઓ જુઓ :

એવાં અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાં માણસ સર્વને ભય પેદા કરે છે. કદાપિ તેવાં માણસ કૃપા કરે તોપણ તે થોડો કાલ નિભે છે કારણ, તેને ધર્મ, નીતિ કે ઈશ્વરની ખીક એમાંનું કશું હોતું નથી; સૌથી ઉપર રહેલું રહેતો નથી; કોઈ દેવ ઉપર આસ્થા રહેતી નથી. તથા આખા જગતમાં કોઈને વિશે સારા વિચાર પાગુ તેવાં જન બાધિતાં નથી.....મન વહેમમાં ને વહેમમાં ચારે તરફ ભ્રમણ કરવાથી જ્ઞા જ્યુ' બની જઈ કોઈ વેળા શરીરને ક્રોધાગ્નિએ ભસ્મ કરે, ઈર્ષ્યાગ્નિએ ઉકાળે, અને પાપમતિએ પાપમાલ કરે. ધડીધડીમાં આ સર્વ કે આ લઈ એવી લજ્જતામાં જીવ ગુંચાએવો રહેવાથી એક પ્રકારની નિવૃત્તિ પામ્યા વિના જ હાથ ! વાપ ! કરી કરીને જીવતર જુરું કરે.

લેખને અંતે કુંડળિયામાં કવિતાની પાંચ કડીઓ મૂકેલી

છે તે ખરેખર એ જમાનાની કવિતાપ્રણાલી અને સ્ત્રીકેળ-
વણીની સ્થિતિ બેતાં લેખિકાની શક્તિનો વિકાસ દર્શાવે
છે. દા. ત. નીચેની બે કડીઓ જુઓ :

ચર સતી એ લિપ્યનો, ટળે ન ટાળ્યો ટેક,
હરે ન દિલમાં લેણ પણ, દુરમન દેખી અનેક,
દુરમન દેખિ અનેક, ટેક નિજ તે નવ ચૂકે,
પાછો ધરે ન પાગ, મામ મનથી નવ ખૂકે.
ખરી ભક્તિ ધરિ કામ કરે તે નીજ પતિનું,
અચક્ષાથી પણ અચલ, ચિત્ત તે ચર સતીનું.

x x x x

તળે પ્રાણ પણ નવ તળે ચર સતી નિજ ટેક,
નવ નિલથી હારે, બને નલઅવની કદિ એક,
નલ અવની કદિ એક, લાલુ અસ્તાચલ બીજે,
સિંધુ તળે મરગદ, મેરુ પાતાળે ખૂજે,
ઉસડી સરિતા વહે, તદપિ નવ છોડે સન જે,
મમત મનયત્રી જરા, પ્રાણ બતાં પણ નવ તળે.

ભાષા કેવી બોલે છે ?

‘પ્રિયંવદા’માં આશ્કરી ભાષા આવતી તે તેના સ્ત્રી-
વાચકોને સમજાવી મુશ્કેલ પડતી હશે, તે આ તેમના તારકથી
એક સ્ત્રીએ મોકલેલા નીચેના સંદેશા પરથી સમજાશે :

ભાષણી

પ્રિયંવદા, તારું બોલેનું પ્રિય પણું મુજને લાગે, ...
પણ સમજું નહિ પુરેપુરું સંલપ તેથી નવ લાગે;
વિચાર તારા છે બહુ સારા પણ પુરી અગતી દું,
હસિ શકે નહિ તેથી મન પર માન સ્વયં એ વાણી તું;

ભણીગણી તું બી.એ.એમ.એ.એ.બી.સી. હું નવ જાણું;
 તું જેવીની વાતો કરવા નથી હજી મળીયું ટાણું;
 મે'ર - ફરી માટે તું મુજ પર ધીરે ધીરે સમજાવે;
 સરસ લખી ગુજરાતી ગુપ્તો તો અક્કલ કાંઈક આવે;
 મુજ પતિમદદે ગુપ્તાર્યો હું ધડીક વાંચી ખુશ થાઉં,
 પણ તે પરદેશી કે કામે જાય પછી તો મૂઝાઉં;
 ભણી નથી હું પહેલી પોથી કેમ સાતમી શકું ભણી,
 ગમરાઉં ગરબી ગાતાં તું વાત કરે પદ હંદ તણી.
 ખૂદાર પડી અજ્ઞાન અમારું કરવા તે ઉપકાર કર્યો,
 પણ તું જેવી કરવા સાદી થા તો અર્થ હજી જ સર્વો;
 માત્ર નામની 'ફી' લઈ ઘેરે ઘેર ફરે એ સાબાશી,
 પણ તું જોશે હું નવ સમજું મુંઝવણ પાડી એ ભાસી;
 ઘણી સહિયરો તરફ થકી આ સંદેશી માની લેજે,
 નિર્ભય થઈ આ વાત કહી તે ખાતે માફી તું દેજે.

આના જવાબમાં મણિલાલે લખેલો લેખ 'માસિકની
 ભાષા વિશે' અહીં અન્યત્ર મૂકેલો છે.^૧ તેમાં મણિલાલે
 વિષયને અનુરૂપ ભાષા, તથા ભાષા અને વિચાર વચ્ચેના
 સંબંધ વિષે કરેલું વિધાન આજે પણ ફેટલું સાચું છે!

નવેમ્બર, ૧૯૮૫

રમણીરત્નમાલા : સજીવ ચિત્ર ઉપસાધી આપતી
 ઉદ્દ્યોધનાત્મક પત્ર-ચૈત્રીમાં ભારતની મહિલાને સ્વધર્મનું
 પાલન કરવાનો ઉપદેશ આપતો આ લેખ મણિલાલથી ધંવર
 પુસ્તકબુદ્ધિના પંડિતનો જણાય છે. મનઃસુખશામ, આનંદ-
 શંકર, કે, ગોવર્ધનશામનો જણાતો નથી. વિચાર અને ભાષા

જેતાં કદાચ, મણિલાલના તે વખતના શિષ્ય માન્યકર પી. મહેતાનો હોય એમ તર્ક કરી શકાય.

શ્રીઓને કેવી કેળવણી આપવી જોઈએ ? મણિલાલના શ્રીકેળવણીવિષયક વિચારોનું સમર્થન કરતો તેમના કોઈક મિત્રનો લેખ.

ડિસેમ્બર, ૧૮૮૫

છોકરાંનું પાલન : આ અને આની પછીના અંકમાં પ્રગટ થયેલો આ લેખ શ્રીના કર્તવ્યને અનુલક્ષીને લખાયેલો છે. બાળકોનાં લાલનપાલનમાં સ્વાર્થ નથી હોતો, પણ કેવળ પ્રેમને વશ થઈને તેમની ચાકરી કરે છે એમ વક્તવ્ય છે.

અંથવિવેચન : આ અંકમાં અંથવિવેચનનો વિભાગ ઠા. દામોદર રતનસી સોમાણીદ્વરા 'મૃચ્છકટિકસાર' ના અવલોકનથી શરૂ થાય છે. નવલરામે વિદાય લીધી (૧૮૮૮) તે પહેલાં તેમણે આરંભેલી વિવેચનપ્રવૃત્તિ તેમના આ અનુગામી સાક્ષરે ઉપાડી લીધી હતી. આરંભના આ લેખમાં સિદ્ધાંતપ્રપણ કરીને (વિવેચન કરવાનું) મણિલાલનું વલણ સમજાય છે. સાથે સાથે નવલરામની સરળ અને તળપદી, નિખાલસ છતાં સમલાવહરી પદ્ધતિનો આદર્શ તેમની સમક્ષ રહેલો છે તે એ લેખ વાંચનારને સમજાયા વિના નહીં રહે. ઉ. ત તેમાંનો નીચેનો અંશ જુઓ :

આજઠાલ આપણા દેશમાં નાટક ભજવવાનાં સ્થાન રચાયાં છે તેવામાં લોક એમ સમજતા હાગે છે કે કેવલ વસ્તુમાત્ર રંગભૂમિ ઉપર લખણ ખાણીનાં લુગડાં પહેરીને કોઈ ક્ષેત્રે જાય તો તે નાટક મર્ધ રહ્યું! આવા જ કોઈક દેવુથી અમારા આ ગ્રંથ કરનારે ખીચારા

શ્રદ્ધાની ભુલો સુધારી જણાય છે. મૂલ નાટકમાંના કેટલાક પ્રસંગ, જેવા કે શર્વિલકે ચોરી કરનાં કરેલું ભાગણ, પાંચમા અંકમાંનું કેટલુંક મેધવર્ણન, વસંતસેનાના ઘરનું બ્યાન વગેરે નાટક ભજવતી વખતે મુકી દેવા લાયક નથી એમ અમારું કહેવું નથી, પણ જેથી કરીને નાટકનો મુખ્ય રસ પુષ્ટ થતો હોય એવા પ્રસંગ, જેમ કે ભુદનો સાધુ થયો છે તે સંવાદક્રોનો આશ્વત્થ સાથેનો સંબંધ વગેરે તથા દેવા એ કાઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. આમ થવાથી આ નાટકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, જે આશ્વત્થની ઉદારતા અને મહત્તા બનાવવાનો, તે કંઈક અંશે વ્યર્થ થઈ જાય છે. વળી આવાં મહા નાટક એક રીતે દ્રશ્ય કાવ્યમાં ગણાતાં પ્રયુ નથી. તેથી મૂલ જૂતાંત યથાસ્થિત રાખતાં હરકત પણ નથી.

x

x

x

x

આ સાર કાઢતે કાઢતે રહેલા હાકપિંજરવત્ બોખામાં ક્યે ઠેકાણે સત્ત્વ જડે કે તે વખણાય? મૂલનાં પણ સરખાવતાં પણ તેટલો અમલકાર ઊકતો નથી. પદ્યરચનામાં હંદના દોષ તથા પદ્ય અને ગદ્યની ભાષામાં સ્વચ્છંદ પણ વારંવાર માણુમ પડે છે તેથી આ સાર અમને નો મૂલ સાથે જોનાં નિઃસાર જેવા લાગે છે.

‘નારીપ્રતિષ્ઠા’ પોતાનું જ પુસ્તક હોવાથી તેને વિશે “એ ગ્રંથના લખાણ ઉપર અમારે વિવેચન કરવું એ અયોગ્ય છે, તથાપિ તેમાં પુનર્લગ્નની વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત યુક્તિથી પ્રતિપાદન કર્યો છે ને સ્ત્રીઓની મહત્તા સિદ્ધ કરી છે એ વાત જાહેર કરતાં સર્વને એ પુસ્તક જોવા યોગ્ય છે એમ કહેવામાં બાધ નથી.”—એટલો વિવેકપૂર્વક ઉદ્ભેષ કરીને અવલોકનકાર સંતોષ માને છે.

જાન્યુઆરી, ૧૮૮૬

ગ્રંથવિવેચન : ‘કન્યાવિક્રયનિષેધ’ એ પુસ્તકનું

અવલોકન નિરૂપણની દૃષ્ટિએ કરવાને બદલે સામાજિક જીવનને સ્પર્શતા અગત્યના વિષયની દૃષ્ટિએ કરેલું છે. 'શુજરાતી સાતમી ચોપડીની નોટ' ની યોજનાનાં વખાણ કરતી વખતે 'લક્ષ્મી એટલે સાગરાત્મજા એવા અર્થ આ પુસ્તકમાં નથી' અને 'મુંબઈમાં અને બીજે ઠેકાણે જે અર્થનાં પુસ્તકો વપરાય છે તેથી લણનાર અને લણાવનાર બંનેને ઘણી જ હાનિ થાય છે, તેવું આ પુસ્તક નથી' એમ કહીને તે વખતની પ્રચલિત સરકારી વાચનમાળા અને કેળવણીતંત્રના વાહક-મહીપતરામ નીલકંઠ-ઉપર ટીકા કરેલી છે.

સ્ક્રુટ વિષય : છેડે 'વાન્' આવે એવા દશ અને 'બુદ્ધિ' અર્થ થાય એવા દશ શબ્દો સ્ત્રીઓ લખી મોકલે એમ 'કોઈ ગૃહસ્થ' 'સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ ખીલવવાના હેતુથી' પ્રશ્ન કરે છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૬

સાહિત્ય : પોતાના સ્ત્રીવાચકોને માટે ખાસ 'ત્રિયંવદા'ના તંત્રીએ લખેલી ગરબી.^૧

અર્થવિવેચન : સ્ત્રીધર્મબોધક ગરબાવળી : બત્રીમ પાનાંની આ પુસ્તિકાના લેખકનું નામ આપેલું નથી. વળી તંત્રીએ 'આ ટીકા કોઈ રસિક ગૃહસ્થ તરફથી મળેલી છે' એમ નોંધ્યું છે. છતાં 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માં એનો સમાવેશ

૧. જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૯), પૃ. ૩૬૦.

કરવામાં આવ્યો છે ! ' શૈત્રી ' મણિલાલના જેવા લાગે છે. એટલે કદાચ પોતે જ એ લેખ લખ્યો હોય એમ ધારે. ' કેળવણીના કહેવાતા ખાંસાહેમો ' પર પ્રહાર કરવાના ઉદ્દેશો તો એમ નહીં ' કયું ' હોય ? શૃંગારરસ વિશેના તેના નીચેના ઉદ્દગારો જુઓ :

એમાં એક રસ એવો, આત્મો આવે છે કે જેને માત્ર પુસ્તકોમાં જ લાવતાં કેળવણીના કહેવાતા ખાંસાહેમો અભડાઈ જાય છે. આ રસ શૃંગાર ॥ અને તે સર્વેને પ્રિયકર છે. આપણો અનુભવ જ શું કહે છે તે તો જુઓ. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સ્ત્રીઓ એવી કઈ ગરખી ગાય છે કે જેમાં શૃંગારનો અંશ પણ નહીં હોય ? અમે બેઘડક કહીએ છીએ કે એકે નથી. શૃંગારરસમાં સુનીતિનો ઉપદેશ થઈ શકે નહિ એ વાત અમે કાશ્યપર પણ માનતા નથી. વૈદ્યક જેવો લૂખો વિષય પણ શૃંગારરસના કાવ્યમાં વિદ્વાન પુરુષે વર્ણવ્યો છે. શૃંગાર સિવાયનું કશુંએ સારું લાગતું નથી. ' એક નર આદમી હજાર નર કપડાં. ' સુબોધની સાથે મનુષ્યનું મન રંજન કરે તે જ કાવ્ય લોકો હાંસીથી વાંચે છે. સારાંશ, ગરખી વા કાવ્ય રસિક થવાને શૃંગારની ખરેખરી આવશ્યકતા છે; તે જો નહિ હોય તો ગરખીઓ (આ ગરખાવણીના કર્તાના બોલમાં) 'કારી રાખ ' જેવી લાગે.

રુકુટ વિષય : અગાઉ ઉલ્લેખેલ દિવાળીબાઈના મૃત્યુની નોંધ ધ્યાન ખેંચે છે :

પ્રિયંવદની પરિપૂર્ણ બહાલી સખી તથા તેને નિરંતર મદદ કરવાની ઉમેદ રાખનાર અને આગમના અંકોમાં ' સમ્યતા ', ' ધિક્કાર ચોવીસી ' તથા ' ટેક ' વિશે લખનાર દિવાળીબાઈ, જેણે બાવીશ વર્ષની

૧. જુઓ સુ. ૧૦, પૃ. ૭૬૪.
૨. આ રખડની જોડણી પણ મણિલાલનું આ લેખનું કૃત્તવ્ય ધરું કરે છે.

નાની વયમાં શુભ રસપ્રતાના સંસ્કાર સહિત દૃઢ આચારયુક્ત ગાન ઠીક મેળવ્યું હતું, તેનો સ્વર્ગવાસ થયાની ખજાર સાંભળી અમે ઘણા દલગીર થયા છીએ.

તેમના પર પ્રેમપત્રો લખનારી આ દિવાળીમાઈ વિશે મણિલાલે આત્મવૃત્તાંતમાં વીગતે લખ્યું છે, તે આના અનુલક્ષમાં જિજ્ઞાસુએ જોવું.^૧

માર્ચ, ૧૮૮૬

આ અંકથી સારસંગ્રહનો નવો વિભાગ ખોલવામાં આવે છે, જેમાં દેશપરદેશની શોધો અને બીજી બહુવા જેવી અખરો દોહન કરીને મૂકવામાં આવે છે. ઘણીખરી માહિતી 'શુજરાતી' સાપ્તાહિક પરથી એકઠી કરેલી છે.

એપ્રિલ, ૧૮૮૬

પ્રેમપ્રશસ્તિ : આ દિંહી તેમણે પોતાના મિત્ર સાંકળચંદને પ્રેમનો મહિમા સમજાવવા લખેલો.^૨

સુધારો : કવિ નર્મદના અવસાનની આર્દ્ર કલમે નોંધ લઈને, તેના જીવનકાર્યની—'સુધારા'ની—તેજસ્વી શૈલીમાં સમીક્ષા કરી આપતો આ, જે ખંડમાં વિસ્તરેલો, સેખ વિચારક અને ગદ્યકાર મણિલાલની ઉચ્ચ કોટીની પ્રતિભા દર્શાવે છે.^૩

૧. જુઓ 'ગ. નં. જીવનરંજન', પ્રકરણ ૧૭.

૨. રમ્યા તા. ૨૦-૧-૧૮૮૦; જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૬), પૃ ૯, ૩૨૫, ૩૨૭.

૩. આખો લેખ વાંચવા માટે જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ ૩૩૯.

સાંસારી અને રાજકીય સુધારો : એ જમાનામાં ‘ઇન્ડિયન રેપ્રેસેન્ટેટિવ’ ના તંત્રી મી. બહેરામજી મલખારી અને મણિલાલ વચ્ચે ‘બલાત્કાર વૈધવ્ય’ વિશે લાંબો વિવાદ ચાલ્યો હતો. મલખારીએ બાળલગ્નના નિષેધ માટે ઠેર ઠેર ભાષણો આપ્યાં હતાં. તેને અંગે પ્રો. વર્ડ્ઝવર્થ અને સર ઓકલેન્ડ કોલવીને પણ લેખો લખ્યા હતા. તે ઉપરથી સાંસારિક સુધારો પહેલો, કે રાજકીય સુધારો પહેલો, એ પ્રશ્ન સુધારાની ચર્ચા કરનારા તરફથી ઉપસ્થિત થયો હતો. તે વિશે મુંબઈની ‘સ્કુલ્ડ્રસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી’ સમક્ષ બ્યાખ્યાન આપતાં ઓન. મી. તેલંગે ઇતિહાસમાંથી અનેક દાખલા આપીને બતાવ્યું હતું કે સાંસારિક સુધારો કર્યા વિના રાજકીય સુધારો થઈ શકે નહીં, અથવા રાજકીય પ્રગતિ વિના સાંસારિક સુધારો શક્ય નથી એમ કહેવું તે બરાબર નથી. મી. તેલંગના આ બ્યાખ્યાનનો વીગતે ખ્યાલ આપીને આ લેખના લેખકે સુધારાનું તાત્પર્ય સમજવા અને બધાના મૂળમાં રહેલા ધર્મતત્ત્વને પિછાનવાનું સૂચન કર્યું છે, જે મણિલાલના મનોવલણનું સમર્થન કરે છે. લેખક મણિલાલ નથી; તેમની વિચારશ્રેણીના કોઈક સમર્થક હશે એમ લાગે છે.

મે, ૧૮૮૬

‘કવીન્દર નર્મદાચંકરનો સ્વર્ગવાસ’ વિશે કવિ કંહાનજી ધર્મસિંહે એક ગરબી લખેલી તે આ અંકમાં મૂકી છે. તેને જુદી છાંયીને સ્તવ્યકતાના એનેજર અને કવિ નર્મદ સ્મારક ફંડની વ્યવસ્થાપક મંડળીના મેમ્બર કેશવલાલ

હરિવિદ્યલક્ષ્મી તા. ૧૪, મે ૧૮૮૬ના રોજ લોકોને નર્મદ સ્મારક કુંડમાં પોતાનો કાળો આપવા અપીલ બહાર પાડી હતી તે ‘પ્રિયંવદા’ના વધારા તરીકે આ અંકની સાથે જોડેલ છે.

સારસંગ્રહ : ગૌડ સારસ્વત જ્ઞાતિની મિસ્ત્રીસ માણુકબાઈ લાડ નામની સ્ત્રીની કલમથી મરાઠી ભાષામાં લખાતું ‘આર્ય ભગિની’ નામનું માસિક પત્ર એ જ જ્ઞાતિની મિસ્ત્રીસ રાધાબાઈ આત્મારામ સગુણના આશ્રયથી પ્રકટ થાય છે એવા સમાચાર આપીને ‘હિંદુ સ્ત્રી એક માસિક પત્રની અધિપતિ અને હિંદુ સ્ત્રી જ પ્રકટકર્તા!’ એ હકીકત સાનંદ નિદેશીને, ‘પ્રિયંવદા, તારી ગુજરાત સખીઓ તેની મરાઠી બહેનો જેવી ક્યારે થશે?’ એવો પ્રશ્ન તંત્રીએ પૂછ્યો છે તે એ સમયની ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની સામાજિક પરિસ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, તેમ લેખકનો સ્વ-ધર્મોત્કર્ષ સાધવાનો ઉત્સાહ પણ દર્શાવે છે.

આ અંકના પાછલા પૃષ્ઠ ઉપર પત્રમાં “જોટી ડંફરાસો જેમાં નહિ મારવામાં આવેલી હોય એવી જાહેરખબરો નિકાસતથી દાખલ કરવામાં આવશે”, એવી જાહેરાત છે. વળી આ અંકથી ‘પ્રિયંવદા’ની વ્યવસ્થા સુંબઈની પુસ્તક પ્રસારક મંડળી લે છે.

જૂન, ૧૮૮૬

અંધાવલોકન : નારાયણ હેમચંદ્રે લખેલ ‘વીરમંડલ’ નામના ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૮૫૭ સુધીમાં થયેલ ભારતનાં

ચીર સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોના સંગ્રહનું અવલોકન કરતાં તેની દોષઅસ્ત ભાષાની ટીકા કરે છે; પણ વિષયથી એટલા બધા ‘રંજિત’ થાય છે કે સરકારને શાળાઓ માટે લેવા ભલામણ કરે છે.

જુલાઈ, ૧૮૮૬

અંધાવલોકન : ‘સખ્યાસખ્યવિચારનિર્ણય’ તથા ‘કંલુસના કર્મની કહાણીઓ’માં આવતા ભાષાદોષ પ્રત્યે ધ્યાન દોરું છે.

ઓગસ્ટ, ૧૮૮૬

આ અંકના વધારા તરીકે વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર બાલ-વજીએ લખેલું ‘જીવનતત્ત્વસંગ્રહ’ સાથે જોડેલ છે.

આરંભમાં ‘નવું વર્ષ’ શીર્ષકથી તંત્રીએ લેખ લખ્યો છે તેમાં પંડિત ગદ્દુલાલજીએ ‘પ્રિયંવદા’ માટે લખેલી ગરબી હિતારી છે.^૧ સદ્ગત નરસિંહરાવે ‘સ્મરણમુકુર’માં સ્મૃતિને આધારે આ ગરબીમાં છેલ્લે ખૂટતી બે લીટીઓ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૨ પણ તેમાંયે—એક બે શબ્દ ખૂટે છે. તંત્રીએ આત્મજ્ઞલાઘા ધઈ જાય તે બીજા આ બે લીટીઓ કાઢી નાખી હતી. તે મેળવવાનું બીજું કોઈ સાધન હવે રહ્યું નથી.

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૬

જ્ઞાનનો સદુપયોગ તથા ચારિત્ર્યઅંથોની જરૂર અને તેના અભાવનાં કારણ : આ બન્ને લેખો પકવ

૧. જુઓ પૃ. ૨૩-૨૪.

૨. જુઓ ‘સ્મરણમુકુર’, પૃ. ૨૨૦.

અને રસાળ શૈલીમાં લખેલા છે. પહેલો લેખ અંગ્રેજી ઉપરથી છે, ને બીજો મૌલિક છે. બન્ને લેખકો જુદા જણાય છે, પણ કોણ, તે કળી શકાતું નથી.

સાહિત્ય : સ્લેષયુક્ત રચનાવાળી છ આર્યાઓ અહીં કોઈકે શબ્દાલંકારના શોખીને લખી છે. કાવ્યતત્ત્વ નહીં જેવું જ છે.

આ અંકથી રકુટ વિષયને બદલે લોકવાયકાના મથાળા નીચે દેશપરદેશની માહિતી આપી છે. અંકના પૂઠા પર લખાણ મોકલનારને એવી સૂચના છે કે “લખાણ સંગ્રાહી પત્ર-વ્યવહાર પ્રિયંવદાના તંત્રી—ભાવનગર : એ સરનામે આજ સુધી રાખવામાં આવતો. તે બીજી ખબર મળતાં સુધી ‘રા. મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી, ઝવેરભાગ, કાળકાદેવી, મુંબઈ’ એ સરનામે રાખવો. તબિયતના કારણથી એ ભાઈની સ્થિતિ બેએક માસ મજકુર ઠેકાણે રા. મા. હમનલાલ હરિલાલ પંડ્યા ડ. એ. ઈ. એમને ત્યાં રહેશે.”

ઓક્ટોબર. ૧૮૮૬

ગ્રંથાવલોકન : ‘પ્રતાપ’ નાટકના કર્તા ગણપત-રામ રાજરામકૃત ‘મનોવિકાર તથા આશાનિરાશા વિષે નિબંધ’ કચ્છના મહારાવે ઇનામ આપી છપાવેલ, તેનું અવલોકન કાંઈકે કડક બનીને મણિલાલે અહીં કર્યું છે. રાજાઓ યોગ્ય વિદ્વાનો ખાસે નિબંધ લખાવતા નથી એવું વિધાન કરવા પાછળ તેમનો પૂવઝૂલ કામ કરતો જણાય છે. વિષયનો વિચાર પકવ નથી અને ભાષાનો નિર્ચયક વિલાસ

કરીને નિબંધનો વિસ્તાર વધાર્યો છે એની ટીકા કરતાં તેમણે નિબંધ વિશે નીચે મુજબ તાત્ત્વિક ચર્ચા કરેલી છે તે નોંધપાત્ર છે :

નિબંધ સખવા માટે પ્રકૃત વિષયનું ધણું ગહન જ્ઞાન એ જ મુખ્ય વાત છે. ભાષા પ્રૌઢ જોઈએ ખરી, પણ તે ગૌણ વિષય છે; અને અમારું મન તો એમ પણ છે કે જે ગહન વિચારો સમજીને દર્શાવી શકે તેવો સમર્થ છે, તેની ભાષા સહજમાં પ્રૌઢ થઈ આવે છે. નિબંધમાં પણ બે મોહોટા પ્રકાર રહે છે. એક તરત બોધ કરવાનું વ્યાખ્યાન અને બીજું મનન કરી સિદ્ધાંત સમજવાનું વિવેચન. વ્યાખ્યાનરૂપ નિબંધમાં મુખ્ય ભાગ વિચાર સાથે જરા ભાષાની ને સામાનું મન હરવાની મુક્તિવાળા વક્તૃત્વની અપેક્ષા છે, પણ વિવેચનરૂપ નિબંધમાં તો કેવલ ન્યાયપૂર્વક વિચાર જ પ્રધાન વર્તે છે.

લોકવાયકાનો તિલાગ હવે ઝીણા ઝીળામા છપાય છે.

નવેમ્બર, ૧૮૮૬

‘૪૫ કરોડની પૂંજી’ એ નામનો લેખ આ તેમજ આંત્રી પછીના અંકમાં આપેલો છે, તે અગ્રેજી ઉપરથી છે. તેમાં અમેરિકાના ‘વેન્ડરબીલ્ટ’ કુટુંબે કેવી રીતે પૂંજી એકઠી કરી તેનો ઇતિહાસ છે.

‘સાવિત્રી’ વિશેનો લેખ તથા પતિવ્રત વિષેની ગરબી સામાન્ય કથાનાં છે.

ડિસેમ્બર, ૧૮૮૬

આનંદીબાઈ જોશી : અમેરિકા જઈને એમ. ડી. ની ઊંચી પઠવી મેળવીને દાકતર થઈ આવનાર હિંદી મહિલાના ઘડતરની કથા.

લોકવાયકામાં ગોવિંદરાવ સાહે નામના એક મરાઠા ગૃહસ્થે અમેરિકામાં હિંદુ ધર્મ વિશે પ્રવચનો કરેલાં, તેની ત્યાંની પ્રજા પર ચમત્કારિક અસર થયેલી, તેને અટકાવવા કોઈક બહાનાથી તેને કેદમાં પૂરવામાં આવેલો. તેની નોંધ કરીને મલિલાલ પૂછે છે : “આપણા દેશમાં ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ હિંદુઓને વટલાવવા તરેહવાર પ્રયત્નો કરે છે, હુસી કહાડે છે.....નિંદે છે, પણ તેમનું નામ પણ કોઈ લઈ શકે છે ?”

જાન્યુઆરી, ૧૮૮૭

નવી વહુ : ‘પ્રિયંવદા’ ને ઉદેશીને તેની ‘કોઈક વહાડી સખી.’એ પત્ર લખ્યો છે. તેમાં ભણેલી સ્ત્રીએ, પોતે જૂનવાણી સાસરિયાંની વચ્ચે કેવી મૂંઝવણ અને મુસીબત અનુભવે છે, તેનું બયાન કરેલું છે. તેનો તંત્રીએ જવાબ આપ્યો છે તે વાંચવા જોવો છે :

પ્રિય વાંચનાર! આ પત્ર ખરો લાગે, બનાવટનો લાગે, કે ગમે તેવો લાગે, પણ અમે તો જે છે તે અત્રે તારા આગળ રજુ કર્યું છે. એમાં જણાવેલ વિચારથી શું જણાઈ આવે છે? લગ્ન કેવી રીતે થયું હતું એ જો જણાય તો આપણે તરત તે રીતિ ઉપર ટીકા કરવા ખેરીએ; પણ આ તો સ્ત્રીપુરુષને સદ્ગત અણગમત છે. અને સામુન્સસરા વગેરેનો દંર્ષજુલુમ ન જતાં તેમની જરા અસહી રીતભાત છે, એટલું જ અમારાં x x x બાઈ ખમી શકતાં નથી એમ સાર નીકળે છે. શા માટે નથી ખમી શકનાં એ સમજાયું? શરીરે નાલુક તેથી કામ થતું નથી; સ્ત્રીપુરુષના દહ સમાન માટે છુટ વિના રહેવાતું નથી; ધણી પોતાની મરજી મુજબ ન ચાલે તો તે ફાગતું નથી; અને ખીના જાગરતના વેદેમર્માં પડેલા સસરાજી ગમના નથી. આ પરિણામ શાનો એવું તમે તરત જ પૂછ્યો, પણ તેનો ઉત્તર તમને પ્રિય લાગશે

નહિ. સમ એટલે શું ? મનુષ્યની ફરજ તે શું ? પ્રીતિ અને રોડભાવ તે શું ? સદનશીલતા, ક્ષમા ને ધૈર્ય તે શું ? અર્થાત્ સ્ત્રી તે શું એ યથાર્થ ન સમજવાથી ગરબડ પેદા થઈ છે. ને તે ન સમજવાનો પ્રસંગ આ પત્ર લખનાર લગિનીને હાલની અપાતી ઢેળવણીમાં જ સર્વ સાર માની રોકાઈ રહેવાથી આવ્યો છે. ધર્મની શુદ્ધ અને દૃઢ કેળવણી જો આ બાઈને મળી હોત, અને જો તેના સમજવામાં ખરો રોડ આવ્યો હોત તથા પત્નીધર્મ યથાર્થ લક્ષમાં ઉતર્યો હોત તો આમાંનું કંઈ તે બોલત નહિ. પશ્ચિમ દેશની નીતિરીતિ લાગે છે સારી, પણ તેને મુકાબલે આપણી નીતિરીતિ મુકી છુઓ અને પછી તમારું વર્તન ચક્રવો. જોને આમ કરતાં ન આવડે તેણે પોતાનાં વૃદ્ધ વડીલોની સલાહ લેવી આવશ્યક છે. ધરડા સસરાનો ભગવદ્ગીના અને ભાગવત વાંચવાનો ઉપદેશ ખોરો નથી. જો તે તથા તે કરતાં રામાયણ અમારાં જવાન લગિનીના વાંચવામાં આવશે તો હાલના વિચારોમાં અતુલ લાભ થશે. એટલું જ અમે હાલ બીજી ટીકા ન કરતાં અતઃકરણપૂર્વક શિક્ષાપે કહીએ છીએ.

રુદ્રુટ વિષયમાં સતીલક્ષણ વિશે તથા દંપતીની પ્રીતિ વિશે જે ગરબીઓ આપી છે. તેમાંની પહેલીને અંતે “નજ કેરો સોભાગ્ય સૂર્ય સમાન જો” એવો ઉદ્દગાર છે, જે બતાવે છે કે તે લખનારનું નામ મજબૂબણુદાસ કે મજલાલ હશે. બીજી ગરબીમાં ‘રચનાર એક સ્ત્રી’ એમ આરંભમાં મૂક્યું છે. અને છેલ્લી કડીમાં “ખરા દિલથી દિવાળી કહે છે કે” એમ ઉદ્દેશ છે, તે પ્રથમ કહી ચકાય કે તેની રચનાર દિવાળીબાઈ હશે. તે અગાઉ ઉદ્દેશોલ ‘ધિક્કાર ચોવીશી’ વગેરેની લખનાર દિવાળીબાઈ હશે કે બીજી તે કહી ચકાય નહીં; કદાચ ઉક્ત દિવાળીબાઈનું આ કાવ્ય

મણિલાલ પાસે પડયું હોય અને તેના મૃત્યુ બાદ તેમણે આ પ્રગટ કર્યું હોય.

સમસ્યા : " ચન્દ્રે કૌમુદિ દૈ ખુશીધિ નિજની ધોળો કથો રાહુને " આ પંક્તિ મૂકીને વાચકોને તે સમસ્યા પૂરીને મોકલવા સૂચવ્યું છે.

લોકવાયકામાં દષખણ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની વાર્ષિક ફી રૂ. ૬૦) હતી, તે વધારીને ૮૦) કર્યાની તેમજ એ વર્ષની મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં ૨૫૬૧ વિદ્યાર્થીઓમાંથી માત્ર ૫૨૬ પસાર થયાની નોંધ ધ્યાન જેવે છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૭

શ્રીમદ્ભાગવત અને દેવીભાગવત : પં. ગદ્-લાલજીના વ્યાખ્યાન ઉપરથી તૈયાર કરેલો આ લેખ વિષયનું વિદ્વત્પૂર્ણ સંશોધન હોઈ પુરાણના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તેમ છે.

સુધારો : આ વિષય પર અંગ્રેજી ઉપરથી કોઈ કે તૈયાર કરેલા લેખમાં સુધારાના તત્વનું ટૂંકું વિવેચન છે.

સમસ્યાપૂર્તિ : આગલા અંકમાં મૂકેલી સમસ્યાની ત્રણ પૂર્તિઓ આવેલી, તેમાં પં. ગદ્-લાલજીની શ્રેષ્ઠ હોઈ નીચે મૂકી છે :

" માતા ત્રિંદુક કાઢવા તનપના, ભાગે કપોલે ખરે,
લાતી કાળજી જોઈને હરિ હસી, તે પાત્ર હાથે ધરે;

ધોણું કાળજી તે ચક્રું દસનની આલાયિ લાગે મને,
અન્ને દૌમુદિ દૈ ખુશીયિ નિગની ધોળો કયો રાહુને."

માર્ચ, ૧૮૮૭

એક સ્ત્રીના લખાણનો નમૂનો : મણિલાલ ઉપર પ્રેમપત્રો લખનાર દિવાળીબાઈએ કોઈકે ખીણ સ્ત્રી પર પત્રો લખેલા તે મણિલાલે અહીં ઉતાર્યા છે, જે તેનાં વિદ્વત્તા, સરલ અને પ્રેમાળ હૃદય અને વ્યાવહારિક ટકાપણ બનાવે છે. એ પત્રો તો અહીં વિસ્તારણે ઉતાર્યા નથી, પણ તેની પહેલાં મણિલાલે તેને વિશે કરેલી નોંધ જોવા જેવી છે :

અમારી પાસે કોઈ વિદ્વાન પુરૂષને પણ આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ધણા પત્રોનો સંગ્રહ કેવળ સ્ત્રીને જ હાથે કોઈની પ્રેરણા સિવાય લખાએલો પડેલો છે, પણ તે જાહેરમાં મુક્તાં અમે એટલા કારણથી અટકાએ છીએ કે એ પત્રોને ખરા માનવાથી સ્ત્રી તથા પુરૂષ વર્ગ પર જે શુભ અસરની આશા રખાય, તે કેટલાક કાલા પાંડિતો આ પત્રોને અમારી કૃત્રિમ કૃતિ માની મનાવી ઉઘાડી દે ત્યારે એ પત્રોનું પ્રસિદ્ધ થવું કેવળ નકામું જ અર્થ પડે. તોપણ પ્રસંગોપાત્ત એ વાત અમે અજવાળામાં લાવવાને સુકવાના નથી. હાલ જે બે પત્રો અત્રે છાપીએ છીએ તે કોઈ ગૃહસ્થની રોગાક્રુષ્ટ પત્નીને દિવાળી એ નામથી સર્વને આ પત્રમાં પ્રથમ ત્રણ ચાર માસ લખનાર તરીકે જાણીતી વિદુષી બાઈએ લખેલા છે. હાલમાં દિવાળી પણ હયાત નથી તેમ જોના પર પત્ર લખાએલા તે પણ હયાત નથી; એને માટે અમે ધણા દલગીર છીએ. દિવાળીની સખીના પતિ તરફથી અમને પત્રો પ્રસિદ્ધિ માટે મળેલા છે, તે છ તેવા અત્રે મુદ્રાએ છીએ. વધારે નવાઈની વાત એ છે કે આ દિવાળીએ હાલની સરકારી શાળામાંની કેળવણી લીધી નથી. છતાં તેની વિદ્વત્તા આ પત્રમાં તો કોઈ જ નથી, પણ તેનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર

કાવ્ય અને ખીન લખાણોમાં કેવળ રસમય અને કોઈ વિદ્વાન મંડલમાં માગ મુકાવે તેવી છે.^૧

ઉપસર્ગ : ગુજરાતી વ્યાકરણના કૌઈક અભ્યાસીએ શાસ્ત્રીય અને દૃષ્ટાંતપૂર્ણ શૈલીએ લખેલો લેખ.

એપ્રિલ, ૧૯૮૭

અમત્કાર : અમત્કારનું રહસ્ય સમજાવતા આ લેખને અંતે 'હૃદયચક્ષુ' એમ સંજ્ઞા મૂકેલી છે. તે લખનારનું નામ હશે ? વિચાર અને શૈલી મહિલાલનાં જણાય છે.

રમુજ : કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : આ ૨૬૦કમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે હરેકનો જવાબ પાણિનિના એક સૂત્રમાં આવી જાય છે :

बुधानां च वचः कीदृक् को रोगी कथं नास्तिकः ।

कीदृक् चंद्रं नमस्यन्ति किं सूत्रम् पाणिनेर्वद ॥

(પાણિનિનું સૂત્ર : ઓર્થવત્ અઘાતુ અપ્રત્યયં પ્રાતિપદિકા)

લોકવાયકા :

બૂદ સ્ટાકિંગ પહેરનાર રખમીબાઈ ૩૦-૪૦ રૂપિયાનો નરમાયો કમાનાર મિત્રી ધણીનું ઘર કેમ માડિ ? જેને પોતાના સગા પિતા તરફથી વારસો મળેલો છે અને વગી જેની માએ ખીજ વાર કરેલા ધણી મરનાર સખારામ અર્જુન મોટા ડાકતર સાહેબ હતા. આ બાઈ નથી બ્રાહ્મણી કે નથી વાણીયજી. એક ચાર કળસી-વાડવજ-માળાની જનની આ નામજદી બાઈને માટે આટલી હોહા રોની ? જેમને જનમાં પુનર્વિવાહ થાય ॥ તેમ છુટા છેડા થતા હોય તો શા માટે

૧. આ દિવાળીબાઈ અને તેના પ્રેમપત્રો અંગે વડું દહીકત માટે વાચો મ ન. છત્રનારજ પ્રકાશ ૧૬; 'કૌમુદી', નવેંબર ૧૯૩૬.

તેમ કરીને દાદાજી આ પીડામાંથી મુક્ત થતા નથી ? ‘રહે તો આપમું’
ને જાય તો સગા આપમું.’^૧

મે, ૧૮૮૭

ધ્યાન : આ લેખ સાધકને પ્રાથમિક સમજૂતી આપે
છે. લખાણ વિશદ, સરળ અને સદૃષ્ટાંત છે. ચર્ચા કેાઈક
કરેલ વિદ્વાનની છે.

અંથાવલોકન : શિવલાલ ધનેશ્વરકૃત ‘શ્રી કચ્છ-
ભૂપતિ-પ્રવાસવર્ણન’નું આ વિસ્તૃત અવલોકન મણિલાલ-
ની તત્ત્વલક્ષી વિવેચનદૃષ્ટિનું મુંઢર દૃષ્ટાંત છે. શુભનો
ઉલ્લેખ કરીને દોષોનું લંગાણથી પૃથક્કરણ કરીને સાચી
કવિતા વિશેની સમજ આપેલી છે.

જૂન, ૧૮૮૭

નારીપ્રતિષ્ઠા અને પુનર્લગ્ન : ‘નારીપ્રતિષ્ઠા’
નામનું તેમનું પુસ્તક બહાર પડેલું તેમાં અર્ચેલા પુનર્લ-
ગ્નના વિષય ઉપર ‘બુદ્ધિપ્રદાશ’માં ‘એક મિત્રે’ વિવાદ
ઉઠાવ્યો હતો. તેના જવાબરૂપે—પોતે ઠેવા સંલેગોમાં
પુનર્લગ્નને નિષિદ્ધ ગણ્યું છે તેની સમજૂતીરૂપે—આ લેખ
મણિલાલે લખ્યો હતો. તે બાળાશંકરના પત્ર ‘ભારતીભૂખણ’
પુ. ૧, અં. ૨ માં પણ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.^૨

અંથાવલોકન : હરિકૃષ્ણ બળદેવ ભટ્ટે નરસિંહ,

૧. આ તથા પછીના અંકમાં આપેલા દાદાજી વિ. રખમાબાઈના એ
જમાનામાં ખૂબ ચકચાર પામેલા આ કિસ્તાની વીરતો માટે વાંચો ‘મ.ન. :
સાહિત્યસાધના’, પૃ. ૧૭૨.

૨. લેખ માટે જુઓ ‘મણિલાલના ત્રણ લેખ’, પરિચિત-૨.

પ્રેમાનંદ, અખો, શામળ, ગિરધર, ધીરો, દયારામ અને દલપત-નર્મદમાંથી પચાસ કરેલાં કાવ્યોના એક સંગ્રહ 'કાવ્યનિમલજન' અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામે ભાષાન્તર કરેલ 'એરેબિયન નાઈટ્સ'ના વિસ્તૃત અવલોકનોમા પોતાની રીત મુજબ મણિલાલે ભાષાના અશુદ્ધ પ્રયોગો પ્રત્યે ખ્યાન ધ્યાન ખેંચ્યું છે, નીચેની લોટીઓ જુઓ :

રા. હરિકૃષ્ણે જોડણી કરવાના ધણાખરા નિયમ સાચવ્યા છે, પણ કાંઈક ઠેકાણે પોતાના લખાણમાં પણ 'ઉદ્ભુત', 'યાદ્વાસ', 'મહતા' વગેરે સુઝે નજરે ચડે છે. વળી જે જે સંજોના આઘ કે મધ્યાક્ષર યડકાઈને જોલાય છે, તેની નીચે મીડું મારીને વાંચવાનો પ્રયોગ તેમણે કવિ નર્મદાશંકરને અનુસરી ચોક્કસ છે તે શિષ્ટસંમત નથી. ભાષામાત્રમાં લખવાની પદ્ધતિ એક હોય છે, ને ઉચ્ચારની રીત જુદી હોય છે; નિયમમાંથી છુટપું મુસ્કેલ જલકે અશક્ય છે. મટિ અમે, એને, તમારું વગેરેને અમે, એને, તમારું એમ લખવામાં કે, હાલ વધારે ડાળથી કહે છે તેમ હમે, હેને વગેરે લખવામાં કાંઈ સાર જોતા નથી.

ઉપરાંત સંપાદકે કરેલ અર્ધવિવરણનાં એકંદરે વખાણ કરવા છતાં, અખાના છંપાના અર્થમાં માલુમ પડેલ ભૂલ સુધારી છે. ઇચ્છારામના લખાણમાંથી પણ અનુસ્વારની ભૂલો, 'આનંદનો વીરસ' 'અભિયુક્ત ગ્રંથો,' 'અગિષ્ટ' 'અહિ લોકિક', 'ઉત્તર યોગ્ય' વગેરે સંખ્યાબંધ અશુદ્ધ પ્રયોગો પ્રત્યે અવલોકનકારે ભાષાન્તર કરનારનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

ખન્ને લેજો મણિલાલની વિવેચનશક્તિનાં સુંદર નમૂના છે.

જુલાઈ, ૧૮૮૭

ગુજરાતી ભાષાના અંથો : આ લેખમાં ગુજરાતની ભૂતકાલીન વિદ્યોપાસનાની પીઠિકા અમજવીને સમકાલીન પરિસ્થિતિનું ચિત્ર આપ્યું છે. તેમાં ૫૦ વર્ષના પ્રયત્ને મૌલિક અંથો બહુ જ ઓછા અને તરજૂમા વધારે મળે છે એ હકીકત પર અક્સોસ કરીને, ગમે તેમ કરીને પોતાને નામે ‘ચોપડી’ ચઢાવીને કીર્તિ કમાવા નીકળનારા પર તિરસ્કાર વેરીને, ‘સખ્ત તપાસ’ કરે તેવી પુસ્તકની ચર્ચાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકીને, યુરપ જેવા દેશોનો દાખલો રજૂ કરીને દેશી ભાષામાં ઉચ્ચ કોટીના અંથો લખાવવાની લેખકે ખાસ હિમાયત કરી છે. તે માટે ‘ઉત્સાહનો અભાવ નથી. પણ ઉત્સાહવાળાને ઉત્તેજનનો અભાવ છે’ એવું નિદાન કરીને સરકાર અને શ્રીમંતો તથા વિદ્યાસંસ્થાઓને વિદ્યોપાસનાને ઉત્તેજક વાતાવરણ ઊભું કરવાનો અનુરોધ કર્યો છે. તેમનું આ વાક્ય આજે પણ કેટલું સાચું છે!—“ત્યાં સુધી આપણે આપણી દેશી ભાષા દ્વારા મોહોટી ચોપડાના વિચારો કે મહાત્મવજ્ઞાનનાં લખાણો આપણા ભાઈઓના ધ્યાનમાં ન ઉતારી શકીએ ત્યાં સુધી આપણી ઉન્નતિમાં કંઈ લાભ થવાનો નહીં એ સિદ્ધ વાત છે.”

દામ્પત્ય : પત્નીની ચિત્રિત મુખમુદ્રા ઉપરથી પતિને ઉપજેલા વિચાર દર્શાવતું, આરા કાવ્યતત્ત્વવાળું, ‘મધુપદ્મ’ માંથી લીધેલું સુંદર કાવ્ય.

અંથાવલોકન : જૂહત્કાવ્યદોહન, ભા. ૧ વિશેના

નવેમ્બર, ૧૮૮૭

નિરાશા : આ કાવ્ય માટે જુઓ 'આત્મનિમજ્જન'
(૧૯૫૬) પૃ. ૬૦, ૩૬૨-૩૬૮.

ડિસેમ્બર, ૧૮૮૭

દોષત્ય : પંડિત ગદ્દલાલજીના વ્યાખ્યાન પરથી પહેલાં
દામ્પત્યનો મહિમા ગાવી ગરબી અને પછી તેની તાર્કિક
ચર્ચા આ અને પછીના અંકમાં લીધેલાં છે.

જાન્યુઆરી, ૧૮૮૮

અંધાવલોકન : નરસિંહરાવ લોળાનાથ કૃત 'કુસુ-
મમાળા'ના મણિલાલે કરેલાં આ અવલોકને ઠીક ચકચાર
જગાવી હતી. તે પરથી પાશ્ચાત્ય કવિતાને વખોડવા માટે
તેમના અભિપ્રાયમાંથી ઉઠાવેલા 'રૂપરસગંધવર્ણિત પાશ્ચાત્ય
કુસુમોની માળા' એ શબ્દો પાછગથી કહેવતરૂપ ણની ગયા
હતા. ઉપરાંત, કેાઈ સૌ. મહાલક્ષ્મીએ સમાર્થસત્તા 'કેરે-
કટર'ના ખીજા પ્રકરણના 'ધરસત્તા' શીર્ષકથી કરેલ બાપં-
તરને નારીજીવનને લગતા વિષયનું નારીએ કરેલું નિરૂપણ
દર્શાવીને વખાણ્યું હતું.

લોકવાયકામાં 'પૂર્વાશ્રમ દિસાએ આજમ ગૌરી-
શંકર ઉદયરામ ઝોઝા સી. એસ. આર્થ. અને હાલ શ્રી
સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતી જેવા પ્રતાપી ગરૂપનું જીવનચરિત્ર

ન્યાતમાં કરવાનો ઉત્તમ રિવાજ ચાલુ કર્યાની 'નોંધ ધ્યાન-પાત્ર છે. ગૌરીશંકર ઓઝાનું વિસ્તૃત છવનચરિત્ર તેમના વંશજોએ પાછળથી મણિલાલને લખવા સોંપેલું તેનાં પહેલાં પાંચ પ્રકરણો તેમણે લખેલાં પણ ખરાં^૧, પણ પછી ગૌરી-શંકર ઓઝાના વંશજો સાથે ચરિત્ર-લેખનના દષ્ટિબિંદુ પરત્વે મતભેદ ઊભો થતાં, જે હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ મળવાની હતી છતાં, મણિલાલે તે ચરિત્ર આગળ લખ્યું નહીં. સ્વ. કૌશિકરામ વિ. મહેતાએ પાછળથી તે લખ્યું હતું તે પ્રગટ થયેલું છે અને તેમાં પહેલાં પાંચ પ્રકરણ મણિલાલનાં જ રહેવાં લીધાં છે.

દેશુઆરી, ૧૮૮૮

નરતન-વસંત વિષે : વસંત રાગમાં ગવાય તેવું ઋષિરાજનું ૩૬ શૈલીનું પદ.

અવસ્માનનોંધ : 'વરલના કાકોર રાવલ શ્રી હરિ-ત્રિંગલનાં પત્નીનો નાની વયમાં સ્વર્ગવાસ થતાં, પ્રિયવં-દાએ પોતાની ખરી સખીઓમાંનું રત્ન ગુમાવ્યું છે.' એમ નોંધી, સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિ સંબંધી સદ્ગતના પ્રયત્નોનો અને વેદાન્ત તથા થીઓસોફી પ્રત્યેના વલણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

માર્ચ, ૧૮૮૮

બ્રહ્મવિચાર બારમાસી : બોધક ધોળ. લેખકનું નામ નરોત્તમ કે એવું કંઈ હશે એમ છેલ્લી લીટીમાં કાળા ખીખામાં છાપેલ નર શબ્દ પરથી અનુમાન થાય છે.

૧. તેની હાથપ્રત અમદાવાદની 'કુજરાત વિવાસલ્લ' ના પુસ્તકાલયમાં છે.

સક્રિય પ્રોત્સાહન હતું તે આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઝાકટોબર, ૧૮૮૮

નિંદા સ્વાર્થ વિશે: શાંદ્રલવિકીકીતના દસ શ્લોકોમાં સ્વાર્થી મનુષ્યનાં લક્ષણોનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે.

અંથાવલોકન : ‘ગંગા ગોવિંદસિંહ’નું અવલોકન કરતાં, નારાયણની ભાષાથી કંટાળીને ‘તેઓ લખતા જ ન હોય તો સારું’ એમ કહેવાની મળિલાલને દરજ પડે છે. નૃસિંહાચાર્યકૃત ‘સિદ્ધાંતસિંધુ’ તથા ‘ભામિનીભૂષણ’માં રહેલ ધર્મબોધના ઉદ્દેશને વખાણે છે, પણ તેમણે અખત્યાર કરેલી પુરાણી પાસે કથા કરાવવાની પદ્ધતિની ટીકા કરતાં કહ્યું છે તે ધ્યાન ખેંચે છે:

આજકાલ શાસ્ત્રમાર્ગ તજી આર્ય-સન્નારીનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીવ્રતની વાતોથી મોહિત થઈ ‘સુધરેલા’ લોક અવળા ચડ્યા છે, તેમને ખરો માર્ગ સમજાવવામાં કથાની નહિ પણ દલીલની, ને ઉદાહરણપૂર્વક ઇતિહાસપરીક્ષા કરાવવાની જરૂર છે. એમ જોતાં સ્ત્રીસ્વરૂપ સમજાવવું એ જ પ્રથમ જરૂરનું છે, તો તે વિશે તો આ ગ્રંથમાં અત્રાપિ કંઈ પ્રાધાન્યતઃ આવેશું અમે જોયું નથી.

લોકવાયકામાં રતિરામ બી. એ. એ શુજરાતીમાં લખેલ ‘નેશનલ કોંગ્રેસની હકીકત’ના ચોપાનિયા વિશે ઉલ્લેખ

કોપીરાઈટ તંત્રીનો છે માટે તે છાપવા છપાવવાનો કોઈને હક નથી ' એવી સૂચના પૂંઠા ઉપર છે.

ડિસેમ્બર ૧૯૮૮

આ અંકમાં પણ સઘળું લખાણ તંત્રીનું છે. 'જમાનાનાં ચિહ્ન' એ લેખ મણિલાલનો હોવા છતાં સરતચૂકથી 'સુદર્શન' ગદ્યાવલિ'માં સંઘરાવો રહી ગયો હતો, તે 'મણિલાલનો વિચારધારા'માં લીધેલો છે.'

અંધાવલોકન : 'સ્વધર્માભિમાન'ના રચનાર જટા-શંકર લીલાધર ત્રિવેદીએ 'સારી છટાથી ભેસભેર' લખાણ કર્યું છે. તેમાં સ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવા જતાં 'સુધારાની બધી વાતને ગેરફાવટ રૂપે જ ભેઈ છે....પણ સુધારાને છેક જ નક્કો ગણવો, ને તેમાંથી કાંઈ પણ ઉપયોગનું ન ગણી, કેવલ પ્રાચીન વાતને જ ફરીથી ખડી કરવી, એવા આશ્રય પર ચાલ્યા જવું, એ અમને તો, દેશકાલ વિચારતાં, વાજબી કે શક્ય લાગતું નથી'—એમ કહેવામાં અવલોકન-કાર તરીકે તેમનું યથાર્થ વલણ પ્રતીત થાય છે. 'શ્રીજાતિની સત્કીર્તિ—સદ્બોધ વાર્તાવહી'ના લેખક નારાયણ હેમચંદ્રની ભાષા વિશે ફરીવાર નોંધ કરી છે તે નીકર અને નિખાલસ ભાવે મણિલાલે કરેલાં અવલોકનોની અસર દર્શાવે છે :

મી. નારાયણે પોતાના લેખક તરીકેના ધાંખા અને વિસ્તીર્ણ અનુભવમાં, આ પ્રથમ જ વેળા, શુદ્ધ અને સરેકારવાળી ભાષા લખી છે. જ્યારે આખા ગૂજરાતના સામયિક પત્રો એ લેખકનાં લખાણને

સર્વોંશે વખાણતાં, ત્યારે, અમે નિર્ભય જિલ્થી, તેના લેખના વિષયોનો ચોચ સત્કાર કરી, તેની ભાષા પર બહુ ઠોક પાડતા; એ લક્ષમાં લઈ, પોતે કહે છે તેમ મિત્રો પાસે સુધરાવીને કે ગમે તેમ, પણ નિરભિમાનથી મી. નારાયણે પોતાની ભાષાને અમારે જ મોંએ પાછી વખાણાવી, એ તેની વિદ્વતાનું ખરેખરું ભૂષણ છે.

પૂઠા ઉપર ‘સિદ્ધાંતસાર’ અને ‘પ્રાણુવિનિમય’ની ચોજનાની સમજૂતી તંત્રીએ પોતાની સહીથી આપેલી છે.

જાન્યુઆરી, ૧૮૮૯

અંથાવલોકન : શુક્લ નથુરામ સુંદરજી રચિત ‘ઋતુ-વર્ણન’ની, તેમાં રતિની જન્માવટ થતી નથી એમ કહીને, ટીકા કરી છે. રચનારની કવિતાની સરલતા તથા અલંકારની જાણકારી પ્રથમ ગણાવે છે અને સારાં વર્ણનો છે તે રચનારનાં પોતાનાં નહિ હોય એવી, ભાષાની અન્યત્ર માલૂમ પડતી અશુદ્ધિઓ જોતાં, શંકા બતાવે છે અને તેના સમર્થનમાં કાલિદાસના ‘ઋતુસંહાર’ તથા કુવલયાનંદના સંસ્કારનું નિદર્શન કરે છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૯

અંથાવલોકન : વાઘજી આશાસમ ઓઝાના ‘રાજ-સિંહ અને વિમળદેવી’ નાટકમાં રમ્મની અવ્યવસ્થા બતાવી છે. તેમાંના વિરૂપકને ‘લવાઈનો હરાયો’ કહ્યો છે અને ‘આ અરસિક લોકોની નીચ વાસનાને તાળે ધવાનું ફલ છે’ એમ ટીકા કરી છે.

માર્ચ, ૧૮૮૯

અંથાવલોકન : દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાએ કરેલ

મહાકાવ્યના પ્રયોગરૂપ 'ઈન્દ્રજિતવધ'નું સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અનુસાર વિસ્તૃત પૃથક્કરણ કરીને તેના ગુણદોષ તારવ્યા છે.

એપ્રિલ, ૧૮૮૯

નરતન-ગોકુળવિષે : કવિ ઋષિરાજનું ભક્તિના નૈસર્ગિક ઉમળકાવાળું સુંદર કાવ્ય.

અંથાવલોકન : રાવસાહેબ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીએ સ્માર્ધસ્સના 'સેટ્ક હેલ્પ' નામના પુસ્તક ઉપરથી ભાષાંતર કરેલ 'જાતમહેનત'ને એ મૂળ પુસ્તકના જેવું જ ઉત્તમ ગણેલ છે. એ જમાનામાં સ્માર્ધસ્સનાં પુસ્તકો ખૂબ વંચાતાં તે એકનાઅનેક અનુવાદ થતા તે પરથી સમજાય છે.

મે, ૧૮૮૯

મનમાં માયાનો વાસ : મહાકાન્તામાં સરળ વહેતી પદ્યાવલીવાળી કવિતા. લખનારનું નામ કળાતું નથી.

અંથાવલોકન : ૧૮૮૯ના માર્ચના અંકમાં કરેલ 'અંદ્રપ્રભાચરિત'ના અવલોકનમાં શીઘ્રકવિ શંકરલાલ શાસ્ત્રીએ બાણનું અવલોકન કરવા જતાં 'મૂળનાં ગૌરવ ને પ્રસાદ ખંડિત થયેલ છે' એમ કહીને, 'શંકરલાલ પૂરા જયવાન નથી થયા તોપણ બહુ રીતે પ્રશંસાપાત્ર થઈ પાર બિતર્યા છે' એવું વિધાન કર્યું હતું. તેની પર ચર્યાપત્ર કેઈકે 'હરિલાલે' મોકલ્યું હતું. તેનો જવાબ, સૌમ્યભાવે, પોતાના વક્તવ્યમાં કવિને અન્યાય કરવાનો લેશમાત્ર ઉદ્દેશ નહોતો, એમ આપીને લેખકે ચર્યાના મુદ્દાઓનો દૂંકમાં ખુલાસો કર્યો છે.

ગુલાબસિંહ : માસિકમાં હપ્તે હપ્તે પ્રગટ થતી આ

નવલકથાનું એક પાનું માત્ર અહીં મૂકેલું છે; દરેક અંકમાં નવલકથા આપવી જોઈએ એ નિયમનું પાલન કરવા આમ કર્યું જણાય છે, પણ તેથી વાચનરસ ખંડિત થાય છે.

જૂન, ૧૮૮૯

જ્ઞાનમંજરી : આ પણ શિરસ્તા મુજબનું બોધક કાવ્ય છે.

છેલ્લે પાને ઓનરેબલ નાનાભાઈ હરિદાસના સ્વર્ગ-વાસ નિમિત્તે પં. ગદૂલાલજીએ રચેલ નિવાપાંજલિ કાવ્ય મૂકેલું છે.

જુલાઈ, ૧૮૮૯

આ અંકમાં પણ બધા જ લેખો તંત્રીના છે. અંધાવ-લોકન આપી શકાયું નથી.

ઓગસ્ટ, ૧૮૮૯

પહેલા પૃષ્ઠાની અંદર કાલિદાસના ‘ઋતુસંહાર’ના મણિલાલના મિત્ર મોહનલાલ પ્રસાદરાય મહેતાએ કરેલ શુજરાતી ભાષાંતરની વાહેરખબર છે.^૧

ગરીબાઈ : ‘પ્રિયવદા’માં આજ લગી છપાયેલાં કાવ્યોમાં વિષય અને નિરૂપણરીતિથી જુદી જ ભાત પાડતું મણિલાલનું કાવ્ય.^૨

૧. આ મોહનલાલના પરિચય માટે જુઓ ‘મન. જીવનરંજ’, પૃ. ૨૪, ૪૮, ૮૪.

૨. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૬), પૃ. ૧૧, ૩૧૮.

લોકવાયકા :

વિધવાઓના પુનર્વિવાહ ન થવા દેવા માટે કાયદો કરવાને વિધાયતની દેટલીક સ્ત્રીઓએ અરજી કરી છે; જ્યારે અમારા સુધારાના સાગરીતોને તે જ થવા માટે કાયદો જોઈ એ છીએ. શી જમાનાની ખુશી ?

‘સુધારા’ની વિરુદ્ધ પ્રાપ્ત હોય તે એક પણ પુરાવો જવા દે તો મણિલાલ શેના ?

મધેશ્વર, ૧૮૮૯

અંશાવલોકન : ઇન્દુચારમ સૂર્યરામનાં બે પુસ્તકોનું (‘ગંગા-એક ગૂઝર વાર્તા’ તથા ‘અરેબિયન નાઈટ્સ-ભાગ ૨ ને ‘નું’) અવલોકન કર્યું છે. તેમાંના પહેલાના કથાવસ્તુની સંકલના વખાણી છે અને તેમાં ઇન્દુચારમે વિધવાપુનર્વિવાહની વિરુદ્ધ વલણ બતાવ્યું છે તેથી મણિલાલ પ્રસન્ન થયા છે. ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’ની ભાષાના કેટલાક અશુદ્ધ પ્રયોગો બતાવ્યા છે. ‘કથાસરિત્સાગર’ની ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’ પર અસર થઈ હોવાનો સંભવ સૂચવ્યો છે. ‘નળાખ્યાન’ના સંપાદનને સત્કાર્યું છે, પણ તેમાં કેટલીક પંક્તિઓના અર્થ વિશદ નહોતા તે પોતે કરી આપ્યા છે. ‘હિંડ બુક ઓફ ગુજરાતી ગ્રામર’ની યોજના યુરોપીયનોને ઉપયોગી ખરી, પણ તેમાં આપેલી અમુક વ્યાખ્યાઓ ભૂલ ભરેલી અને અપૂર્ણ છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને તેમણે બતાવ્યું છે.

ઓક્ટોબર, ૧૮૮૯

અંશાવલોકન : ‘સ્નેહસુદર્શન’ અવલોકન.^૧

નવેમ્બર, ૧૮૮૯

મરણુ ! સર્વ તારે શરણુ : અગાઉના અંકોમાં આવેલાં બોધક કાવ્યોની જ ધાટીનું માલિનીવૃત્તમાં લખેલું કાવ્ય.

પ્રામાણિકપણું : એક સન્તારીએ લખેલો બે અંકમાં સમાવેશ પામેલો નિબંધ.

ગ્રંથાવલોકન : ‘ જૂઠ્ઠાકાવ્યદોહન ભા. ૨-૩ ’નો, સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે ભાષાંતર અને સંપાદિત કરેલ ‘ મુદ્રારાક્ષસ ’નો તથા રમેશચંદ્ર દત્ત પ્રણીત ‘ જીવનપ્રભાત ’ નામની ઐતિહાસિક કથાનો ઉમંગલેર સત્કાર કરેલો છે.

ડિસેમ્બર, ૧૮૮૯

ચાલુ લેખમાળાઓથી અધિક સામગ્રી આ અંકમાં નથી.

જાન્યુઆરી, ૧૮૯૦

શિક્ષણવિચાર : ૧૮૮૯ના ઓક્ટોબરના અંકના અનુસંધાનમાં મૂકેલો મણિલાલનો આ લેખ પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિ અને તેના ઘડનાર શિક્ષણખાતા પર ટીકા રૂપે છે. ૧

સરિતા : વીસ વરસના જુવાન બોટાદકરનું આ કાવ્ય પ્રગટ કરીને એ કવિને સૌપ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં મણિલાલ લાવે છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૦

ગ્રંથાવલોકન : કવિ નર્મદાચંકર સંપાદિત દયારામ-

કૃત કાવ્યસંગ્રહની, મુધારાવધારા સાથે, ગુજરાતી પ્રેસે બહાર પાડેલી ત્રીજી આવૃત્તિનું અવલોકન કરતી વખતે મણિલાલે દયારામના સક્રિયશૃંગારની ઉત્તમતા બતાવી છે. એ પુસ્તકના પાઠ સાથે ‘અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક’ નામના પત્રમાં આવેલ પાઠની તુલના બતાવીને પાઠશોધનની અગત્ય પર ભાર મૂક્યો છે.

વાલજી લક્ષ્મીરામે લખેલ ‘નીતિન્યાયહારિક બોધ’ નામના પુસ્તકની સમીક્ષા કરતાં, ‘નીતિના આચારવાજાને જ નીતિબોધનો અધિકાર છે’-લેખકના એ વિધાનનો અસ્વીકાર કરતાં મણિલાલે આચાર અને વિચારનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે નોંધપાત્ર છે. તેઓ કહે છે :

આચારની અસર એક માણસ મુધી કે તેના પાંચ પચાસ સંબંધી મુધી પ્રસરે છે, પણ વિચારની અસર પોતાના ગામથી પરગામ અને પરદેશ મુધી સર્વત્ર વિસ્તરે છે. વિચાર એ જ આપણો અમર અંશ છે, આચાર એ આપણો મર્ત્ય અંશ છે. માટે વિચારની અસર વિશેષ અને દૃઢ છે, તેથી આચાર ગમે તેવા હોય તેવાને પણ નીતિનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર નથી, એમ નથી. ઉભયે ભેગાં હોય તો બહુ સાફ; પણ... ..વારંવાર આ દુર્ભાગી સંસારમાં અને આપણી નબળા મનોરતિમાં એવું બને છે કે આપણા વિચાર આપણા આચાર સાથે ચાલી શકતા નથી, પણ તે જ એ વાતનું સારામાં સાફ કારણ છે કે અમુક સગાચારે ન વર્તનારની નિંદા કરતાં પહેલાં આપણો જ સ્વભાવ તપાસી સર્વના ઉપર ઉદાર દયાલાવ રાખનાં થીખવું. સકળ શક્તિને આવી રીતે દ્રવ્યવી એ નીતિ પાળવાનો ને વિસ્તારવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે.

માર્ચ, ૧૯૯૦

ગ્રંથાવલોકન : દોલતરામ પંડ્યા કૃત ‘કુસુમાવલી’

નામની કલ્પિત કથાનું વિવેચન કરતાં ‘વસ્તુવિન્યાસમાં’
કર્તાની શક્તિ અપૂર્વ છે’ એમ કહીને પછી તેની ભાષા
અને ગૂંચવણવાળી કલ્પનાને વખોડી કાઢી છે.

એપ્રિલ, ૧૮૯૦

વસંતવિજય : અને ૧૮૯૦ના બાન્યુઆરીમાં ‘બુદ્ધિ-
પ્રકાશ’માં ‘મકરન્દ’ (—રમણભાઈ નીલકંઠ)ની ટીકા
સાથે કવિ કાન્તનું સુપ્રસિદ્ધ ખંડકાવ્ય ‘વસંતવિજય’
પ્રગટ થયું હતું. તે અતિ રસિક કાવ્યનાં અમુક સ્થાનો વિશે
અધિક વિવેચન કરવાના હેતુથી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ
આ વિવેચન લખેલું, તે તેમણે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં મોકલેલું;
પણ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ તે અવલોકન પ્રગટ કરેલું નહીં; પછી
મણિલાલ પર મોકલતાં મણિલાલે તે ‘પ્રિયવદ્’માં
પ્રગટ કર્યું.^૧

મે, ૧૮૯૦

વસન્ત-આગમ : સંસ્કૃતમય ભાષા અને આલં-
કારિક શૈલીમાં વસંતનું વર્ણન આપતું કાવ્ય.

અવલોકન : અવલોકનના સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરતો
આ મહત્વનો લેખ આગસ્ટના અંક સુધી આવે છે. ^૨

જૂન, ૧૮૯૦

શુષ્ક વેદાન્ત : તંત્રીનો મહત્વનો લેખ.^૩

૧. જુઓ ‘મણિલાલ નમુનાઈ : છવનરંજ’, પૃ. ૧૮૧; ‘સ્મરણમુદ્ર’,
પૃ. ૨૧૬-૨૨૦.

૨. આખા લેખ માટે જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા,’ પૃ. ૩૬૬.

૩ આ લેખ માટે વાંચો ‘મણિલાલની વિચારધારા,’ પૃ. ૧૪૭.

જુલાઈ, ૧૮૯૦

અંથાવલોકન : કવિ 'જટિલ'ના કાવ્યસંગ્રહ 'જટિલ પ્રાણપદબંધ'ના દ્વંકા અવલોકનમાં 'ગૂઢ વ્યંગ્યાર્થ' ને 'મધુર સંસ્કારવાળી' ભાષનાં વખાણ કર્યાં છે. પુસ્તકનું નામ તેમને ગૂઢ જણાયું છે. કેમ કે કવિનું 'જટિલ' ઉપનામ એ વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલું નહોતું.

. ઓગસ્ટ, ૧૮૯૦

અંદ્રચકોરી કાવ્ય : ૧૦૧ શ્લોકનું છંદમાં ઠોકરાતું, પણ કવિની મુક્ત રસિકતાનું નિદર્શન કરતું, આગલા ત્રણેક અંકથી છપાતું આવતું, આ કાવ્ય અહીં પૂરું થાય છે. કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું નથી, પણ છેલ્લે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે :

ગુણિ ગુરુ દલપતરામનો, પૂરો કૃપાપ્રભાવ;
મહેર મણિભાઈ તણી, ચક્રત સયાશ્રાવ,
કવિતા કમળ ખિલી રહે, સૂર્ય સયાશ્રાવ,
માનવિ સહુ મધુર જને, કવિજ્ઞે જને તજાવ.

આ ઉપરથી વડોદરામાં રહેનારો, મણિભાઈ જશભાઈનો કૃપાપાત્ર, અને ત્રયાશ્રાવનો આશ્રય પામેલ, કોઈક દલપતશિષ્ય હશે એમ લાગે છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૦

શાસ્ત્રાર્થ : પ્રાચીન ભક્તિને વશ થઈને પુરાણાદિનો અર્થવાદ કરવા મથતા મણિલાલનો આ લેખ છે. પણ તે 'સુદર્શનગદ્યાવલિ'માં સમાવેશ પામેલો નહોતો. 'મણિ-

લાલની વિચારધારા 'માં એ લેખ લીધેલો છે.'¹

ગ્રંથાવલોકન : ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈકૃત 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' નામની એ જમાનાની પરદેશી સરકારની કરડી નજરનો ભોગ બનેલી નવલકથાનું અવલોકન કરતાં લેખકની દેશભક્તિ ને સરળ વસ્તુસંકલનાની પ્રશંસા કરી છે.

આ અંકમાં એક અગત્યની જાહેરાત છે. લવાજમમાં વધારો કર્યા વિના, 'પ્રિયંવદા'ના કદમાં ચાર પાનાંનો વધારો કરીને, તેનું નામ 'સુદર્શન' રાખ્યું છે, ને નવા વર્ષથી એ નવા 'અપરિચિત મેમાન'ને સત્કારવાનો ગ્રાહકોને એમાં અનુરોધ છે.

સુદર્શન

ઓક્ટોબર, ૧૯૯૦

[‘પ્રિયંવદા’ હવે ‘સુદર્શન’ના નવા નામે પ્રગટ થાય છે. તેના કદમાં મૂળના કરતાં અર્ધા ફર્માનો વધારો થાય છે. લવાજમમાં વધારો થતો નથી.]

મી. મલખારીનો છેલ્લો પ્રયત્ન : શ્રી બહેરામભાઈ મલખારીએ એ જમાનામાં હિંદુ વિધવાને પુનર્લગ્નની છૂટ માટે, લગ્ન પછી અમુક વયનાં વરકન્યા થાય એટલે લગ્ન વિશે તેમને ફરી વિચાર કરીને સુધારો કરવાની છૂટ આપવા માટે, અને ૧૪ વર્ષની ઉંમર પહેલાં કન્યા સંસાર માંડી ન શકે તેને માટે સરકાર પાસે કાયદો કરાવવાનો પ્રયત્ન પોતાના ‘સ્પેક્ટેટર’ પત્રમાં લેખો લખીને તેમજ વિલાયત સુધી વગદાર મંડળોમાં ઊઠાપોહ ચલાવીને કર્યો હતો. તેનો વિરોધ કરતાં મણિલાલે મલખારીના આ પ્રયત્નને વખોડી નાખતાં કહ્યું છે કે કાયદાથી નહીં પણ લોકમાનસને સુધારવાથી દેરફાર થઈ શકે, અને હિંદુઓના ‘લગ્ન તે કરોર નથી, પણ પવિત્ર ગાંઠ છે’, એમ દર્શાવીને કન્યાને ઋતુ-

મતી થાય તે પહેલાં પતિને સ્વાધીન કરવાના હિંદુઓના વિવાજનો બચાવ કર્યો છે. ભારતમાં 'ઋતુકાલ સરાસરી દશથી વધારે હોઈ શકતો નથી એમ દર્શાવવા તેમણે "પ્રખ્યાત ફિલસૂફ હીકવાદ ફેલ્સ"નો આધાર ટાંક્યો છે. અજ્ઞપ્રયા લેખકોનો આધાર ટાંકવાની તેમની આ ટેવ 'ભદ્ર-ભદ્ર'માં ઉપહાસ પામેલી છે. રમણભાઈએ 'હો. નોબોડિ' નામ આપેલું છે. મણિલાલને સુધારકો સાથે તેમ શ્રી મલ-ભારી સાથે આ બાબત પાંચ વર્ષ (૧૮૮૬-૧૮૯૧) વિવાદ ચાલેલો. તેને હીપે તેમને સુધારકો સાથે કયમનું અંતર પડી ગયું હતું.

ચારિત્ર : આને અંગે મણિલાલે પોતે કરેલી નોંધ નેવા જેવી છે :

પ્રિયંવદામાં 'સદ્વૃત્તિ' એ નામથી જે વિષય આવતો હતો તેનું જ આ વિષય અનુસંધાન છે. અંગરેજી શબ્દ કેરેક્ટરને ક્રિયા ગૂજરાતી શબ્દથી જણાવવો એ સંસ્કૃતમાં પ્રથમ તેને સદ્વૃત્તિ એ નામ આપેલું હતું. યદ્યપિ વેદાક જ સમય પછી એમ જણાયું હતું કે સદ્વૃત્તિ કરતાં પણ ચારિત્ર એ શબ્દ વધારે યોગ્ય છે; તથાપિ એકવાર જે શબ્દ રૂઢિમાં નાખ્યો તેને બદલવાની ઇચ્છા તુરંત અમલમાં આણી ન હતી. પ્રિયંવદા એ નામ જણાવ્યું ત્યારે એ બેગો આ ફેરફાર પણ કરી લેવો યોગ્ય લાગ્યો. ચારિત્ર એ શબ્દ ગૂજરાતીમાં ચાલતા સાખ, આખર, પત, એ શબ્દના જેવા અર્થવાળો હતો તેથી ઇંગ્લિશ અધિક અર્થ બોધે છે, ને તેજ ભાવ કેરેક્ટર એ અંગરેજી જમાં પણ સમાયેલો છે.

ત્રીકેળવણીની દશા : મણિલાલનાં સંસારસુધારા વિશેનાં રચનાત્મક સૂચનોમાં સીએના ગૌરવજર્યા સ્થાન અને દર્શવ્યને સુસંગત કેળવણીની વિભાવત કરતું સૂચન આ લેખમાં છે. તેઓ પોતે મુંબઈમાં હતા ત્યારે ત્રીકેળવણીની યોજના ઘડીને તેને અમલમાં મૂકવા ઇચ્છતી સંસ્થાને નિઃસ્વાર્થ ભાવે સેવા આપવા તેઓ તત્પર થયા હતા.

નવેમ્બર, ૧૯૮૦

શા રસ પર ગુલતાન : તા. ૩૦-૧૨-૧૯૮૪ ના રોજ એટલે ૭ વર્ષ પહેલાં પ્રેમિકાને ઉદેશીને લખાયેલું આ કાવ્ય પછીથી (‘આત્મનિમગ્નન’માં) ‘બુદ્ધિનું શાંતિય’ એ શીર્ષકથી પ્રગટ થાય છે.^૧

પૂર્વ અને પશ્ચિમ : દેશીઓ ઉપર અંગેલ કેળવણીની અસરનું નિહાન કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતી આ લેખ-માળાને, ગોવર્ધનરામે કરેલી પૂર્વ-પશ્ચિમ-મીમાંસા અને નવલરામ પંડ્યાએ લખેલા સુધારાના ઇતિહાસરૂપ અવલોકન સાથે સરખાવી ભેવા જેવી છે.^૨

સામાજિક સુધારણા : ધર્મ, સમાજસુધારા, શિક્ષણ અને છેવટે ‘સરકારી કાવ્યદોહન’ ‘સુદર્શન’ અને ‘જ્ઞાનસુધા’ના આ ગાળાના લેખોને માટે તો કદર વિવા-

૧. વિરોધ વિજય માટે વાંચો ‘આત્મનિમગ્નન’ (૧૯૫૬), પૃ. ૩૫૭-૩૫૮.

૨. વધુ વિવેચના માટે વાંચો ‘મણિલાલના ત્રણ લેખો’, ઉપોદ્ધાત,

દના જ વિષયો હતા.^૧

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૦

આવી પડતી વિપત્તિને : મળેલું કાવ્ય. ‘પડું પડું શું કરી રહી છું? પડવાની તો પડ પ્રીતે’ એ પંક્તિથી શરૂ થતી આ કવિતા બોધક છે. લેખક કોઈ પ્રસિદ્ધ કવિ જણાતો નથી.

વેદાન્તસાર : વેદાન્તનું સરળ શૈલીમાં શિક્ષણ આપવા આરુ કોઈક સંસ્કૃતજ્ઞ વિદ્વાન પાસે મૂળ સંસ્કૃતનું ભાષાંતર અહીંથી હપ્તે હપ્તે અપાય છે.

અદ્વૈતજીવન અને પ્રાર્થના : બન્ને લેખો અગત્યના છે; ‘મણિલાલની વિચારધારા’માં પ્રગટ થયેલા છે.^૨

મેસ્મેરિઝમ : એને માટે ગુજરાતીમાં ‘પ્રાણવિનિમય’ શબ્દ યોજવાનું અને એ વિષયનું ગુજરાતીમાં : એક અને અદ્વિતીય પુસ્તક લખવાનું માન ‘સુદર્શન’કારને છે. અહીં તેઓ ડૉ. મેસ્મરના પ્રાણીવિદ્યુત (animal magnetism) વિશેના વિચારો દૂંકમાં (ભાષાંતર કરીને) આપે છે. તે પહેલાં તેમણે આ વિદ્યાના પુષ્કળ પ્રયોગો પણ કર્યા હતા. તેમનું આ વિષયનું પુસ્તક આની પહેલાં બે વર્ષે બહાર પડી ચૂક્યું હતું.^૩

ગુરુ કોણ ? : અખાના આ વિષયના છપ્પા વેદાન્ત-

૧. બન્ને લેખકો કેવા બદ્ધમત હતા તેની વિગતવાર ચર્ચા માટે જુઓ ‘મણિલાલ નચુભાર્ડ : સાહિત્યસાધના’, પ્રકરણ-૨, પૃ. ૧૧૫-૧૪૩.

૨. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, અનુક્રમે પૃ. ૧૧૫ અને ૧૦.

૩. જુઓ ‘મણિલાલ નચુભાર્ડ : સાહિત્યસાધના’, પૃ. ૧૦૬-૧૧૨.

બોધ માટે મૂક્યા જણાય છે. જુઓ અંતે મૂકેલો નીચેનો શ્લોક :

ગુરવો વહવઃ સન્તિ શિષ્યવિત્તાપહારિણઃ ।
તમેકં શંકરં વંદે શિષ્યસંતાપહારિણમ્ ॥

જાન્યુઆરી, ૧૮૬૨

કેા દેખાડે : સ્વર્ગવાસી બાલિકાને માટે વિલાપ કરતા તેના પિતાના ઉદ્ગારો દર્શાવતું આ પદ્ય કાવ્ય-કલાએ પહોંચી શકતું નથી. કેઈ શિખાઉ લેખકે લખ્યું જણાય છે.

વિશ્વદ્રષ્ટિ : મેસ્મેરિઝમમાં જેને ‘કલેરવોયન્સ’ કહે છે તે વિશ્વદ્રષ્ટિનો ખ્યાલ આ નાનકડા લેખમાં આપેલો છે. મૂળે ‘થિયોસોફિસ્ટ’ પત્રમાં ડૉ. ડેલી નામના થિયોસોફિસ્ટે તેના પુસ્તક ‘હ ના અંક ઉરમામાં લખેલા અંગ્રેજી લેખનો ગુજરાતી સંક્ષેપ છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૬૨

રતિને પ્રાર્થના : કવિ કાન્તનું સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય. પ્રથમ અહીં છપાયું. ^૧

સર રોમેશચંદ્રનું ભાષણ : ખડેરામજી મલગારીએ સંમતિવચ કાયદામાં દરની દેરવીને બારની કરવા બિડાપોડ મથાવેલો તેની સામે સર રોમેશચંદ્ર દત્તે ઉઠાવેલા વાંધાનો નિર્દેશ કરીને ઉક્ત મુદ્દારાની અનાવશ્યકતા-ભારપૂર્વક રજૂ

કરતો લેખ. એના લેખક કદાચ માનશંકર પી. મહેતા હોય.

માર્ચ, ૧૮૯૧

અવલોકન : કાલિદાસ અને લવભૂતિની સરખામણીથી શરૂ થતી આ અભ્યાસોપયોગી લેખમાળાના લેખક જીવનરામ લક્ષ્મીરામને આ વર્ષનો ઉત્તમ લેખ માટેનોચાંદ મળે છે.

એપ્રિલ, ૧૮૯૧

ચંદા અને સ્ત્રીસમાજ : નરસિંહરાવનાં આ પ્રકારનાં ગીતોના અનુકરણનમાં લખાયેલું કાવ્ય. કાવ્યતત્ત્વ પાતળું છે. લેખક અપ્રસિદ્ધ જણાય છે.

સંસારસુધારો : આ જ વિષય પર મણિલાલે માર્ચમાં લેખ લખેલો; તેના પર રમણલાઈએ ટીકા કરી હતી. તેનો જવાબ અહીં કોઈક સૂક્ષ્મદષ્ટિ અને સમતોલ બુદ્ધિવાળા સજ્જનને આપ્યો છે. આનંદશંકર હશે ?

ગારુડતંત્ર : સંમતિવચના બિલને નિમિત્ત બનાવીને મણિલાલે સુધારકોને જવાબ આપ્યો છે. સાથે નોંધ મૂકી છે કે 'વિસ્તાર માટે આ માસના પત્ર સાથે જે વધારો એક નિપુણ અને મધ્યસ્થ ગ્રેજ્યુએટે લખી મોકલ્યો છે તે ઉપર વાચકનું લક્ષ જેંચીએ છીએ.' આ મધ્યસ્થ ગ્રેજ્યુએટ આનંદશંકર ક્રુવ લાગે છે.

મે, ૧૮૯૧

ગ્રેમનો પ્યાલો : સચોટ ક્રુવ પંક્તિ, સુંદર લય

અને ઉત્કટ લાવાભિવ્યક્તિવાળી આ ગરમી મણિલાલનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં સ્થાન પામે તેવી છે.^૧ તેનું 'સાધનોર્મિ' શીર્ષક પાછળથી આપેલું છે.

પુનર્જન્મ : આ વિષય પણ રમણભાઈ સાથેના વિવાદનું એક નિમિત્ત બન્યો હતો.^૨

તર્ક અને શાસ્ત્ર : 'જિંજાસુ'એ લખેલ 'શ્રી-પુરુષના સમાન હક' નામના પુસ્તકનું અવલોકન પણ માનશંકર પી. મહેતાએ કર્યું હોય. (પછીના અંકમાં પ્રિયંવદાનો આંદ 'દૃઢશ્યવિવેક'નું ટીકા સમેત ભાષાંતર કરનાર માનશંકર પી. મહેતાને મળ્યાની જાહેરાત થાય છે તે જોતાં આ અસંભવિત નથી લાગતું.)

જૂન, ૧૮૮૧

સૂર્ય : સૂર્ય વિશેનું વસંતતિલકામાં લખેલું આ કાવ્ય પણ મણિલાલના કોઈક નિકટના રૂનેહીનું હશે. ભાષા કિલ્લ છે.

અદ્વૈતજીવન : 'મણિલાલની વિચારધારા'માં પ્રગટ થયેલો છે.^૩

૧. જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૯), પૃ. ૩૪ અને ૩૪૧.

૨. જુઓ 'કર્મ અને સમાજ', પુસ્તક ૧ માં 'કર્મ અને પુનર્જન્મ', પૃ. ૯૦.

૩ જુઓ 'મ. વિ. ધા', પૃ. ૧૧૫, સરખાવો 'મક્ષિ અને નીતિ', જ્ઞાનસુધા, ૧૮૯૨.

ગુલાઈ, ૧૮૯૧

દુઃખી ઇન્દુને દિલાસો : ચંદ્રને ઉદેશીને લખેલું
આ કાવ્ય કોઈ જિગતા કવિનું જણાય છે.

મેડેમ બ્લેવેટ્સ્કી : અવસાનનોંધ.

ઓગસ્ટ, ૧૮૯૧

ગુલાઈ પ્રભાત : આ કાવ્ય અગાઉની રચનાઓના
કરતાં ચઢિયાતું છે. લેખક કોણ હશે તે સમજાતું નથી.

અધ્યાત્મમંડલ : ગૂઢ વિદ્યા (જેને મણિલાલ
અધ્યાત્મવિદ્યા કહેતા) માં રસ લેનાર વર્ગની શંકાઓનું
નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી આ વિભાગમાં પછીથી પ્રશ્નોત્તર
આવે છે. અહીં ધિયોસોદીનો પરિચય છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૧

આપાઠી પૂર્ણિમા : આ કાવ્ય કોઈ સંસ્કૃતના
પંડિતે લખ્યું જણાય છે, જેમાં કૃત્રિમ શ્લેષનો ઉપયોગ છે.

પ્રાર્થના : રમણલાઈએ કરેલી આ વિષયની લાંબી
ચર્ચાનો જવાબ મણિલાલ અહીં અર્ધ કોલમમાં જ આપે છે.

દેશાભિમાન : સાચા અને જૂઠા દેશાભિમાનનું
તારતમ્ય કરી આપતા આ વિવાદાત્મક લેખમાં મણિલાલે
ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના શબ્દોનું અવતરણ ટાંક્યું છે.
તેમાં 'Resultant' શબ્દનો અર્થ તેમણે જાણી જોઈને,
'વચ્ચેનો રસ્તો' એમ કર્યો છે. આના જવાબમાં રમણ-
લાઈ 'બ્રાહ્મ ધર્મ' અને કૌશીઆનીટી' નામનો લેખ લખે

છે. અને એ શબ્દનો મૂળ લેખકને અભિપ્રેત સાચો અર્થ ' પરિત્યાગ ' આપે છે અને દાખલાદલીલોથી સાબિત કરી આપે છે કે પ્રાર્થનામમાને સ્વીકારેલો ધર્મસિદ્ધાન્ત ખ્રિસ્તી ધર્મ-તત્ત્વ કરતાં ઘણો ભિન્ન છે.^૧

‘ તર્ક ’ અને શાસ્ત્ર ’ના લખનારને જવાબ : આ લેખ મહિલાલનો લખેલો નથી. પરંતુ ‘ તર્ક ’ અને શાસ્ત્ર ’ વિશેનો લેખ લખનાર ‘ ઠોઠાં તટસ્થ ગૃહસ્થ ’નો ઉદ્દેશ્ય (આ તટસ્થ ગૃહસ્થ ઘણું કરીને આનંદશંકર ધ્રુવ હશે એમ તેમના આત્મવૃત્તાંત પરથી અનુમાની શકાય) કરતી નોંધ એ લેખને અંતે પોતાના તરફથી જોડેલી છે. તે નોંધ સહિત આખો લેખ ‘ મુદ્દર્શન ગદ્યાવલિ ’માં છપાયેલો છે.^૨

ઓક્ટોબર, ૧૮૯૧

વર્ષારંભ : વર્ષને આરંભે મુકાતી તંત્રીનોંધ. ૩

મેઘઘૃત કાવ્ય : આ અને આની પછીના ત્રણ અંકોમાં ‘ પૂર્વમેઘ ’નું મમજોલોકી ભાષાંતર આપ્યું છે. લખનારની હથોટી પ્રૌઢ છે. આ અરસામાં ભીમરાવ ભોળાનાથે મેઘઘૃતનું ભાષાંતર કરેલું તે તેમના જીવતાં જ (૧૮૯૦ પહેલાં) પ્રગટ થયું હતું.

આત્મબોધ : શંકરાચાર્યપ્રણીત ‘ આત્મબોધ ’નું

૧. જુઓ ‘ ધર્મ અને સમાજ ’, પૃ. ૧, પૃ. ૩૬-૫૦.

૨. જુઓ ‘ મુદ્દર્શન ગદ્યાવલિ ’, પૃ. ૩૩૯.

૩. જુઓ પૃ. ૩૭.

સટીક લાષાંતર ત્રણ અંકોમાં. તેમાં રુચિરા છંદ વિશે કરેલી નોંધ ધ્યાન જોએ છે :

એ છંદ નીચેના અને ળીળ બહુ રાગે ગવાય છે, જેમ કે —

- (૧) લજ ગોવિંદં લજ ગોવિંદં ગોવિંદં લજ મૂઢ મતે.
- (૨) કર્મનકી ગતિ ન્યારી ઓધા કર્મનકી ગતિ ન્યારી રે.
- (૩) કઠિન થયા માધવ મથુરા જઈ કાગળ ન લખ્યો કટકો રે.
- (૪) વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે
- (૫) ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી.

મરાઠી-સાખી લાવણી એ આદિ અનેક રાગે ગવાય છે.

લાષાંતરકાર માનશંકર પી. મહેતા હશે ?

સ્વહિતવાદ અને પરહિતવાદ : ‘મણિલાલની વિચારધારા’માં છે.¹

અધ્યાત્મમંડલ : ‘ધિયોસોફી’ તથા ગૂઢ વિધાને લગતા વાયકોના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની તત્પરતા તંત્રીએ બતાવેલી છે.

નવેમ્બર, ૧૮૯૧

પ્રશ્નમાલા : અધ્યાત્મમંડલને લગતી પ્રશ્નોત્તરી.

તર્ક અને શાસ્ત્ર : ‘તર્ક’ અને શાસ્ત્રના લખનારને જવાબ આપનારને, મૂળ લેખકનો પ્રત્યુત્તર, ‘વિનયયુક્ત સાત્ત્વિક લાવણી’ જવાબ અપાયો છે તે જોતાં આ લેખના કર્તા કદાચ આનંદશંકર હોય.

અંથાવલોકન : આ વિભાગમાં નસરવાનજી ફરામજી બીલીમોરિયા નામના એક પારસી ગૃહસ્થે ‘પારસીઓમાં નીતિનું ધોરણ’ એ વિષયની ચોપડી લખેલી (જે “કેટલાક ગરીબ પારસીઓ” એ પ્રગટ કરી હતી), તેનું અવલોકન કરતાં મણિલાલ લખે છે કે “જે કોમને ગુજરાતને સુધારાનો માર્ગ બતાવનાર લોભીઆનું માન ઘટતું હતું એ જ કોમમાં આજે હવે પાછા વળવાની જરૂર જોવા જેવાં પગલાં ભરાય એ ઘણી ખુશી થવા જેવી વાત છે.” લેખકે સુધારાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરેલી છે :

સુધારાને નામે જોભી કીચેલી મુઘરેલી દબની આજની પારસી દીક્ષસુદી, જુદા જુદા દીક્ષીઅન પંથોના આડકતરી રીતે મળેલા આચાર-વિચારો અને યુરોપિયન નાસ્તિક વિદ્યા અથવા શરીરવિદ્યાને આધારે જોભા કીધેલા વિચારોનું મિશ્રણ છે.

પોતે કરેલી વ્યાખ્યાને આ મળતી આવે છે એમ અવલોકનકાર નોંધે છે અને વિચાર ઉપરાંત અંધની લાપા માટે પણ તેઓ લેખકને મુનારકબાદી આપે છે.

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૧

એ ભાગવતો : સને ૧૮૮૮માં ‘પ્રિયંવદા’માં પંડિત શ્રી ગદ્દલાલજીનો ‘દેવી ભાગવત અને શ્રીમદ્ ભાગવત’ વિશેનો શાસ્ત્રાર્થ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ‘તે ઉપરથી એ વિશેની શોધો કરી સત્ય હાથ લાગે તેમ કરવાનો’ આ લેખમાંના લેખકે પ્રયત્ન કરેલો છે. લેખક માનશંકર. પી. મહેતા હોય એમ લાપા પરથી જણાય છે.

જાન્યુઆરી, ૧૮૯૨

બે ભાગવતો : લેખમાળા સંશોધનાત્મક છે અને તેમાં કોલબ્રૂકકૃત ‘આર્ય ધર્મ’ અને તત્ત્વજ્ઞાન’નો ઉલ્લેખ છે તે તે ઉપરથી પણ માન્યકર મહેતા જેવા શ્રેષ્ઠચેત્ સંસ્કૃતજ્ઞના ઠર્તૃત્વની સંભાવના શંકા સભળ બને છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૨

લાવણી : વિરહોત્કંઠિતા સ્વક્રીયા નાયિકાના ઉદ્ગાર. અત્યંત કૃત્રિમ સંસ્કૃતમય શૈલી છે. અગાઉ શંકરના આત્મ-બોધનો અનુવાદ કરનાર અને આ કૃતિનો રચનાર એક હોય એવી ભાષા પરથી શંકા જાય છે.

બ્રહ્મકેનોપનિષદ : કેનોપનિષદના મંત્રોત્તુ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર મૂક્યું છે. અને પછી તેનું ધીર ગંભીર પ્રાસાદિક અર્ધગર્ભ ભાષામાં વિવરણ મૂક્યું છે. સમગ્ર લેખ વાંચવાથી છાપ એવી પડે છે કે એ કદાચ આનંદશંકરનો હોય. સમય જોતાં આ તેમની લેખક તરીકેની કારકિર્દીનો અને મણિલાલ સાથેના સંબંધનો આરભકાળ હતો. અને આ અરસામાં સુદર્શન પ્રત્યે તેમને આકર્ષણ થયેલું હતું. છતાં ઠર્તૃત્વ વિશે કશું નિશ્ચિત કહી શકાય નહીં.

માર્ચ, ૧૮૯૨

પતંગ : ‘ગર્વે થેલા ખલક પર છે પ્રાણિયો એક ખર્વ’ એવો સાર કાઢતું બોધક જોડકલું.

વેદાન્તસાર : મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર માર્ચ, ૧૮૯૧ માં અટકી ગયેલું તે પાછું અહીં ચાલુ થાય છે.

કર્તવ્ય : વિચાર અને શૈલી જોતાં કર્તૃત્વ આનંદ-શંકરનું લાગે છે.

નીતિ-વ્યવહાર : આ લેખ મણિલાલનો હોવા છતાં ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માં સંપ્રસાર્યો નથી.^૧

એપ્રિલ, ૧૮૯૨

પ્રેમચંદ્રદર્શી : ‘ઉડા નાદાન મન બુલબુલ’, ‘મિઠિ મિઠિ વાણી બોલો વાયસજી’ અને ‘દરદ દિલ કયાં બતાવું જઈ’ એ બાળાશંકરનાં ત્રણ કાવ્યો સૌપ્રથમ અહીં પ્રગટ થાય છે. ‘દ્વાન્ત કવિ’ (મં. શ્રી. ઉમાશંકર જોશી)માં ત્રણે છપાયાં છે.

પ્રાર્થનાસમાજના મોક્ષ સંબંધી ધર્મસિદ્ધાન્તો : જ્ઞાનમુધા સાથે ચાલતી મોક્ષવિષયક ધર્મસિદ્ધાન્ત-ચર્ચામાં અહીં ‘મણિલાલપત્રે’ કેઈક વિદ્વાને વિવાદ ઉઠાવ્યો છે. તેમાં ઉદાર દૃષ્ટિના કરતાં ગુપ્ત તર્કનો આશ્રય વિશેષ લેવાયો છે.

કેળવણી સંબંધી થોડા વિચાર : એ જમાનામાં જ્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રત્યે મોટા ભાગના લોકો અહો-ભાવથી જોતા હતા ત્યારે તે વિશે નીચેનો પ્રશ્નોત્તર ધ્યાન ખેંચે છે:

...લોકોમાં કેળવણી વધારવા અને મુદ્દિ ખીણવવા માટે આજ-કાલ કેટલા બધા ઉપાયો લેવાય છે તે તમારે ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ અરુ કે નહીં ?

ઉત્તર : લવિષ્યમાં થનારી પ્રજા તેમની જીવિ ખીલવવાના તમારા હાલના ઉપાયો માટે બહુ ઉપકાર માનશે નહીં, તેમ હાલ જે પ્રકારની કેળવણી આપો છો તેથી લાખો જૂએ મરતા ગરીબ લોકોનું કંઈ ભલું પણ થવાનું નથી.

પ્રશ્ન : એ ખરું. પણ હજી એવાતને કંઈક વખત થવો જોઈએ ના ? લોકોને કેળવણી આપવાનો આરંભ ક્યાંને કેટલાં થોડાં વર્ષ થયાં છે ?

ઉત્તર :...હાલના લોકોની જે સામાન્ય સ્થિતિ છે તે ઉપર વિચાર કરીએ તો તેમાં જે તેમના બેહાલ થાય અને રખડી મરે તેના કરતાં શાળાઓમાં જાય, કંઈ પહેરતાં ઓડતાં—બેસતાં બેઠતાં—બોલતાં વાત કરતાં—વગેરે રીતભાત શીખે એ લાભ છે ખરો. પણ શાળાઓમાં જે વાસ્તવિક શીખવવું જરૂરનું છે તેવું શીખવવામાં આવતું નથી. શું તેઓને વાસ્તવિક રીતે એવી કેળવણી મળે છે કે જેથી તેઓની જીવિ સ-માર્ગ તરફ દોરાય—દુનિયામાં દુર્ભાગ્યને લીધે પોતાના ઉપર પડતી વિપત્તિઓ પોતાનાં કર્મને આધીન આવી પડી છે એમ માની હિંમતથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે—મનોવૃત્તિઓને દબાવવા જેટલી ધૃત્તિશક્તિ હઠ થાય, પોતાના પાડોશી તરફ પ્રીતિભાવ રહે અને સર્વ તરફ બંધુલાવ રાખી મનુષ્યનો ધર્મ અન્યોન્ય સહાય કરવાનો એમ સમજે ? આવી રીતે વ્યવહારમાં વર્તન કરવા લાયક અને ત્યારે ખરી કેળવણી આપી કહેવાય. પણ એવું તો કંઈ છે જ નહીં. કેળવણીનો પ્રચાર કરવાવાળા આવી વાતો કરે છે અને કશુંક કરે છે, પણ તેનું ફળ ક્યાં ? એક બાલકને શું—કે યુવાનને શું—કે શાળાના શિક્ષકોને શું—ગમે તેને તમે પ્રશ્ન કરો કે હાલમાં કેળવણીનો ખરો હેતુ તેઓ શું સમજે છે, તો તત્કાળ ઉત્તર વાળશે કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનો.....આ પરીક્ષાઓની રીતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી મનુષ્યમાં તર્ક અને મનનશક્તિ જે રહેલી છે તેનો પ્રદાશ થવો અશક્ય છે. ”

પ્રાણુવિનિમય : આ વિષયના તેમના અંધના અનુ-
લક્ષમાં આ લેખ વાંચવા જેવો છે. તેના આરંભ અને અંતના
ભાગ નીચે આપીએ છીએ :

પ્રાણુવિનિમયની માહિતી આપણી ભાષા દ્વારા દરાવવાને એક
લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે; એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે મનમાં એમ શંકા
હતી કે કેટલાક લોક તેનો દુરુપયોગ કરશે. આ શંકાને કીધે અંધ ન
જ હપાવવો એમ પણ તર્ક થયેલા. પરંતુ અંગરેજી ભાષામાં આજકાલ
એટલા બધા અંધો એ જાગત ઉપર થયેલા છે, ને તે દ્વારા એટલા
બધા લોકોએ એ જાગત જાણી છે, કે ગમે તે પ્રકારે પણ એ વાત
જ્યારે આપણી ભાષા દ્વારા પણ બહાર આવ્યા વિના રહેવાની નથી
એમ સમજી, યોગ્ય સૂચનાદિ સમેત સવેશા તે વાત તેના ભ્રમ આદિના
વિચાર સમેત પ્રસિદ્ધ કરતી એ ઉચિત જણાયું. અંધની પ્રથમ આવૃત્તિ
હપાવાની સાથે જ બેચાર માસમાં એક કે બીજી રીતે તે પૂર્ણ
થઈ ગઈ.

.....એ અંધનો ઉદ્દેશ માત્ર જડવાદની તકરારોને પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી નિરસ્ત કરવાનો છે, તે ઉપરાંત નથી; માટે બીજી કાંઈ રીતે
એનો ઉપયોગ કરવામાં હાનિ છે એ ખૂબ યાદ રાખવું.

મે, ૧૮૯૨

અભેદની ગરબી : આ ગરબી મૂળે લખાયેલી કેાઈક
સ્ત્રીના પ્રેમને પ્રસંગે^૧. ‘આત્મનિમજ્જન’માં તે ‘આસ્વા-
દ્દામિ’ના શીર્ષકથી પ્રગટ થઈ હતી.

જનહિતવાદ અને સહજ ઉપલબ્ધિ : ‘જ્ઞાનસુધા’
ના ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨ના અંકમાં ‘મક્તિ અને નીતિ’ એ

વિષય પર આવેલા લેખમાંના વિચાર અંગે શંકા ઉઠાવીને અહીં વિવાદ કરેલો છે. વિચાર અને શૈલી આનંદશંકરનાં જણાય છે.

દિગ્દર્શન : ઉપરના લેખના અનુસંધાનમાં જણાય છે.

તપ : સ્વસ્થ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની વિષયચર્ચા-વાળો આ લેખ કોઈક વેદાન્તના આરૂઢ વિદ્વાનનો જણાય છે.

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા : શાકુન્તલનું રસદર્શન-ઓક્ટોબર ૧૮૯૩ સુધી આ લેખમાળા ચાલે છે.

જૂન, ૧૮૯૨

ગતપત્નીરૂમરણુ : સામાન્ય કોટીનું વિલાપકાવ્ય.

અંથાવલોકન : સ્વ. ઇન્દ્રારામ સૂર્યરામ હેસાર્ક કૃત 'ચંદ્રકાન્ત'નું અવલોકન કરતાં મણિલાલ લખે છે :

વિચારમાં આવી પકવતા લાંબે વખતે આવે છે. અને તેવી પકવતાનાં સુચિદ્ધ આ અંથમાં જોઈ અમને બહુ હર્ષમિત્ર સંતોષ થાય છે. અંથગત વિચારો જો રા. ઇન્દ્રારામના પોતાના મનનનું જ ફલ હોય, અંથ કથાનું ભાષાન્તર ન હોય, તો ખરેખર એ અંથના યોગ્યનારને બહુ માન ધરે છે, કેમ કે તત્ત્વશાસ્ત્રનાં રહસ્યને સાદી વાતોમાં લાવી મૂકવાં એ બહુ પરિપક્વ જ્ઞાન થયા વિના બનતું નથી. પરંતુ જો આ લેખ ભાષાન્તર હોય તો તે વાત તેમણે પોતાના લેખમાં સ્વીકારી નથી એ તેમના પ્રયાસને મ્હાન કરી નાખનારી વાર્તા છે. વળી લેખનપદ્ધતિના સંબંધે પણ રા. ઇન્દ્રારામે 'અરેબિયન નાઈટ્સ' તથા 'હિંદ અને ષિયાનીઆ' આદિની ભાષા કરતાં સારો સુધારો કર્યો છે. અને શૈલીને સારા સંસ્કારવાળી શૈલીની લગભગ આણી મૂકી છે.....

જુલાઈ, ૧૮૯૨

પાંચ હોરીઓ : સોરઠી સોમનાથની, પ્રતાપના હલદીઘાટની, કર્ણધેલાના ખાગલાણની, પૃથ્વીરાજના પાણી-પતની અને સત્તાવનના બળવાની—એમ પાંચ પ્રમંગોના ચુદ્ધની છટાદાર હોરીઓ. ઋજુભાષાની છટા ને છાંટ છે. કાવ્યતરુ પાતળું છે.

અશ્વમે આવાહન : એ કાન્તનું કાવ્ય અહીં પ્રથમ છપાયું.^૧

બાંધન : ત્રણ હપ્તે પ્રગટ થતો આ લેખ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રાચીનમતવાદી લેખકે લખેલ છે. શ્રદ્ધાની પૂર્ણતા : સામાન્ય કોટીનો લેખ.

ઓગસ્ટ, ૧૮૯૨

હરિપ્રેમપંચદશી : ‘કરું કાળજું કુરબાન’ એ ગરબી તથા ‘ઉતાર ના કંઈ ખ્યાર’ એ ગઝલ બન્ને બાળા-શંકરની કૃતિઓ છે. ‘ફલાન્ત કવિ’ (સં. શ્રી ઉમાશંકર જોશી)માં બન્ને પ્રગટ થયેલી છે.

ભાષાનું લક્ષણ : આખીયે નોંધ નીચે ઉતારી છે :

આપણા ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ સાક્ષર ભાષા અને શૈલી સંબંધે એક લેખ રચવાનો વિચાર રાખે છે. તેમણે ભાષાનું લક્ષણ એમ બાંધ્યું છે કે ‘વાણીથી યા લિપિથી (વર્ણ અંક ચિહ્ન વા ચિત્રથી) વિચારાત્મક વચન, તથા ઇગિતથી—એષ્ટાથી—અથવા નટન નામ કોઈ અભિપ્રાયમૂલ્યક અનુકરણથી વિચાર પ્રતીત થાય તે ભાષા. તેનું વિચાર

એ અંતરૂ અંગ છે અને વચનાદિ બહિરૂ અંગ છે. ભાષા એ (૧) અંતઃકરણ (નામ માનસ) સૃષ્ટિ અથવા અંતરૂ જગત્, તથા (૨) ઇશ્વરસૃષ્ટિ અથવા બહિરૂ જગત્, એ ઉભયની પ્રતિમા છે. તેમનો ઉદ્દેશ ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃતપ્રાય શબ્દરચના શબ્દયોજના શબ્દરૂપ આદિ ચર્ચા શકે કે નહિ ને યાચ તો કેટલે અંશે સંસ્કૃતની નિકટ રાખી શકાય એ વિચારનો નિર્ણય કરવાનો છે. ઉદાહરણ જોઈએ તો, બુદ્ધિને વિમલ એવું વિશેષણ લગાડતાં વિમલા કહેવી કે નહિ; અનુમત્ એ ધાતુને ગૂજરાતીમાં લાવતાં અનુમાનવું, અનુમાન્યુ એમ રૂપ કરવાં કે નહિ; એ આદિ વિચાર કરવાનો છે. એટલું જ નથી પણ આવા રૂપપરિવર્તનમાં સંસ્કૃતથી ગૂજરાતી થતાં કેવા નિયમ ઉદ્ભવે છે, તેનું પણ દર્શન કરાવવાનું છે. આ વિષય ઠાક પછી લેખક આ પત્ર દ્વારા ચર્ચા એવા ઉદ્દેશથી અત્ર આટલી સૂચના કરી છે, ચર્ચા-પત્રને સ્થલ આપવામાં આવશે.

આ સાક્ષર તે કોણુ એ કળાવું મુશ્કેલ છે. (કદાચ મનઃસુખરામ હોય.) આ બહેરાતને પરિણામે કોઈનાં ચર્ચા-પત્ર આખ્યાં નથી. આ અરસામાં મણિલાલને હરગોવિનદાસ કાંટાવાળા સાથે ભાષાની બાબતમાં મતભેદ જિલો થયો હતો અને હરગોવિનદાસે આ પ્રકારની બહેરાત કરેલી તેની સામે આ બહેરાત કરી જણાવ્ય છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૨

પ્રેમમંત્ર : ‘અનુભવોર્મિ’ નામથી ‘આત્મનિમલ્લત’માં પ્રગટ થયું છે. ‘અતમ અથ્ દર્દેદિલ ધે નત’ એ ગઝલ ‘કપાયોર્મિ’ નામથી ‘આત્મનિમલ્લત’માં પ્રગટ થયેલી છે. આ કાવ્યની અનેક પંક્તિઓ મણિલાલે

પાછળથી સુધારી છે.^૧

સ્નેહરાંધા : કાન્તનું. આ કાવ્ય. સૌપ્રથમ અહીં
પ્રગટ થયેલું. ૨

[છટા વર્ષનો ચાંદ 'અવલોકન' અથવા 'ઉત્તરામચરિત' અને
શાકુન્તલ'ની તુલના કરી વિવેચન લખનાર રા. રા. શુવનરામ લક્ષ્મી-
રામ (જટિલ)ને ધણા આડકોના અનુમતથી આપવામાં આવેલો છે
એવી છેલ્લે જાહેરાત છે.]

ઓક્ટોબર, ૧૮૯૨

['એની ખેસન્ટ અને યીઓમોફી' વિશેનો વધારો આ અંકની
સાથે બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. તેમાં થિયોસોફીના સિદ્ધાન્ત અને
એની ખિસાન્ટના ચરિત્રનો પરિચય કરાવ્યો છે.]

સાહિત્ય : 'યારી મસ્તોની' એ ગઝલ 'આનંદોમિ'
શીર્ષકથી 'આત્મનિમજ્જન'માં પ્રગટ થાય છે. માશૂકના
પ્રેમમાં મસ્ત લોકોના મિલનનું આ સુંદર ભાવવાહી ગઝ-
લમાં નિરૂપણ છે.

ઉપાસન : આ કાવ્ય કાન્તનું છે.^૩

દિલ-દગ્ધને : એ ગઝલની છેલ્લી બે પંક્તિઓ જુઓ :

બની સાકી ભરી સાગર પિવાડે પ્રેમ આસવ તો;

રામેશ્વર રહે રાજ ગલે બાંધી લગાડે તું.

કવિ કોણુ તે કળાતું નથી. 'આગર' શબ્દનો ઉલ્લેખ

૧ વિજયો માટે જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૬), પૃ. ૩૬૬-૩૬૭.

૨. જુઓ 'પૂર્વાશાપ' (૧૯૪૮), પૃ. ૬૬.

૩. જુઓ 'પૂર્વાશાપ' (૧૯૪૮), પૃ. ૧૦૭.

આવે છે પણ તે કવિ સાગર હોઈ શકે નહિ. તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ તો ૧૯૦૧ થી શરૂ થઈ હતી.

ત્રણ સ્વપ્ન : બે હપ્તે લખેલો આ લેખ સ્ત્રીકેળવણી પર ટીકા સમાન છે. તેના અજ્ઞાત લેખકે અંગ્રેજી શબ્દ 'યુનિવર્સિટી' માટે 'વિદ્યાનિકષ સમાજ' શબ્દ વાપર્યો છે.

સપ્તપર્ણ મનુષ્ય : આખું વર્ષ આ લેખમાળા ચાલે છે. મનુષ્યના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહની વિસ્તારથી મીમાંસા કરેલી છે. લેખક અજ્ઞાત.

નવેમ્બર, ૧૮૯૨

જામે ઇશક : આ ગઝલ પછીથી 'આત્મનિમજ્જન'માં 'સિદ્ધાન્તોર્મિ' તરીકે પ્રગટ થાય છે. તેમાં અનેક પાઠદ્વેર માલૂમ પડે છે.^૧

પ્રેમમસ્ત : આ ગઝલ કલાપીની નથી પણ તેની અસરથી ઠોઈ શિખાઉ કવિએ લખેલી જણાય છે.

ફકીરી હાલ : કલાપીએ મણિલાલને પોતાની છબી મોકલીને તેમના શિષ્યવર્ગમાં પોતાને બેસાડવાની વિનંતી કરેના પત્ર લખ્યો હતો તેની સાથે 'ફકીરી હાલ' ગઝલ મોકલી હતી. કલાપીની કાવ્યકળીને પ્રથમ પ્રકાશમાં લાવવાનું માન આમ મણિલાલને ફાળે જાય છે.^૨

૧. વિજયો મોટે જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૬), પૃ. ૩૬૮-૩૬૯ અને ૩૫.

૨. જુઓ 'કેકારવ' (૪થી આવૃત્તિ), પૃ. ૧. લખાયા તા. ૧૫-૧૦-૧૮૯૨.

મખા પ્રતિ ઉક્તિ : કાન્તનું પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરને ઉદેશીને લખાયેલું બાણીતું કાવ્ય પ્રથમ અહીં પ્રગટ થયું હતું.^૧

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૨

ઇશક હકીકી : આ ગઝલ ‘આત્મનિમજ્જન’માં ‘સ્વરૂપોર્મિ’ નામથી પ્રગટ થયેલી. આનાં પણ પાઠાંતરો થયાં છે.^૨

હૃદયકમલની જૂઠી આશા : કલાપીની આ કૃતિ ‘ફકીરી હાલ’ પછી વીસ દિવસે લખાયેલી છે.^૩

કોમ્ટ દર્શન : વિખ્યાત ફ્રેન્ચ વિચારક કોમ્ટના ‘પોઝીટીવ પોલિટી’ નામક ગ્રંથની મણિલાલના ‘નારી-પ્રતિષ્ઠા’ લેખ પર અસર છે. અહીં કોમ્ટની ‘પોઝીટીવ ફિલોસોફી’ વિશે લખ્યું છે. ત્રણ હપ્તે લેખ લખાયેલો છે. લેખક કદાચ આનંદશંકર હોય. તેમણે આ જ વિષયની ગ્રંથાં પોતાના નારીપ્રતિષ્ઠાની ઐતિહાસિક ગ્રંથાંવિષયક લેખમાં કરેલી છે.^૪

બાન્યુઆરી, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : એક ગઝલ અને વસંતતિલકામાં લખેલાં બન્ને કાવ્યોના કવિ અજ્ઞાત જણાય છે.

૧. જુઓ ‘પૂર્વાવાપ’ (૧૯૪૮), પૃ. ૭૬.

૨. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૯), પૃ. ૪૦૦.

૩. જુઓ ‘કેસરવ’ (ચોથી આવૃત્તિ), પૃ. ૨.

૪. જુઓ ‘દિગ્દર્શન’, પૃ. ૧૦૬

શ્રીપુરુષના હકની તકરાર : મણિલાલના મતનું સમર્થન કરતો અને ‘સુધારા’નો વિરોધ કરતો વિવાદાત્મક લેખ. લેખકે તેનું ચોપાનિયું પણ પ્રગટ કર્યું હતું.

એક આવશ્યક સ્પષ્ટીકરણ : મણિલાલે પ્રાચીન અને નવીન એ બેમાંથી પોતે પ્રાચીન અને નવીનનો સમન્વય કરનાર છે, એવો ખુલાસો કર્યો છે.^૧

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૩

એક સ્વપ્ન : એ જ નામથી ‘આત્મનિમજ્જન’માં લેવાયું છે. અલોહના સ્વપ્નનું અને તેની વાસ્તવિક અનુભૂતિનું યથાન.^૨

ચીકાગો પ્રદર્શન : ચીકાગોમાં ભરાનાર પ્રદર્શન અને સ્વધર્મ સમાજ અંગે માહિતી આપતી નોંધ.

અંધાવલોકન : સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે ‘અમરુશતક’નું સટીક ભાષાંતર કરેલું, તેનું વિસ્તૃત અવલોકન મણિલાલે કરેલું છે.^૩

માર્ચ, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : ‘ગુલાબ’ અને ‘શાંત ભૂતિ’ બન્ને કાવ્ય કૌશિક અજ્ઞાત કવિનાં છે. બેમાં ‘ગુલાબ’ની પદ-રચના સારી.

૧. જુઓ ‘મ. વિ. ધા.’, પૃ. ૨૬૪.

૨. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૬), પૃ. ૩૬૬-૩૭૨.

૩. જુઓ ‘મ. વિ. ધા.’, પૃ. ૩૮૩.

પુરાણભાવના : અગાઉ આવી ગયેલ ‘બંધન’ લેખના લેખકે આ લેખ બે હપ્તે લખેલો છે. તેમાં મણિલાલની તથા આનંદચંકરની પુરાણોનું રહસ્યદર્શન કરાવવાની પદ્ધતિની છાપ વરતાય છે.

સિદ્ધપુરમાં સોમયજ્ઞ : મણિલાલની શાસ્ત્રાર્થ કરવાની શક્તિનો સુંદર નમૂનો. ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’માં છે.

અંથાવલોકન : આમાં ‘બંદગી, ગાયન અને માથ’ નામના, અગાઉ ‘પારસીઓમાં નીતિનું ધોરણ’ એ વિષય પર જેમણે પુસ્તક લખ્યાનો ઉલ્લેખ આવી ગયો,^૧ તે નસરવાનજી ફરામજી ખીલીમોરિયાના પુસ્તકનું અવલોકન ધ્યાન ખેંચે છે.

થોડીક લીટીઓ જોઈએ :

પ્રાર્થના, સંગીત અને તેમનો શો સંબંધ છે એ વિષયનો વિચાર પ્રત્યુત્તર છે અને લેખકે તે વિષે યથાર્થ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, જેથી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રાર્થનાઓને પોતાનો ધર્મ ગણી નિત્ય ગાવામાં કૃતકૃત્યતા માનના લોકોને જે લાભદાનિ છે તે સમજવામાં આ લેખ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આજઠાક ક્રીશ્ચીઅન ધર્મના સંસર્ગને લેઈને ગાયનરૂપે પ્રાર્થનાઓ ગાવાનો પ્રચાર આપણામાંના કેટલાક લોકે ચકાવ્યો છે; પ્રાચીન મંત્ર આદિના પશુ અર્થ ન લણવામાં આવે તો શી દાનિ છે એવો પશુ તે લોકનો પ્રવાદ છે. પરંતુ અમુક સ્વર્ગને અમુક તત્ત્વો સાથે જે સંબંધ છે અને તેથી અમુક ઈવરયુક્ત અમુક રાગ ઉચ્ચારાતાં જે જે મહોટી અસરો મુપ્ત રીતે ઘુરતાઘુરત

૧. જુઓ નવેમ્બર, ૧૮૯૧ના અંક વિશેની નોંધ.

ઉપજી આવે છે, ને કાષ્ઠ રહે છે, તેનો વિવેક સમજ્યા વિનાની આ બધી વિતંડા છે એમ આ લેખકે યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

એપ્રિલ, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : ‘મધુકરની વિદ્યાસિ’ અને ‘તારામૈત્રક’ કલાપીનાં કાવ્ય છે.^૧ ‘સર્વ હું’ લાગણીવેડા પ્રગટ કરતું જોડકણું જેવું છે. ‘ચંદ્રાન્ધોક્તિ’ એ ૨ શ્લોક પછી સામાન્ય કોટીનો છે. કાન્ત કે કલાપી કે બાળાચંકર જેવાની રચનાઓને બાદ કરીએ તો, ‘સુદર્શન’માં ‘મજેલું’ સંજ્ઞાથી પ્રગટ થતાં કાવ્યોનું ધોરણ નીચું હતું એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

મે, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : ‘સ્થાનપ્રણતિ—તત્ત્વજન્ય આનંદ’ એ નામનું શાસ્ત્રલવિકીરિત છંદમાં ૧૬ શ્લોકનું, ગૂઢ રહસ્ય-બોધ લક્ષતું કાવ્ય. કર્તા અજ્ઞાત છે.

પ્રથમ રામાયણ કે મહાભારત ? : રામાયણને મહાભારત કરતાં પ્રાચીન ઠેરવતો સ્વધર્માભિમાની ભાવવાળો વિવેચનાત્મક લેખ. મણિલાલના કોઈક શિષ્ય (માનશંકર પી. મહેતા ?) નું કર્તૃત્વ સંભવિત છે.

જૂન, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : ‘ઠગારો સ્નેહ’ અને ‘ગ્રેમશંકા’ કલાપીનાં છે.^૨ ‘ફટકયો ભટકું’ એ એવું જ કોઈક ખીજા કવિનું આત્મલક્ષી ભિન્ન પ્રધાન કાવ્ય છે.

૧. જુઓ ‘કેકારન’ (ચોથી આવૃત્તિ), પૃ. ૧ તથા ૪.

૨ જુઓ ‘કેકારવ’ પૃ. ૭-૮.

સિદ્ધપુરમાં સોમયજ્ઞ : એ વિષય પર ચર્ચાપત્ર. મણિલાલે વેદમાં વિદેશિત યજ્ઞક્રિયાને અહિંસક ઠરાવીને શાસ્ત્રનું સમર્થન કરેલું. તેની વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્રો આવેલાં. તેના જવાબમાં મણિલાલ પુનઃ પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ રૂપક કરે છે અને કહે છે કે “જ્ઞાનપક્ષથી જોતાં યજ્ઞાદિક વ્યર્થ છે, તે કોટિમાં રહીને હું પણ યજ્ઞકર્મ અને તદંગભૂત હિંસાને અનિષ્ઠ અને અરુચિકર માનું છું. પણ તે નિમૂલ છે, અગર કોઈ પુરુષ જ્ઞાનને ન ગણતાં તેમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તે વેદબાહ્ય વિધિ કરે છે, એમ કહેવાનો આધાર હજી મને મળ્યો નથી.” “તેમાં કોઈ રીતે સિદ્ધપુરવાળા યજ્ઞની સ્તુતિ કે નિંદા કયો આશય હતો જ નહીં” એવો છેવટે ખુલાસો કરવો પડે છે.

અંથાવલોકન : રણછોડલાઈ ઉદયરામકૃત ‘નાટ્ય-પ્રકાશ’નું અવલોકન ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ડૉ. હરિ હર્ષદ મુવે લખેલાં ‘વેદિક કોનોલોજી’ અને ‘ધી ડોન ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’ એ બે અંગ્રેજી પુસ્તકોનું અવલોકન પણ અહીં કર્યું છે.

જુલાઈ, ૧૯૯૩

સતી સંન્યાસિની : પૃથ્વી છંદમાં લખેલું આ કાવ્ય કોનું હશે?

લેજસ્લેટીવ કાઉન્સિલ : પ્રથમપહેલો ૧૯૯૨નો ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ ઇંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટમાં પસાર

થયો તેના ફલરૂપે ભારતમાં લેબરવેટીવ કાઉન્સીલની ચૂંટણી થઈ તેને વિશે ચાલતાં લાગવગ ચુક્તિપ્રચુક્તિની ટીકા કરવા સાથે ‘આવો અદ્ય અને મંદ આરંભ પણ શુભ ઉપજાવે’ એવી આશા દર્શાવે છે. ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’માં છે.

ઓગસ્ટ, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : અંગ્રેજ કવિ ટોમસ મૂરના એક કાવ્ય ઉપરથી ‘ચંચલ પ્રેમ’ નામનું કાવ્ય કલાપીનું છે. તે પાછળથી ‘કેકારવ’માં ‘ચંચલ પ્રેમસુખ’ એ શીર્ષકથી છપાયું છે.^૧

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : અંગ્રેજ કવિ ક્રીડસના ‘હેપી ઈન્સેન્સી-બીલીટી’ એ કાવ્યનો શિખરિણી છંદમાં કલાપીએ કરેલો અનુવાદ, સૌથી પ્રૌઢ છે. મૂળ શીર્ષક ‘સુખી અજ્ઞાન’ ‘કેકારવ’ના પરિશિષ્ટમાં ‘સુખમય અજ્ઞાન’ છે.^૨

પ્રાણાયામ અને સખત અંગકેસરત : આને વિશે નીચે મુજબ તંત્રીનોંધ છે :

આ આર્ટિકલ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં મોકલેલો તે તેનો તંત્રીઓએ કેટલાંક કારણસર લીધો નહિ તે ઉપરથી અમારી પાસે આવતાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. જાહેર ચોખાનિયાં દાઢીને બુદ્ધિનો પ્રકાશ કરનારે બુદ્ધિને અમુક મર્યાદા બાંધી બેસવી એ બહુ લજ્જાસ્પદ છે.

‘Nature’s Finer Forces’ એ પુસ્તકના આધારે

૧. જુઓ ‘કેકારવ,’ પૃ. ૧૪.

૨. જુઓ ‘કેકારવ’ (ચોથી આવૃત્તિ), પરિશિષ્ટ, પૃ ૧૫૯.

લખનારે એક નાનકડી નોંધ લખી છે કે પ્રાણાયામ અને અંગકસરત બંનેથી શરીરમાં પરસ્પેશ વળી ગરમી પેદા થાય છે. પણ બેમાં પ્રાણાયામ વધારે કાયદાકારક છે, કેમ કે—

શ્વાસ અંદર ખેંચતી વખતે એટલે પૂરક કરતી વખતે ઘણી સંબાધવાળાં તત્ત્વો-પૃથ્વી અને જળ-એ શરીરમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અને કુંભક વખતે એ તત્ત્વોની અસર શરીરમાં રહેવાથી શરીર તથા મન દૃઢ થાય છે, અને ચિત્તની એકાગ્રતા વધે છે. પૃથ્વી તત્ત્વ એ શરીરને આનંદમાં રાખવાવાળું છે, અને જળ તત્ત્વ એ સર્વ પ્રકારે મનની તખીએન સારી રાખે છે. પણ સખન અંગકસરત વખતે સુપુખ્ણ નાડી ચાલે છે, એ શરીર અને મન બંનેની તખીઅત માટે સારી નથી.”

અંધાવલોકન : ‘મુમનમુંદરી’ નામની ‘કલ્પિત વાર્તા’નું અવલોકન. ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’માં છે.

પ્રાસંગિક વિચાર : આ વિભાગમાં તંત્રીએ મુખ્ય-માં થયેલા પહેલપહેલા હિંદુ-મુસ્લિમ તોફાનની નોંધ લીધી છે, અને તેનું “મુસલમાન કોમના તેમ હિંદુ કોમના હલકી થતિના લોકોના અજ્ઞાનથી આ તોફાન થયું છે” એવું નિદાન કાઢે છે. “અને સરકાર વારંવાર મુસલમાનોને પછાત રહેલી કોમ તરીકે આગળ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે તેમાંથી તે લોકોની અનુન વધારે તેજ ધર્મ હોય એમ લાગે છે” એવું પણ કહે છે.

પંડિતા રમાબાઈવાળા શારદા સદનમાં જતી બાલા-એને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે એવા સમાચારથી સૌને ચેતવણી આપતાં મણિલાલ કહે છે કે “આપણા ધર્મની કેળવણી જેમ જલદીથી શાળાઓમાં

દાખલ થાય તેમ બહુ લાલ છે. ”

માધવદાસ રૂઢનાથદાસ વિશેની નોંધ તેમનું વિધવા-વિવાહ વિશેનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે :

પુનર્વિવાહ કરવાને ઉત્સુક વિધવાઓના પ્રથમથી આજ સુધીના ઇષ્ટમિત્ર, અને પોતાની જાતના દાખલાથી મહેરો ભોગ આપી, એવી વાસનાવાળાં સ્ત્રીપુરુષોને સન્માર્ગમાં રાખવાનો યત્ન કરનાર આ પુરુષના પુત્રનાં લગ્ન જાતિસ્થ એવા કોઈ ગૃહસ્થની કન્યા સાથે થયાં જાણી અમને સંતોષ થાય છે. પરંતુ મી. માધવદાસને વધારે ઉચિત એ હતું કે તેમણે જે માર્ગ સ્થાપ્યો છે તેમાં જોગેલા લિન્ન લિન્ન જાતિવાળાં લોકો, જ્યો ન હોવાથી જે દુઃખ વેડે છે, તે દાખવાનો કોઈકે યોગ કરવો હતો; અને આ લગ્ન જાતિસ્થ પુરુષને ત્યાં, યશ લેવામાત્રના લોભથી દોરાઈને કરવા કરતાં, એ હેતુ પાર પાડવાની કોઈ રીતિએ કરવાં હતાં.

[પછીના વર્ષમાં નિશ્ચલદાસજી કૃત ‘વૃત્તિપ્રભાકર’ નું ભાષાંતર આપવાની જાહેરાત છે.]

એપ્રિલ, ૧૮૯૩

[‘વૃત્તિપ્રભાકર’ નું ભાષાંતર વધારા તરીકે આપવામાં આવે છે.]

સાહિત્ય : ‘પ્રેમ’ એ નામનું કાવ્ય ‘આત્મનિમજ્જન’માં ‘પ્રેમાશિ’ શીર્ષકથી પ્રગટ થયેલ છે.^૧

અનુભવવાક્ય : કોઈકે અનુભવીનાં અઢાર ઉપ-દેશાત્મક અનુભવવાક્યો મૂકેલાં છે.

પદાર્થવિજ્ઞાન : આ વિષયનો સુંદર તત્ત્વાન્વેષી

૧. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૬), પૃ. ૭૩, ૨૭૩.

લેખ. લખનાર કેણુ હશે ?

વિદ્વચ્ચર્યા : નમરવાનજી દ્વરામજી ખીલીમોરીયાએ 'સોમ અથવા હોમ' એ વિષય પર ધિયોસોફિસ્ટ સોસાયટીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનનો માનસર્યો ઉલ્લેખ છે. ધિયોમોફીએ કરેલી સેવાને અંજલિ પણ આપી છે.

આ વિભાગમાં 'એંગ્લો ગૂજરાતી ડિક્શનેરી' વિશે કરેલી નોંધ અગત્યની છે. તે નીચે મુજબ છે :

પ્રો. દાવસજી સંગના અને પ્રો. દુસ્તમજી સેટનાના તંત્રી-પણા નીચે આવે એક વિપુલ કોશ રચવાનું કામ ચાલે છે. અંગરેજી શબ્દોના ગૂજરાતી અર્થ આપવાનો ઉદ્દેશ છે. અને એમ સમજાય છે કે આગ્રહાસ ગૂજરાતી ભાષામાં નવીન વિચારાદિ પાશ્વત્ય રીતિ પ્રમાણે દર્શાવવામાં જે વિધન નડે છે તે દૂર કરવાનો હેતુ છે આવે. કોશ થયા પછી એક લાસ એ પણ થવે. જોઈએ કે સર્વ વિદ્વાને એ કોશમાંના જ શબ્દો વાપરવા ચત્ન કરવો, તેમ તે તે વિષયના અન્ય લેખ લખનારા વિદ્વાનોએ પણ તેને જ અનુસરવું કે પરિભાષાની એકના સચવાવાથી વાચકવર્ગને તે વિષયનું સ્ફુટ જ્ઞાન થવામાં વાંધો આવે નહિ આવે. ઘોટાળો અંગરેજી ભાષા જેવી ખેડાખેડી ભાષામાંથી પણ દૂર થઈ શક્યો નથી. Spirit, Idea, Mind ઇત્યાદિ શબ્દોના અર્થ પ્રત્યેક લેખક પોતપોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે કરે છે; આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં જે આવે. ઘોટાળો અટકાવવાનું સાધન મળી આવે તો આ કોશના રચનારાઓએ જાડુ અગત્યનું કામ ક્યું ગણાય. હાલ આપણને ગૂજરાતી ભાષામાં કાવ્ય ને નાટકો કે વાર્તાનાં પુસ્તકોની એટલી જરૂર નથી કે જેટલી તત્ત્વશાસ્ત્ર અને ભૌતિક શાસ્ત્રના લેખોની છે. પણ તે સારુ સર્વમાન્ય પરિભાષાનો નિર્ણય થવાની પૂર્ણ અપેક્ષા છે. એ અપેક્ષા આ કોશથી સંકલ્પ થાય તે સારુ તેના તંત્રીઓ

આજ પર્યંત થયેલા તે તે ધિષ્ટ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોને પૂર્ણ રીતે વિલોક્ષે એમ આશા છે; નહિ તો રા. અંબાલાલે કાશમાં Circular એટલે ‘અમલુપરિકા’ ઇત્યાદિ જે પદ્યો આપ્યા છે તેવું થવાથી વિદ્વદ્ગમે આદરપાત્ર થશે નહિ અને આવો મહા આયાસ વ્યર્થપ્રાય થશે. અમને પૂર્ણ આશા છે કે જે વિદ્વાનોનાં નામ સહાસવર્ગમાં લખ્યાં છે તે લક્ષ્યપૂર્વક આવા મહત્કાર્યમાં મંડવા રહેશે તો આ કાશ કોઈ પણ વિદ્વાનની આશાને નિષ્ફળ કરે તેવો નહિ થાય. આટલી થોડી કિંમતમાં આવડો મોટો કાશ આજપર્યંત થયો નથી. અને અમે સર્વથા એ કાર્યનો પૂર્ણ વિજય ઇચ્છીએ છીએ.”

આ નોંધ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’માં છે.^૧ શ્રી મણિશંકર નરતણ ભટ્ટના ‘ઇછ્છત’ ગ્રંથનું અવલોકન પણ તેમાં છે.

નવેમ્બર, ૧૯૯૩

સાહિત્ય : ‘કટુ પ્રેમ’ કલાપીનું છે.^૨

પુનર્જન્મ સંબંધી થોડા વિચારો : ‘કર્મ’ અને ‘પુનર્જન્મ’ વિશે રમણભાઈ સાથે ચર્ચા ચાલેલી તેમાં મણિલાલપક્ષે મીત્રીસ એની ખિસાન્ટના ‘રીઇન્કાર્નેશન’ નામના પુસ્તકને આધારે લખાયેલી અને લગભગ આખું વર્ષ ચાલેલી લેખમાળા.

અમદાવાદ પ્રોવીન્સીઅલ કોન્ફેરન્સ : અહેવાલ.^૩

૧. જુઓ ‘સુ. ગ.’, પૃ. ૮૮૭.

૨. જુઓ ‘કેસર’, પૃ. ૧૨.

૩. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’, પૃ. ૫૪૪.

વિક્લવ્યર્થા : હાલનાં નાટકો : ધંધાદારી નાટકો.
વિશેનો આ લેખ 'મણિલાલની વિચારધારા'માં પણ છે.

પર્યટન-મીમાંસા : પરદેશગમન અંગે શાસ્ત્રોક્ત
વિધિ અને તેની ચર્ચા.^૧

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩

સાહિત્ય : 'મહનોદ્ધિ' એક સંસ્કૃત 'લોકોત્તુ' ભાષાં-
તર છે. 'મેઘનાદ' સુંદર વ્યક્તિચિત્ર છે.

જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪

સાહિત્ય : કલાપીનું 'વનમાં એક પ્રભાત' અહીં
'પહેલું' પ્રગટ થયું છે.^૨

અવલોકન : 'લવભૂતિના ઉત્તરશમયરિત સંબંધે
કાલિદાસના શાકુન્તલ પદ્યો કેટલાક વિચારો' એવા ઉપ-
શીર્ષકથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખક અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત-
નો જાણકાર છે; પરંતુ સમતોલતા જણાતી નથી.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪

સાહિત્ય : સંસ્કૃતમાંથી 'પુષ્પભાષુવિલાસ'નું પ્રાસા-
દિક ભાષાંતર.

નિવૃત્તિમાર્ગ : મણિલાલના અદ્વૈતસિદ્ધાંતને સમજવા
માટે અતિ મહત્વનો લેખ.^૩

૧. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલી', પૃ. ૩૬૨.

૨. જુઓ 'કેકારવ', પૃ. ૯.

૩. જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૩૨.

માર્ચ, ૧૮૯૪

સાહિત્ય : ‘વિધિને’ એ કાવ્ય વસંતતિલકામાં છે. ‘મસ્ત ઇશક’ કલાપીની ગઝલ છે.^૧ ઉપરાંત અગાઉના ‘પુષ્પભાણુવિલાસ’ના બાકી રહેલા શ્લોકો મૂક્યા છે.

વિક્લેપચર્યા : ‘લાખા અને વિચાર’ નામનો લાખાની રૂપરૂતા અને સરળતાની સમજૂતી આપતો લેખ છે. તેમાં ‘અમરુશતક’ વિશે જટિલે કરેલ વિવેચનમાંથી વાક્યો લઈને તેમાં થયેલા લાખાના અનુચિત પ્રયોગ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. શૈલીમાં આનંદશંકરની છાપ કોઈ કોઈ સ્થળે જણાય છે.

એપ્રિલ, ૧૮૯૪

સાહિત્ય : ‘જલપ્રવાસ’ કાવ્ય પછીથી અનેક પાઠકેર સાથે ‘લણકાર’ નામથી પ્રો. બગવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે પોતાના ‘લણકાર’ કાવ્યસંગ્રહમાં મૂક્યું. ‘સગર્ભામરણ’ અને ‘કામી’ બન્ને સામાન્ય કેાટીનાં કાવ્યો છે. ‘કામી’ કાવ્ય કલાપીનું છે. ‘કેકારવ’માં તે ‘કેલિસ્મરણ’ શીર્ષકથી છપાયું છે.^૨

શ્રંધાવલોકન : ઇન્દુદાસ સૂર્યરામ દેસાઈના ‘શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ’ અને ‘શુકનીતિ’ અને કૃત્તેહચંદ લાલન કૃત ‘સદ્વકતા’ અને ગોડનલાલ પરસાદરાયે બાપાનર કરેલ ‘પ્રિયદર્શિકા નાટિકા’નાં અવલોકનો નેંધપાત્ર છે. બધાં ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’માં છે.^૩

૧. જુઓ ‘કેકારવ’, પૃ. ૧૧.

૨. જુઓ ‘કેકારવ’, પૃ. ૧.

૩. જુઓ પૃ. ૮૮૮ થી ૮૯૦ અને ૮૯૨.

મે, ૧૮૯૪

સાહિત્ય : ટેનીસનનાં કાવ્યો પરથી રચેલાં ‘ પ્રેમ અને મૃત્યુ ’ તથા ‘ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ’ નામનાં કાવ્યો કલાપીનાં છે.^૧

અમરુશતક વિશે ચર્ચા : જટિલે ‘ લ પા અને વિચાર ’ના લેખકને આપેલો જવાબ. તેનો પ્રત્યુત્તર મૂળ ચર્ચાપત્રીએ પાછો આપ્યો છે. જટિલનો બચાવ લૂલો જણાય છે.

જૂન, ૧૮૯૮

સાહિત્ય : ‘ કવિતા અને હાલના કવિઓ ’ વિશેના આ કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ જોવા જેવી છે :

“ અપૂર્વ કાવ્યો રચનાર કયાં છે ? જુઓ સહસ્રે કદી એક જો છે ;
બાકી બધા પૂર્વવિકંબનામાં નિમગ્ન થેને બહુ ગર્વ ધારે.
ચંદા અને ચંદ્ર સહસ્ત્ર રૂપે, પ્રકાશ પામ્યાં કવિના અનેક,
પ્રાચીનતાના સુવિવર્ત ભૂરિ, અમૂલ્ય મૂલે નડી એ સ્વરૂપ.
વિચારશક્તિ કુવિકાર પામી, અનુકૃતિમાં અનુરાગ વાધ્યો;
સાહિત્ય સાહિત્યરસે રહે છે, શૃંગાર અંગાર રૂપે દમે છે.
યતિ મતિનો બહુ ભંગ થાયે, ગણો કણોને મૂલના જ જાયે;
વૃત્તો થયાં મૃત હવે નદી રે, શૈલી ગર્ભ કેલિ થવા કુહરે.
દૂતી નવી નિદ્રિત થૈ જ સૂતી, કાન્તો નવા સાંત પદે વિરામ્યા;
અંતર્બહિર્લાપ થવા અલોપ, પ્રહેલિકા ગુપ્ત જ ખેલિકામાં
અપહ્નુતિ નિહ્નુતિ ભોગવે છે, રવિ કવિનું સમકાર્ય કયાં છે ?
કયાં કામિની ને કવિતા સમાન ? કયાં મસ્ત ને સુસ્ત નરો વિશેષ ?

ગૂજરાતના લેખકો । લેખકોનું વર્ગીકરણ કરીને

દરેક વર્ગના લક્ષણો તારવી આપવાનો લેખકે આ લેખમાગમા પ્રયત્ન કરેલો છે મણિલાલે કરેલા આ વર્ગીકરણે સારો લિહાપોહ જગાડ્યા હોનો ^૧

જુલાઈ, ૧૮૯૪

આહિત્ય 'બેનફાઈ' ગઝલ મણિલાલની પોતાની રચેલી છે 'આત્મનિમજ્જન'મા શીર્ષક નથી કાવ્ય રચાયુ ૧૮૯૩ના દિનેબગમા તેની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત હતું અગત્ય પ્રેમમયધર ^૨

સામાજિક સુખાવૃદ્ધિ જનસુખવાદની ચર્ચા કરતો આ લેખ મૂળ અંગ્રેજીને આધારે લખાયેલો છે ભાષા અને વિન્યાગમા પકવતા ઓછી છે

પ્રારંભ અને પુરુષાર્થ મણિલાલના 'મિદ્ધાતમાર', 'જાગવિવામ' અને 'પ્રેમજીવન' એ ત્રણ વાચીને પ્રારંભ અને પુરુષાર્થમા શુ સુખ્ય તે પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાના પડતી મુશ્કેલીનું નિરાકરણ પોતાને લેખકે કરાવ્યું તે અહીં અતાયુ છે આ પ્રકારના લેખો મણિલાલની ધર્મશિક્ષક તરીકેની પ્રતિષ્ઠાનું નિદર્શન કરે છે

ઓગસ્ટ, ૧૮૯૬

આહિત્ય 'અવધ્ય બમર' સુદર અન્થોકિત છે 'વિદ્યદર્શન' લાવાનુસારી કવિતાનું ગરસગીત છે 'આસીવાઈ' કાન્નનું કાવ્ય છે ^૩

૧ જુલાઈ 'મણિલાલની રિમ ૧૩', પૃ ૩૨૧

૨ વિષ્ણુ મટે જુલાઈ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૯) પૃ ૩૨૧

૩ જુલાઈ ૧૯૦૫ (૧૯૧૮) પૃ ૧૦૪

‘અદ્વૈત અંસાર’ની છેલ્લી પંક્તિમાં હીરવિહાર શબ્દ આવે છે. તે પરથી અનુમાન થાય છે કે સ્વ. હીરાલાલ ત્રજ-ભૂષણદાસ શ્રોદ્રે આ કાવ્ય લખ્યું હશે. તેઓ મણિલાલના શિષ્ય અને સ્નેહી હતા.

મંથાવલોકન : ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી રચિત દરીઆ પારના દેશોની વાતોનું અવલોકન ઉદ્દેશપાત્ર ગણાય. તેમાં બાળકોને ચરસ અને રમુછ શેલીમાં ભૂગોલ અને પ્રાકૃતિક ભૂસ્થિતિની માહિતી આપત્તી છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪

[આ અંકમાં પ્રાહકોને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે કે દસમા વર્ષથી લવાજમ ૧-૩-૦ હતું તેનું રા. ૨-૦-૦ કરવામાં આવે છે અને અંકની સામગ્રી અર્ધા ફર્મા જેટલી વધારી છે. ધર્મ, ગૃહ, રાજ્ય, સાહિત્ય એ ચારે વિષયમાં ફરક અંકે ઠાંઠા ને ઠાંઠા લખવાનો નિશ્ચય પણ જણાવ્યો છે]

સાહિત્ય : ‘કિસ્મત’. આ કાવ્ય ‘કિસ્મતની દગા-બાજી’ શીર્ષકથી ‘આત્મનિમગ્નન’માં છપાયું હતું. રચાયું તા. ૩-૬-૧૮૯૪. તેની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત અંગત પ્રેમ-સબંધ છે.^૧ શેલીનાં બે કાવ્યોનો અનુવાદ ‘કાલાખિધ’ અને ‘સ્નેહસ્ફુરણ’ નામથી મૂકેલ છે. લેખકનું નામ સમજાતું નથી.

દુર્લભ લેખકો : છ મહિના સુધી (જૂનથી ડિસેમ્બર ૧૮૯૪) ‘સુદર્શન’માં પ્રગટ થતી રહેલી ‘ગૂજરાતના

૧. જિગતો તથા પાકાંતરે માટે જુઓ ‘આત્મનિમગ્નન’ (૧૯૫૬).

લેખકો'ની લેખમાળાએ એ જમાનામા હરજોવિદદામ કાળા વાળા આદિ વડોદરાના સાહિત્યકાર મહાશય સારો લિહાપોહ જગાડ્યો હતો. બીજી તરફ રમણભાઈએ પણ એનો વિરોધ કર્યો હતો. એ અગ્નિના 'હિતેચ્છુ' અને 'સમશેર બહાદુર' પત્રોના અકે લેવા ?

[વિદ્યારણ્યસ્વામીપ્રણીત 'પચશી'નું શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી ભાષાં તર ખરી આપનારને રૂ. ૨૦૦/નું ઇનામ આપવાની જાહેરાત આખા વર્ષ દરમ્યાન કરેલી છે, અને જણાવ્યું છે કે મન સુખરામ સૂર્યરામ, મણિનાન નમ્મુભાઈ અને આનંદરાકર બાપુભાઈની પરીક્ષાસમિતિ તે તપાસીને નિર્ણય આપશે.]

ઓક્ટોબર, ૧૮૯૪

૧ વિદ્યાચંદ્રી 'સાથે આવો તો સમપણ જાણીએ હોજી', 'અલેદોમિ'ના શીર્ષકથી 'આત્મનિમજ્જન'મા લીધું.

૨ કરમાએલુ કુસુમ ચેવીના 'To a skylark' કાવ્ય ઉપરથી કલાપીએ લખેલું કાવ્ય 'કેકારવ' મા 'પુષ્પ' નામથી પ્રગટ થયું છે.

૩ શિક્ષા ગઝલ મળેલું 'બાલ'ના 'બોધ' કાવ્યનું અનુકરણ નળજી કાવ્ય છે. ૪ જુઓ નીચેની પદ્ધતિઓ.

૧ ઉપરાંત જુઓ 'જ્ઞાનમુધા' જીલ્લાઈ ઓગસ્ટ અને ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪ (અથવા 'કવિતા અને સાહિત્ય' નો-વુમ બીજી)

૨ જુઓ 'કેકારવ' પૃ. ૨૭

૩ જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૮૫૯) પૃ. ૪૦

પ્રિતિ બાજી રમી શીખ્યો, પરાયો માલ ના લેજે,
પચે ના તે પરાઈની હવે છું બોધ જો લેજે.

✕ ✕ ✕ ✕
 વસે વાસો, વિકારોનો, હવે એવું સદા સેવો,
 રતિના પ્રેમથી ખીજો, ખરે નીચો, ગણી લેજો.

ગૂજરાતના લેખકો : મણિલાલે પાઠલા લેખકોના પ્રકારો વિશે 'જ્ઞાનસુધા'એ કરેલી ચર્ચા અને તેનો પ્રત્યુત્તર.'

મંથાવલોકન : વેદાન્ત વિશે ભાષણ : જર્મનીની ફ્રીલ યુનિવર્સિટીના ફિલસૂફીના પ્રોફેસર ડોઈસને ૧૮૯૩માં હિંદુસ્તાનમાં આવીને મુંબઈની રૉયલ એશિયાટિક સો.માં વેદાન્ત વિશે વ્યાખ્યાન આપેલું; તેના વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે ઠરેલા ભાષાન્તરનું પ્રશંસાયુક્ત અવલોકન. જ્ઞાનમાત્રના પ્રસિદ્ધ અને ગૂઢ (exoteric અને esoteric) વિભાગ ભેદભૂલર ઇત્યાદિને માન્ય નથી તેનું સમર્થન ડૉ. ડોઈસને ઠરેલું છે તેને આગળ કરીને માયાવાદનું સમર્થન કર્યું છે.

કેાંગ્રેસ વિશે ઉમળકાભરી નોંધ.

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ : માન્ચેસ્ટરની જ્યોથોદ્દિગ્લ
સોસાયટીએ હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ વિશે પરીક્ષા લીધેલી
તેનો રિપોર્ટ હિંદુસ્તાન વિશે ઇંગ્લેંડમાં કેવું અજ્ઞાન
પ્રવર્તેલું હતું તેનું દર્શાવતું પૂરું પાડે છે :

હિન્દુસ્તાનના લોકો ક્રીયા ને કટલા છે? તેનો જવાબ—

૧. તુચો 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૩૨૬; અને 'જ્ઞાનમુધા' વિશેષ, ૧૮૬૪નો અંક.

(૧) “હિંદુઓ જે કાળા છે”; (૨) હિંદુ, પારસી, જીન અને ક્રાળા એટલા છે”; (૩) “પારસી, જરમીઝ, ઇઝ્ઝીથ, સીસોનીઝ.”

હિંદુસ્તાનના ધર્મ વિશે:-

“ (૧) બ્રાહ્મણ ને બાણ બે ધર્મ છે;”

“ (૨) હિંદુ ને બ્રાહ્મણ બે ધર્મ છે.”

“ યુદ્ધ કલકત્તા પાસે ગોઆમાં મરી ગયો.”

પારસીઓ વિશે : “ ઇશ્વરને ન માનનારા તે પારસી છે.”

સતી વિશે : (૧) “ માણસને જીવતા બાળા મૂકવાનો ધર્મ તે સતી.”

(૨) “ બાળકનને સતી.”

(૩) “ બે નાનાં બાળકને પરણાવી સ્ત્રી મહોદ્રી થાય ત્યારે બાળા મૂકવી તે સતી.”

સત્તાવનનો બળવો : “ ફ્રેન્ચ ને ફિરંગીઓએ અંગરેજ સામે કરેલી લડાઈ.”

હિંદુસ્તાન વિશે ઇંગ્લંડમાં એ વખતે કેટલું અજ્ઞાન પ્રવર્તતું હતું એમ બતાવવા આ દાખલા આપી ‘ઇન્ડિયા’ પત્રનો તંત્રી કટાક્ષમાં લખે છે કે “ આવા લખનારને ઇન્ડિયા ઓક્સિવાળા નોકરીમાં રાખે તો ઠીક. હિંદુસ્તાન સંબંધી પાર્લામેન્ટમાં જે સવાલો પુછાય છે તેના જવાબ તૈયાર કરી આપવામાં એ માણસો સારા કામ લાગશે ” આવી સ્થિતિને સુધારવા ‘કોન્ગ્રેસ’ જેવા યત્નની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જરૂર નથી એમ મણિલાલ નોંધે છે.

લોકેત્યુત : સર્વધર્મસમાજ : એટલે કે ચીકાગોમાં

ભરાયેલી પ્રથમ વિશ્વધર્મપરિષદ અને તેના સત્તરસો પાનાંના રિપોર્ટ વિશે નોંધ કરી છે. તેમાં હિંદુસ્તાનમાંથી સ્વામી વિવેકાનંદ, વીરચંદ સઘવજી વકીલ, પ્રો. શાનેન્દ્ર ચક્રવર્તી, પંડિત ધર્મપાલ, પ્રો. જીવજી મોદી અને પ્રતાપચંદ્ર મજમુદારનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં પોતાને મળેલા નિમંત્રણનો તથા પોતે ‘હિંદુધર્મ’ વિશે મોકલેલા લેખનો તથા ધર્મ સંબંધે પુછાયેલા દસ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિશે નિર્દેશ છે. છેવટે કહે છે : “આ પુસ્તક ઉપરથી તેમ અમેરિકાના કેટલાક ગૃહસ્થાના પત્રો ઉપરથી સમજાય છે કે સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકન લોકોને હિંદુ ધર્મ વિષે બહુ સારી અમર પેદા કરી છે, અને એ સ્વામીની ઉત્તમ વક્તૃત્વ-શક્તિએ ઘણાંનાં મન આકર્ષ્યાં છે.”

ધિયોસોફીના વાર્ષિક સંમેલન અંગે નોંધ કરતાં “આત્મભાવ વિસ્તારવો, પ્રાચીન ધર્મોનું અધ્યયન કરવું અને માણસમાં રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો શોધ કરવો” એને ધિયોસોફીના ઉદ્દેશ તરીકે ગણાવીને એ વખતે ટિંગે-ટમાં વસતા યોગસિદ્ધ મહાત્માઓ સાથે આ મંડળના સભ્યોને સંબંધ છે કે નહીં એ બાબત ચર્ચા જોઠેલી. (કેમ કે એ મહાત્માઓની આજ્ઞાઓ તરીકે કેટલાક કાગળો ગણાવીને કેટલાક સભ્યો એનો પ્રચાર કરતા હતા.) આની તપાસ માટે લંડનમાં એક કમીટી નીમાયેલી, તેણે એવો નિર્ણય આપેલો કે “મહાત્માઓનું અસ્તિત્વ અને તેમની સાથેનો સંબંધ માનવો કે ન માનવો એ દરેક માણસની પોતપોતાના મનની વાત છે, ધિયોસોફીમાં સલાસદ હોવા

સાથે તેને સંબંધ નથી.”

“મળેલું” એ મથાળાવાળા વિષયોમાંના વિચાર માટે તંત્રી જવાબદાર નથી; તે મથાળા વિનાના વિષયો ઉપર હક તંત્રીનો છે, તેથી તે કોઈએ છાપવા-છપાવવા નહિ. એવી છેલ્લા પૂઠા પર સૂચના છે.

નવેમ્બર, ૧૮૯૪

વિદ્વાનોને નિમંત્રણ : પૂઠા ણીજ ઉપર મથિ-લાલની સહીથી નીચે મુજબ વિજ્ઞપ્તિ છાપી છે :

અમેરિકાના ચીકાગો શહેરમાં જે આખી દુનીયાના ધર્મોના પ્રતિનિધિઓનો સર્વધર્મસમાજ (પાર્લામેન્ટ ઓફ રીલીજિયન્સ) મળ્યો હતો તેનાં અનેક ફલ થવાની આશા છે, ધર્મનિમિત્તે ચાલતો ભેદભાવ ઓછો થઈ આત્મભાવ વિસ્તરે, અને સત્યપ્રાપ્તિનાં સાધનની સરલતા થાય, એ તે સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને તેનાં ખીજ ધણે ભાગે રોપાયું છે. એના પ્રથમ ફલરૂપે ચીકાગોની રહીશ એક સૌભાગ્યવતી મીસીસ કેરોલાઈન ઈ. હાર્ટવેલે વીશ હજાર ડોલર એટલે લગભગ ૫૦ હજાર કરતાં વધારે રૂપીઆની બક્ષીસ ચીકાગો યુનિવર્સિટીને આપી છે, અને એવી ઇચ્છા જણાવી છે કે કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ કે હિન્દુસ્તાનના એવા જ કોઈ મહોટા શહેરમાં પાંચ છ લાખરૂા યુરોપ કે અમેરિકાના કોઈ વિદ્વાને આપવાં. એવા હેતુથી કે હિન્દુસ્તાનના ધર્મો અને ક્રીશ્ચીઅન ધર્મો વચ્ચે વધારે સારી સમજુત થાય, વધારે એકતા વધતી આવે, ને સર્વત્ર ભ્રાતૃભાવનો વિસ્તાર થતાં સત્યનો પ્રકાશ વધારે સતેજ થાય. એ લાખરૂાનું નામ “બેરોઝ લેકયર્સ” એવું રાખેલું છે. રેવરંડ ડાક્ટર જોન હેનરી બેરોઝ ડી. ડી., જે ચીકાગો યુનિવર્સિટીમાં જુદા જુદા ધર્મોની તુલના કરવાના વિષયનાં વ્યાખ્યાન આપનાર પ્રોફેસર છે, તેમણે જ આ સર્વધર્મ-

સમાજની કદપના, વ્યવસ્થા, ને વિગતી પરિણામ ઉપગમવેલાં છે તેથી તેમને આવું માન થયાર્થ રીતે ઘટે છે. એ વિદ્વાન જ આ વ્યાખ્યાનોનો આરંભ કરવા નિમાયા છે, અને આવતે વર્ષે કે તે પછીને વર્ષે તેઓ હિન્દુસ્તાન તરફ આવવા ધારે છે. તે પૂર્વે તેમણે મને લખી જણાવ્યું છે કે આ હકીકતને પ્રસિદ્ધિમાં આણી, અત્રના પંડિતો તથા વિદ્વાનોને ઉક્ત દેવ કેવી રીતે સારામાં સારા પાર પડશે તે વિષે જે કાંઈ સૂચના કરવી હોય તે કરવાને નિમંત્રણ કરવું. કાંઈ પણ વિદ્વાન આ સંબંધે મને લખી જણાવશે તો ઘણી ખુશીની સાથે હું તે હકીકત હો. બેરોઝને મોકલી આપીશ.

સાહિત્ય : અશ્રુતિશ્રવણ : પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે લખેલ ‘અદ્વિદર્શન’ અને કાન્તે લખેલ ‘અગતિગમન’નું દ્રિષ્ટું અનુકરણ છે.

તિમિરપટમાં અગ રાખી સુગુપ્ત
સકલ અવની શાંતિ અકે પ્રસુપ્ત
નયન ઉઘડે વાય નિદ્રા વિનુપ્ત

અહા ! કાને ત્હારો અમૃતસમ મીઠો સ્વર પડે.

એ ચાર પંક્તિઓ આરંભની છે. લેખક ઓળખાતો નથી.

પુષ્પરુદન : કલાપીના અનુકરણમાં લખેલી ગઝલ છે. આરંભની પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:

ખરે ! તું ભૂંગ બોગી છે, વર્ષામાં વિયોગી છે;
સંયોગી તું વસતે યા, અહો મુજ ભૂંગ બોગીલા !

આકર્ષક પ્રેમ : નાનું પણ સુંદર કાવ્ય છે :

ભ્રમર મન જૂલે જો પદ્મની વાસ લેવા,
 વ્યથિત દૂર વસેલો અરુ આધો ફરે વા;
 તદપિ સુરભિ છડિ અખજ શી પેર પોતે,
 અનિલ સહ ધુમાવે વાસ તેમાં રહી જો.
 લગિર અસર થાતાં ભૂંજ તે પાસ આવે,
 પ્રણયિ હૃદય તેનું પ્રેમ ચાપી છુપાવે;
 રચિત નિવમ એવો વિશ્વમાં છે નિષંતા
 હૃદયપટ સદા છે સ્વચ્છ પ્રેમી જનોનાં.

મનને શિક્ષા : સાદું બોધક કાવ્ય છે.

“મહારં ત્હારં મુકીને સમજ મન ! સદા એક્યતા વ્યાપિ વિશ્વે,
 ‘કીધું આ મેં’ કહીને મદ મહિં મન ! તું શું વૃથા ફૂલ મારે.”

સાત કડીઓ છે.

અંધાવલોકન : અંગાળના લેખક પીઆરીચંદ્ર
 મીતરની ‘સુરુચિ’ નામની નવલકથાના અંગ્રેજી ઉપરથી
 ગુજરાતીમાં મોહનલાલ લલ્લુભાઈએ કરેલ ભાષાંતરની નોંધ
 ધ્યાનપાત્ર છે.

‘ખુદ્ધ અને રૂઢિની કથા’ ની બીજી આવૃત્તિની પ્રશંસા-
 ત્મક નોંધ છે.

લોકેવૃત્ત : પ્રાણુવિનિમય વિશેની નીચેની નોંધ
 અગત્યની છે ;

થીઓસાફીસ્ટ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે યુરોપમાં હંગરીના
 કાર્થ ગામમાં એક બાલકને કાર્થ વિધાવકે પ્રાણુવિનિમયથી બેશુદ્ધ કરી
 વિશ્વદ્રષ્ટિ પર્યંત પહોંચાડી. તે બાલકનો ભાઈ કાર્થ ગામમાં ભણતો
 હતો ને ત્યાં બહુ માંદો થઈ ગયો હતો. તેથી તેની ખબર લાવવાની

આ વિધેયને આજ્ઞા કરવામાં આવી. ખાલા વિશ્વદૃષ્ટિથી પોતાના ભાઈ પાસે પહોંચી પશુ તે તો મરી ગયો હતો, જે જોતાં જ એક મહોટી ચીસ પાડી પોતે પણ શમ થઈને પડી. અનેક ઉપાયથી પણ જીડી નહિ. પ્રાણુવિનિમયની રમત દરનાર અવિચારી જનોએ આ વાત ખૂબ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદનું સમર્થન કરતાં પ્રોફેસર હક્ષત્રીએ કથું હતું કે ‘ગમે તેવાં પરિણામ માનો પણ ચેતન કોઈ એર જ વાત છે. એને જડમાંથી ઉપજતી શકવાનું નથી જ.’ પણ આમ કહેવાથી ડાર્વિનની મહત્તા શું ઝાઝી થાય છે એવો પ્રશ્ન કરીને મણિલાલ કહે છે કે “એક પરમાણુથી તે મહોટા ભવ્ય મનુષ્ય સુધી જેણે અભેદની સાંકળ જોડી આપી છે, જેણે આખાં જ્ઞાતાંડનાં જ્ઞાતાંડ તે સાંકળોને છેડે જોડી દીધાં છે, જેણે પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકોના બંધનમાંથી :વિચારને છોડવી અગાધ અનન્ત જીવનનું ભાન દરાવ્યું છે, જેણે સ્વતંત્ર વિચાર સ્વતંત્ર ઐક્ય અનુભવવાનો માર્ગ કયો છે તેના કામને નાનું કહેવાની કોની તાકાદ છે ? પણ એ બધો જડનો નહિ, અનન્ત, અભેદમય, નિર્વિદાર, એકાકાર ચેતનનો વિશ્વાસ છે એટલો જ સુધારો કરવાની નાની સરખી અપેક્ષા છે.

[પૂઠા ઉપર અગાડના અક જેવી જ નોંધ]

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪

[પૂઠા ઉપર ‘વિક્ષાનોને નિમંત્રણ’]

વર્ધાનિશાએ વિરહિણી : (મળેલું)

ચમુથી પડતી જ ધાર જળની તેવી નમેથી પડે,
છાઈ છે મુખ સ્યામતા, ગગનમાં તેવી જ દષ્ટે પડે;
ઉચ્ચે : હું વદી ઉઠું છું સ્વપનમાં એવો સુણાયે સ્વર,
ધાગે છે નમ્ર ભામિની દુઃખી હશે વિયોગથી હું સમ.

સાત રંગોડનું કાવ્ય છે.

ગૂજરાતના લેખકો : આ હપ્તામાં ‘હિંદુસ્તાન’ પત્રમાં “ગુજરાતના લેખકો વિરુદ્ધ સુદર્શન” એ મથાળાથી આવેલી ટીકાનો સુદર્શનના એક વાંચનારે તથા ‘ગુજરાતી’માં આવેલ ચર્ચાનો ‘સત્યનેચાહુનારે’ આપેલ જવાબ છપાયો છે.’

મંથાવલોકન : છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટકૃત ‘રસ-શાસ્ત્ર’નું વિગતે અવલોકન કરીને કાવ્યસ્વરૂપ, શબ્દશક્તિ, રસસ્વરૂપ આદિ પરત્વે લેખકે કરેલી ભૂલો બતાવી છે.

અભ્યાસ : આ અગત્યની લેખમાળામાં સામાન્ય જનસમાજને ધર્મનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાની સરલ પદ્ધતિથી ઉપદેશ આપેલો છે. આ લેખમાળા દ્વારા તેમણે ધર્મતત્ત્વની સાચી સમજ આપવાનું મોટું કાર્ય કર્યું છે. ૧

લોકવૃત્ત : અમેરિકામાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુઓ વિશે પ્રચલિત ભ્રમનું નિરમન કરેલું તેનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે નાંધ વાંચવા જેવી છે :

ક્રીશ્ચીઅન પાદરીઓ અમેરીકાના લોકોને એમ જ શીખવવા યત્ન કરે છે કે હિંદુઓ તો કોઈ મહા અગ્રાની અંધ અને જંગલી લોકો છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવા પૈસા આપવા એ ધર્મકૃત્ય છે. એ અર્થે શાલામાં આવતી કેટલીક ચોપડીઓમાં હિંદુ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને ગંગાજીમાં મગગેને ખાવા ‘નાખી’ દે છે એવી છબીઓ ચીતરેલી હોય છે; મહોંટા રચની નીચે કરોડો હિંદુઓ કચરાય છે એવું ચીતરેલું હોય છે; હિંદુ પોતાની પત્નીને બાધીને બાળી મૂકે છે અને તેના જીવને જૂત બનાવી પોતાના દુશ્મનોને દુઃખ દેવા માટે તાએ રાખે છે

એનાં ચિત્ર કાઢેલાં હોય છે. આ બધાનો શો અર્થ છે ? એક ઉપદેશકે તો એટલે સુધી કહ્યાનું મેં વાંચ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યેક ગામમાં નાનાં છોકરાંનાં હાડકાં ભરી મૂકવાનો એક ખાડો હોય છે.

આવા અજ્ઞાન લોકોને ઉદ્ધારવા કૃત્રીઓનો અહીં આવે છે । । ”

જન્યુઆરી, ૧૮૯૫

નિરંજનાત્મા : પ્રૌઢ સંસ્કૃતમય શૈલીનું તત્ત્વ-
મૂલક કાવ્ય.

માધુર્ય : પ્રમાણમાં કાચું અને લઘુગુરુની અઘટિત
છૂટ વાળું કાવ્ય. બન્ને કાવ્યો ‘ મળેલાં ’ છે.

પ્રંથાવલોકન : ત્રિભુવન પ્રેમશંકર ત્રિવેદીકૃત
‘ વિભાવરીત્વમ્ ’ નું, દૂંકું ગુણદર્શી અવલોકન કરતાં
મણિલાલ નોધે છે કે “ ત્યારે ખ્યારા અને ખ્યારીની
કવિતાઓને જ પ્રેમ કહેવાનો વહીવટ પડી ગયો છે, કવિ-
ઓએ ‘ કવિતાનું ’ ઉચ્ચ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના સ્વૈર-ભાવમાં
તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખીને પણ પોતાને કવિ કહેવરાવ-
વામાં માન માનવા માંડ્યું છે, ” ત્યારે આવો એક માર્મિક,
આશાજનક અને કાવ્યસ્વરૂપને અતિસમીપ એવો ઉદ્દગાર
જેઈ મન કાંઈક આશ્વાસના પામે છે ”

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ : શાંકર વેદાન્તની ભૂમિકા
પર કરેલી આ વિષયની ચર્ચા કરનાર માનશંકર પી.
મહેતા હોય તેમ સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષા ઉપરથી લાગે છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૫

મરાણુશીલ ગ્રેમી : કલાપીનું કાવ્ય.^૧

રસેચ્છા : કલાપીનું શેલીના એક કાવ્ય પરથી લખાયેલું કાવ્ય.^૨

તુપાર : એ જ અરસાનું કલાપીનું કાવ્ય.^૩

અનાદિ સાંત એટલે શું ? : એક પૃષ્ઠકે ભૂમિતિની લીટીનું દષ્ટાંત આપીને અનાદિ સાંત એટલે શું ?—એવો પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો જવાબ આપતાં ‘સુદર્શન’ના તંત્રીએ યુક્તિ-પુરાસર ચૈતન્ય અને જડનો સંબંધ સમજાવતાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જડ જેવી વસ્તુ જ નથી.

લોકેષ્ટ : ઋગ્વેદના કાલ વિશેની ‘લોકમિત્ર’માંથી ઉદ્ધૃત નીચેની માહિતી ધ્યાન ખેંચે છે :

હેર ગીનઝેલ નામે કોઈ જરમન વિદ્વાન ઋગ્વેદનો અભ્યાસ કરવા ઉપર લાગ્યો છે. તે કહે છે કે ઋગ્વેદમાં ત્રણ સૂર્યગ્રહણો લખેલાં છે તે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર અનુસાર ગણના કરતાં ઈસ્વીસન પૂર્વે ૧૨૫૦ અને ૧૩૮૬ની વચ્ચે લાહોરમાં જે ત્રણ સૂર્યગ્રહણ દેખાયા હોવાનો જોઈએ તે ત્રણ ગ્રહણો તે જ ઋગ્વેદમાં કહેલાં છે તે છે. એટલે ઋગ્વેદનો કાલ એ સમયમાં ઠરવા જાય છે.

માર્ચ, ૧૮૯૫

નિવાપાંજલિ : એક લઘુ બ્રાતાએ જ્યેષ્ઠ બ્રાતાના મૃત્યુ પ્રસંગે અંજલિ આપતાં લખેલું કાવ્ય.

૧. જુઓ ‘કેકાદવ’, પૃ. ૧૮.

૨. જુઓ ‘કેકાદવ’, પૃ. ૨૩.

૩. જુઓ ‘કેકાદવ’, પૃ. ૨૪.

વૈરાગ્ય : વૈરાગ્ય વિશેના હસ છૂટક બોધક મુક્તકો.
પાંચ શાદ્દલવિકીડિત અને પાંચ શિખરિણી છંદમાં છે.
અમિત કાગ : સુંદર અન્યોક્તિ છે. ત્રણેના લેખક
અજ્ઞાત છે.

પિંગલ અને સંગીત : આ વિશે એક વાચકે
હસ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તે નીચે મુજબ છે:—

(૧) પિંગળ અને સંગીતના કાવ્યમાં એકસરખાપણું નથી ?
અને જો હોય તો કેવી રીતે અને કયા પુસ્તકના આધારે ?

(૨) પિંગળના કાવ્યથી રચાએલી કવિતાને શું કહીશું ?

(૩) કવિતા કલ્પના છે કે કુદરતી ?

(૪) કવિતાને ગાયનમાં ગાઈએ તો સંગીત કહેવાય ?

(૫) બેતબાજી તે કેવી કવિતા ? ગદ્ય (Prose) કે પદ્ય
(Poetry) ?

(૬) સંસ્કૃત કવિતાના નિયમો ગુર્જર કાવ્યને અનુકૂળ આવે
તો સંગીતને કેમ ન આવે ?

(૭) પિંગળ અને સંગીતના બંધન વિશે અંગ્રેજ કવીશ્વરો
શેક્સપિયર—મીટન, બાયરન, વર્ડ્ઝવર્થ, કાઉપર—કોલરીજ અને
શાર્પનાં કાવ્યો શું દર્શાવે છે ?

(૮) સંસ્કૃત મહાકવિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને માધ એ વિશે
શું કહે છે ?

(૯) પ્રાકૃત કવિ પ્રેમાનંદ—સામળ અને ગુર્જર કવિ નર્મદ એ
બાળન શું લખે છે ?

(૧૦) ભાષાના પ્રખ્યાત કવિ તુલસીદાસના કાવ્યમાં એ વિશે
કશારો છે ?

નરસિંહરાવ અને રમણલાઈએ આ અરસામાં જ કવિતા, છંદ અને સંગીતના સંબંધની ચર્ચા ઉપાડી હતી.

એપ્રિલ, ૧૮૯૫

સમય : ભૈરવીમા ગાઈ શકાય તેવી ‘સમય બડો બલવાન અરેરે સમય બડો બલવાન’ એ પંક્તિથી શરૂ થતી અજાત કવિની રચના.

સ્ત્રીયા-સ્નેહ : સસ્તા અનુપ્રાસમાં રચતી વિલક્ષણ કૃતિ.

મૃદુ કેન્દ્રુમ : ‘પ્રિયતમાની’ એ ધાણી, એ શીર્ષકથી અંશરૂપ થયું.

અંથાવલોકન : ‘શુજરાતના’ શિષ્ય ‘કવિઓ’ વિશે ગોવર્ધનરામે લખેલા અંગ્રેજી પુસ્તકનું અવલોકન.

લોકેવૃત્ત : કિસનગઢના મહારાજાએ સોમયજ્ઞ કરવાને નિર્ણય બહાર કરેલો તેમાં પશુહિંસા થવાની હતી. તેથી તેનો વિરોધ ધણા માણસોએ કર્યો હતો. અને કેટલાંક પત્રોમાં ચર્ચા ચાલી હતી. તેના અનુલક્ષમાં મણિલાલ કહે છે કે “વૈદિક કર્મમાં પશુહિંસા છે કે નથી? એ પ્રશ્ન ઉપર સર્વનું લક્ષ વધારે ખેંચાયું છે. પણ-સુદાની વાત એ છે કે વૈદિક કર્મમાં પશુહિંસા ક્યારથી દાખલ થઈ, શા કારણથી અને કેના સંસર્ગથી થઈ એનો નિશ્ચય થાય તો વૈદિક અને અવૈદિક અથવા આર્ય અને અનાર્ય, કર્મનો સહજ નિર્ણય થઈ શકે.”

આર્ય સમાજનો વેદાન્ત : ‘આર્ય પત્રિકા’ નામના પત્રમાં લખે છે કે “જે માણસ શાંત ચિત્તે વિચારી જુએ તે તો જગતને માયા માને નહિ. તે જાણે છે જ કે પાપની શિક્ષા તુરત જ થાય છે. જે કર્મના સિદ્ધાન્તને માને છે, અને જેનામાં પ્રમાણિકતાનો છાંટો પણ છે તે માયાવાદને કેમ માની શકે ? આ નવો વેદાન્ત અર્વાચીન હિંદુઓએ ઉઠાવેલો છે. આર્યાવર્તની અધમ દશા એણે જ કરી છે. આગમ્ય અને નિરુદ્યોગી ભટકનારાઓ વધારવામાં તેણે થોડું કર્યું નથી. આ વેદાન્તને પુનઃ જીવાડ્યો એ હિંદુસ્તાનના ભલાને હાનિ કરવા જેવું છે.” મણિલાલ આની સામે પૂછે છે કે “નવો વેદાન્ત તે શું ? ને જૂનો વેદાન્ત તે શું ? આર્યસમાજીઓએ લડવા માટે જે કલ્પેલો વેદાન્ત તેમના મગજમાં ધૂમે છે તે ‘નવો’ હશે, અને જે શંકર પ્રણીત વેદાન્ત છે તે જૂનો છે એમ અમો માનીએ છીએ. અને વધારામાં એમ પણ માનીએ છીએ કે ‘જૂનો’ વેદાન્ત ન સમજવાથી (સમજવાથી નહિ પણ ન સમજવાથી) આ દેશની ખરાબી થઈ છે. કેઈ આર્યસમાજી ખુલાસો કરશે ?”

આર્યસમાજીનો ખુલાસો તો જોવા મળતો નથી, પરંતુ મણિલાલે આ પછી પ્રાચીન અને અર્વાચીન વેદાન્ત વિશે લેખો લખ્યા છે.^૧

તીર્થયાત્રિક કલેશનિવારિણી સલા : કાશીમાં આ નામની એક સલા સ્થપાઈ છે અને “રેલવેમાં ઢેક

૧. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પ. ૧૨૮.

લંગી વગેરેને સર્વના લોગા ઘાલે છે તે અટકાવવા પ્રયત્ન ચલાવે છે.”

હિંદુસ્તાનમાં ગુનાનું પ્રમાણ : “ છેવટની ગણતરી ઉપરથી જણાય છે કે ૨૭૪ યુરોપીઅન ક્રીશ્ચીઅને એક ગુનેગાર હોય છે, ૫૦૯ હાફકાસ્ટે એક ગુનેગાર હોય છે, ૭૦૯ દેશી ક્રીશ્ચીઅને એક ગુનેગાર હોય છે, ૧૩૬૧ હિંદુ બ્રાહ્મણધર્મીએ એક ગુનેગાર હોય છે, અને ૩૭૮૭ ખૌદે એક ગુનેગાર હોય છે. આ ઉપરથી યુરોપીઅન ક્રીશ્ચીઅનો ધણા ગુના કરનાર અને ખૌદો ઓછામાં ઓછા કરનાર એમ નીકળે. કારણ શું હશે ? ”

લોકવૃત્તના વિભાગમાં સામાન્ય રીતે તંત્રી બીજાં પત્રોમાંથી અગત્યના સમાચાર કે નોંધો મૂકે છે, પણ અહીં મણિલાલે આ હકીકતનો કોઈ આધાર આપ્યો નથી. તે પોતાની માન્યતાને અતુલ્લહ હોવાથી મૂકી હશે એમ લાગે છે.

એ, ૧૮૬૫ -

જીવિતતાત્પર્ય અને વિશ્વમોહિની : બન્ને કાવ્યો અનુક્રમે ગઝલ અને શિખરિણીમાં છે, છતાં ધાટી એક જ કવિની જણાય છે.

મનપ્રુર્જિતું યુદ્ધ : એ પદની છેલ્લી લીટી ‘ મોહન દિલ દિલગીર યદ્ય ઇશ્વરને છે અપીલ કરનાર ’ આ પ્રમાણે છે. તેમાં કવિનું નામ સૂચવાયેલું છે. કદાચ પદના લેખક મણિલાલના બાળમિત્ર મોહનલાલ પરસાદરાય હોય. પોતે,

બાળાશંકર અને બીજા મિત્રો કિશોરવયમાં કાવ્યના ટાંટીઆ મેળવવાની રમત રમતા હતા, તેમાં મોહનલાલ પરસાદરાયનો ઉલ્લેખ છે. મોહનલાલ તેમના હાથ નીચે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક હતા.^૧ અને આ કાવ્ય સામાન્ય ટોટીનું છે. આ બધું જોતાં અનુમાન થાય છે કે કદાચ આ કૃતિનું કર્તૃત્વ એ મોહનલાલનું હશે.

અંધાવલોકન : આ વિભાગમાં ચાત્રી ગણપતરાવ ગોવિંદરામે લખેલી ચારિત્રમાળાના એની એસંટના ચરિત્રરૂપી મણ્ડકાનું અવલોકન ધ્યાનપાત્ર છે. તેનું ગુણદર્શન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરાવીને અવલોકનકારે તેની ભાષા તથા પ્રેરકતાને આગળ કરીને આ ચરિત્રને આગળ કયું છે તે ખાસ નોંધવું જોઈએ.

‘મર્યાદ’ અને ‘કારભાર’ : ગૃહ અને રાજ્યના વિભાગોમાં આવતા આ બે મહત્ત્વના વિષયો પરની લેખમાળા મણિલાલે એ બન્ને ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતી ગેરસમજને દૂર કરવા કરેલ પ્રયત્નની દૃષ્ટિએ અગત્યની છે. ‘કારભાર’ ની લેખમાળા તેમણે કલાપીને માટે લખી હતી.^૨

લોકેવૃત્ત : બીડી પીવાની ટેવ વિશે નાનકડી નોંધ છે. એમાં લખ્યું છે કે “આ ટેવનો ભોગ ઘર્ષ પડેલાઓએ અજમાવી જોવા જેવી એક વાત બહાર આવી છે કે બીડીનો ધુમાડો દેખાય નહિ તો બીડી પીવામાં સ્વાદ આવતો નથી.

૧. જુઓ ‘મણિલાલ નળુભાઈ : જીવનરંગ’, પૃ. ૨૪, ૪૮, ૮૪.

૨. જુઓ ‘મણિલાલ નળુભાઈ : સાહિત્યસાધના’, પૃ. ૧૯૨.

ખીડી પીનારા છતાં આંધળા થવાથી ધુમાડો ન જોઈ શકનારાઓએ થોડે વખતે, સ્વાદ ન પડવાથી, એ ટેવ છોડી દીધી છે. આ ટેવ છોડવા ઇચ્છનારે આંખો મીચીને ખીડી પી જોવી જોઈએ, ને પ્રયોગ ચાલુ રાખવો જોઈએ.”

પૂઠા ઉપર “વિધવાવિવાહ અશાસ્ત્ર કે સશાસ્ત્ર ?” શાસ્ત્રોના પુષ્કળ પ્રમાણો સહિત પ્રગટ થશે (પ્રકાશક પ્રભાકર) એવી જાહેરાત છે. પછી તે પુસ્તિકા પ્રગટ થયાનું માલુમ પડતું નથી.

જૂન, ૧૯૯૫

વિરહસ્મરણુ : આ કાવ્યની નીચે તેનું વિવરણ પણ મૂકેલું છે. કલાપીનું કાવ્ય છે.^૧

મૃત્યુ : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૨

ગ્રંથાવલોકન : ‘રાજધિ’ (લેખક નૌતમરામ ત્રિવેદી-સૂરત) પુસ્તકનું વિસ્તૃત અવલોકન ધ્યાનપાત્ર છે. તેમાં ‘સનાતન હિંદુ ધર્મ’નું પ્રતિપાદન હોવા છતાં તેમાંની “અવ્યવસ્થા અને અપ્રમાણ વાતો”ની લંબાણથી ટીકા કરી છે અને ભાષા ઇત્યાદિની અશુદ્ધિ પણ બતાવી છે. અવલોકનમાં મણિલાલના નિષ્પક્ષપાત વલણની આ લેખ સાક્ષી પૂરે છે. આખો લેખ ‘મણિલાલની વિચારધારા’માં છપાયો છે.^૩

૧. જુઓ ‘કેકારવ’, પૃ. ૪૩.

૨. જુઓ ‘કેકારવ’, પૃ. ૨૫.

૩. જુઓ ‘મ. વિ. ધા’, પૃ. ૪૨.

લોકવૃત્ત : ધિયોસોદિકલ સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ ત્રીલીઅમ જ્ઞના ઉપર, પોતાના ઉપર મહાત્માઓ તરફથી કાગળો આવે છે એવો ખોટો દાવો કરે છે એવો આક્ષેપ થતાં, તેમણે ધિયોસોદિકલ સોસાયટીમાંથી રાજીનામું આપીને સ્વતંત્ર ધિયોસોદિકલ સોસાયટી સ્થાપી હતી, જેના પોતે પ્રમુખ થયા હતા. આની ટીકા કરતાં મણિલાલ કહે છે કે “આ એક નવો જ્ઞ-પંથ સ્થપાયો. જે આર્યો પોતાના સનાતન અદ્વૈતમાંથી અન્ય ધર્મો, તેમાંથી અન્ય સંપ્રદાયો, તેમાંથી અન્ય પંથો કેમ ઉપજ્યા તેની ઘરાણર કલ્પના ન કરી શકતા હોય તેમને સમજવા જેવો આ એક મૂલ્યક્ષ પ્રકાર છે.”

લોકવૃત્ત : શિવાજીની સમાધિને ઘરાણર સાયવવા તથા તેના ઉપર છત્ર ચડાવી ત્યાં વાર્ષિક ઉત્સવ કરવા માટે પુનામાં ફંડ એકત્ર કરવાની હિલચાલ ચાલે છે એવા સમાચાર છે.

આ વર્ષના તેમજ પછીનાં વર્ષોના બધા અંકોનાં પૂર્કાં ઉપર મણિલાલનાં સઘળાં પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી છપાય છે.

જુલાઈ, ૧૮૯૫

વિપ્પાન : આગલા અંકમાં ‘વિરહસ્મરણ’ આપ્યા પછી કલાપીએ આ કાવ્ય, મોકલ્યું છે.^૧ અંતે વિવરણ છે. ‘ચંદા અને સંઘ્યા’ કુસુમભાળા ની શૈલીનું કાવ્ય છે. પણ સાધા નરસિંહરાવની નથી.

ગ્રંથાવલોકન : ચંદ્રકાન્ત—ચંદ્રાવલી—દુઃખદર્શક નાટકનો સાભાર સ્વીકાર છે. તેના લેખક પ્રકાશકની વીગતો નથી. રણુછોડભાઈના ‘લલિતાદુઃખદર્શક’ નાટકનું અનુકરણ હશે ?

પર્યટન મીમાંસા સંગ્રહે પત્ર : વિદેશમાં વિચરનાર પુરુષ સ્વધર્મથી રહી શકતો હોય તો પછી તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિની જરૂર નથી, પણ દક્ષ વિશુદ્ધિની જ જરૂર છે, એવું મંતવ્ય, અગાઉ ‘મુદર્શન’માં (નવેમ્બર, ૧૮૯૩) આ વિષયે તંત્રીનોંધ આપી હતી, તેની ચર્ચાએ પ્રગટ કરેલું છે. લેખક અજ્ઞાત છે

લોકવૃત્ત : નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસના અવસાનની નોંધ આદ્ર કલમે મણિલાલે લીધી છે. તેનાં છેલ્લાં વાક્યો જુઓ :

એમના જવાથી એમને નામથી પણ જાણનાર એવા પ્રત્યેક જને કાંઈને કાંઈ ખોયું છે. કુટુંબીઓએ અનુકરણીય માહાત્મ્ય દૃષ્ટિમાંથી જતું જોયું છે, મિત્રોએ હૃદયનો વિશ્રામ અને પ્રેમનું ઉત્કૃષ્ટ આકર્ષણ જોયું છે, રાજનીતિજ્ઞોએ ખટપટથી રહિત સીધી રાજનીતિને યશસ્વી કરી આપનાર સૂચને જોયો છે, સરકારે અતિનિપુણ સહાયક જોયો છે, લોકોએ ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્યનો ભવ્ય નમૂનો જોયો છે, જગતે સન્મનુષ્યત્વનું અમાનુષ્ય સ્થાન જોયું છે. એમના જવા માટે શોક કરવા કરતાં એમના ગુણનું કીર્તન કરી એવા અન્ય સુજનો નીપજે એ જ એ પુરુષ પ્રતિ પિતૃનિર્વિશેષ પ્રેમથી બંધાયેલા અમારા હૃદયની પ્રાર્થના છે.

ઓગસ્ટ, ૧૮૮૫

પૃષ્ઠ ૨ ઉપર ‘આત્મનિમજ્જન’ પ્રગટ થવાની જાહેરાત

છે. ઉપરાંત નવા વર્ષથી વેદાન્તસૂત્ર, કેંદ્રેય (વિશે શ્રી છ. એમ. મુકાદમ લખશે.) અને સંગીત વિશે લખાશે એવી જાહેરાત છે. માસિકના કાગળ અને છાપકામ વિશે દરિયાદ થતાં આ અંકથી તેમાં સુધારો કરેલો છે.

કહેવો અનુભવ : નિર્ભળ કાવ્યતત્ત્વવાળી ગજલ. પાંચ અને હંસના સંવાદરૂપે પૃથ્વી છંદમાં મૂકેલી નીચેની સુંદર અન્યોક્તિ કદાચ કાન્તની હશે :—

પાંચ:—અયે પ્રથમ કાલના પરિચયે કહું છું જરા
દરેક દિતનાં સખે વચન માનજે તું ખરાં ।
સરોવર તથા ગર્વા ઇતર પક્ષિઓ તે ભક્ષે
ન હંસ, તુજને ઘટે જવું તથાપિ અન્ય સ્થલે ॥

હંસ:—ગણેશ હતિ જે પ્રિયા અધિક જીવથી એકદા
ગર્હ પશુ તથા અરે, સહ વિહંગની એ પદા ।
વિના કમલ વૃત્તિએ સહિ વિશેષ સંતાપને
હવે પધિક શા મુખે વસવું ? કહે તું મને ॥

પાંચ:—પ્રતપ્ત રવિ આયમે વહિ નિદાધ આ ભ્યાં જશે
જલે પૂરિત આ સરેં વિક્રમ વારિ જો ત્યાં થશે ।
ગયા મુખ તણા વળી દિવસ એ ફરી આવશે
મરાલ મનમાં જરા પણ ન ખેદ તું લાવશે ॥
પ્રતીકાર નહીં બીજો દૈવ દુઃખ નિવારવા ।
આત્મો પાંચ કહી એવું હંસને ધૈર્ય ધારવા ॥

ગામડાની સાંજ : ગામડાની સાંજનું સુંદર ચિત્ર
આ ‘મળેલા’ કાવ્યમાં છે.

જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ બાવાભાઈના (જેમની દવા મણિલાલે ઘણા વખત સુધી ખાધી હતી અને જેમની સાથે તેમને ગાઢ સંજંધ હતો) અવસાન નિમિત્ત તેમના કોઈ પ્રશંસકે વજ્રલાપામાં કવિત લખેલું છે.

કવિતાની કલ્પના અને ભાવના : ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં વિદ્વાન કોલેજની 'લોટરરી સોસાયટી' સમક્ષ આર. સ્કોટે આપેલા વ્યાખ્યાનની ગુજરાતીમાં લીધેલી નોંધ કાવ્ય-તત્ત્વનો અભ્યાસ કરનારને ઉપયોગી થાય તેમ છે. તેમાં અંગ્રેજી કવિતાનો ઇતિહાસ આપતાં આપતાં કાવ્યતત્ત્વનો મર્મ સમજાવ્યો છે.

અંથાવલોકન : વિઠ્ઠલદાસ રાજરામે તૈયાર કરેલ ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુને આવકાર આપ્યો છે. અને ૧૮૮૬ માં સ્ટોકહોમ (સ્વીડન) ખાતે ભરવામાં આવેલી આઠમી ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસમાં વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપવા ગયેલા ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે તેનો અંગ્રેજીમાં હેવાલ તૈયાર કર્યો હતો તેની ઉનળકા-ભરી નોંધ લીધેલી છે. તેમાં ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવને સ્વીડનનો 'ડી. એલ. એ.'નો ચાંદ મળ્યાની તથા ડૉ. ધ્રુવે 'ભૂમિતિનાં મૂલ તત્ત્વોના બારે સ્કંધ સંસ્કૃતમાં છે એ વિષયે, ગુજરાતી ભાષા વિષયે, અને વડોદરાના પ્રાચીન શોધ વિષયે' નિબંધો લખ્યાની હકીકત પ્રત્યે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

ગોરક્ષા આ લેખ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માં સમાવેશ

પામેલો નથી. મણિલાલની વિચારધારામાં છે.^૧

લોકવૃત્ત : ઇંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત થઈ અને લીબરલ પક્ષને સ્થાને કોન્સર્વેટિવો આબ્યાની નોંધ છે. "ભારતના ધણાખરા દેશહિતચિંતકો પાર્લામેન્ટમાં જઈ શક્યા નથી. મી. દાદાભાઈ પણ નીકળી ગયા છે અને કોંગ્રેસના વિરોધી મી. લાંવનગરી દાખલ થયા છે. આવી સ્થિતિમાં આ દેશના ભવિષ્ય વિશે ધણાકને ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિક છે."

દેશી સ્ત્રીઓ : આ વિષયની નોંધ પણ ઉલ્લેખપાત્ર છે : મીસ બીલીંગ્ટન નામની એક અંગરેજ બાઈએ આ દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો જાતે ધણો અનુભવ કરી કહ્યું છે કે દેશી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશે કાંઈ બોલવામાં પ્રથમ ચૂક એ છે કે તેમને આપણા કરતાં હલકી સ્થિતિમાં ગણીને આપણે તેમને સુધારવા જઈએ છીએ. અને એ વાત આપણે ભુલી જઈએ છીએ કે આપણે સુધરવા માંડ્યાં તે પહેલાંના ધણો ઉમદા સુધારો તેમને મળેલો છે. એ સુધારાના રીતરિવાજ આટલાં હજારો વર્ષથી હજી કાયમ છે તો તેમાં કાંઈ સારું પણ હશે જ, જેની શોધ કરવી રહેવા દઈને આપણે તેમાં દોષ માત્ર જ જોવા તત્પર થઈએ છીએ. મેં જે ધણા પ્રસંગોએ તપાસ કરી છે તેમાંથી મને એમ જણાયું છે કે જ્યાં દેશી સ્ત્રીઓએ અંગરેજ કેળવણી લીધી છે ત્યાં પણ દેશી રિવાજોને મૂકી દેવાની ઇચ્છા જણાઈ નથી.

(‘મંડીઅન મીરર’માંથી)

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫

ધારેલા વળાવા સમીપ એક ગભરાએલ મનુષ્ય :

અંગ્રેજી ઉપરથી માલિની વૃત્તમાં લખેલું કાવ્ય.

ત્રેમપ્રભાનું અંતરમાં સ્ફુરણ : હરિણીમાં છે.
ખન્ને 'મળેલાં' છે. લાખા કિલબટ અને સંસ્કૃતમય છે.

અંધાવલોકન : 'વીસમી સદી ભાગ ૧ લા 'નું વિસ્તૃત અવલોકન કરીને તે વાર્તાના લેખક મોતીલાલ ત્રિલોચનદાસ સદ્વાળાને શિષ્ટ લેખકમંડળમાં સ્થાન આપ્યું છે. પણ સાથે સાથે વાર્તાની લાખામાં દેખાતા વ્યાકરણ, વાક્યરચના, અવતરણો, રૂઢપ્રયોગો ઇત્યાદિના દોષનો વિગતે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સુધારાનું ધોરણ : નડિયાદ 'ડીબેટીંગ સોસાયટી' માં આ વિષય પર ચર્ચા થઈ હતી. તે પ્રસંગે મણિલાલે દર્શાવેલા વિચારો આ લેખમાં મૂક્યા છે.^૧

સનાતન હિંદુ ધર્મ : ઓગસ્ટ, ૧૮૬૫ના 'જ્ઞાન-સુધા'ના અંકમાં આ મથાળાવાળો લેખ પ્રગટ થયો. તેના ઉત્તરમાં આ લેખ છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં 'જ્ઞાનસુધા'માં ઓકટોબરમાં ખીન્ને લેખ પ્રગટ થયો હતો.^૨

પૂઠા ઉપર શાસ્ત્રી મજલાલ કાળિદાસે પોતાના લાઈ છાટમલાલનો કાવ્યસંગ્રહ 'લક્ષ્મીભાસ્કર' પ્રસિદ્ધ કરેલો તેની જાહેરાત છે.

૧. જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૨૩૨

૨. જુઓ 'ધર્મ અને સમાજ', 'પુસ્તક ૧૬', પૃ. ૨૦૦-૨૧૪.

૩. આ લેખ માટે જુઓ 'સુદર્શન અવારલિ', પૃ. ૨૬૮.

ઓક્ટોબર, ૧૯૮૫

નવીન વર્ષ : મણિલાલે પૃથ્વી છંદમાં લખેલું આ કાવ્ય 'આત્મનિમજ્જન'માં છે.^૧

સંગીત : આ લેખમાળા દ્વારા લેખકે સામાન્ય વાચકોને તેમ સાહિત્યરસિકોને રુચે તેવી શૈલીમાં સંગીત-કલા અને શાસ્ત્રની વિશિષ્ટતા ચર્ચી છે અને કવિતા સાથેના તેના સંબંધની જોડી અને તાત્ત્વિક પર્યેષણ કરેલી છે.^૨

ગ્રંથાવલોકન : અહીં 'સિદ્ધાન્તસાર અને કાન્ત' એ મથાળાથી 'મળેલું' એવી સંજ્ઞાથી જે લેખ મૂકેલો છે તે મણિલાલકૃત 'સિદ્ધાન્તસાર'ની પ્રકરણવાર આલોચના કાન્તે કરેલી તેની ચર્ચારૂપ છે. 'સિદ્ધાન્તસાર'માં પ્રતિ-પ્રાદિત વેદાન્તસિદ્ધાન્તનું ખંડન પાંચ હપ્તામાં કર્યા પછી છઠ્ઠે હપ્તે કાન્તનું વલણ મણિલાલ તરફ ઢળે છે અને તેમના કથનમાંથી ઉમ્મતા ઓછી થઈને કોમળ અને ઉદાર વલણ જોવા મળે છે. આ આખુંયે અવલોકન કાન્તે કાન્તા ઉપર લખેલા પત્રરૂપે રસિક શત્રીમાં લખાયેલું છે. છઠ્ઠો પત્ર કાન્તા કાન્ત ઉપર લખે છે, (આનું કારણ મણિલાલને કાન્ત આ ગાળા દરમિયાન વડોદરે મળ્યા હતા તે છે.^૩) એમાં 'ઈંગ્લિશ ફેળવણીથી અંજાએલા' કાન્તને હિંદુ ધર્મનો જોડો અભ્યાસ કરીને વેદાન્તનું તત્ત્વ સમજવાનો અનુરોધ.

૧. જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૯), પૃ. ૭૬, ૩૭૫

૨. જુઓ 'સુદર્શન મવાવલિ', પૃ. ૬૭૫.

૩. જુઓ 'મણિલાલ નબુસાર્થ : જીવનરંજ', પૃ. ૨૨૪.

છે. આ રીતે કાન્તનો પક્ષ-પલટો થતો જોઈને ‘જ્ઞાન-સુધા’ના તંત્રી અને કાન્તના મિત્ર રમણભાઈ અકળાય છે અને કાન્તાને જવાબ આપવા તત્પર થાય છે.^૧ આ કાગળો એક પોસ્ટમાસ્તરને પોતાના પુરોગામીના વખતનાં જૂનાં બંડલોમાંથી જડેલા તે ‘જ્ઞાનસુધા’ના તંત્રીને પ્રસિદ્ધિ અર્થે તેણે મોકલ્યા હતા એવું ગૂઢ અને રસિક વિધાન ‘જ્ઞાન-સુધા’ના તંત્રીએ આ કાગળો પ્રગટ કરતી વખતે કયું’ હતું.

આ અરસામાં કાન્તે કરેલી ‘સિદ્ધાન્તસાર’ની આ ટીકાનો જવાબ અહીં પ્રગટ થાય છે. તે જવાબ પ્રગટ કરતી વખતે ‘સુદર્શન’ના તંત્રી પણ ‘જ્ઞાનસુધા’ના તંત્રીની માફક પેલા જૂના પોસ્ટમાસ્તરવાળી વાત પાઠટીપમાં આગળ ચલાવી-ને મૂળ ભ્રમ ચાલુ રાખે છે. આખી નોંધ નીચે પ્રમાણે છે :

જ્ઞાનસુધામાં ‘સિદ્ધાન્તસાર’નું અવલોકન ‘કાન્ત’ એવી સહીથી કોઈ ચલાવે છે. વેદાન્તાદિ દર્શનોના પ્રકરણ આગળ આવતાં તો કાન્તને કાન્તાનો આશ્રય કરવામાં જ જ્ઞાનની પરિસીમા જણાઈ છે । પોતે જે વાત હજી થીજે છે, તેના ઉપર આસોચના કરવાનાં ફાર્કો મારવામાં પોતાના મનનું બહુ અસ્વાસ્થ્ય દર્શાવે છે. કાન્તા અને કાન્તના કાગળોરૂપ આ અવલોકન તે તો કોઈકે પોસ્ટ ઓફીસમાં બદલી ઉપર નવે નવા આવેલા પોસ્ટમાસ્તરને જૂનાં બંડલોમાંથી મળેલું છે, અને તે જ્ઞાનસુધામાં માત્ર પ્રસિદ્ધ જ થાય છે. પ્રસિદ્ધ થતાં થતાં ત્યારે અસ્વાસ્થ્યનો પ્રસંગ છૂટા પ્રકરણ આગળ આવ્યો છે ત્યારે જે પોસ્ટ ઓફીસમાંથી આ કાગળો જડ્યા છે તે જગ્યાએ જે જૂનો પોસ્ટ-માસ્તર હતો તેની પાસે એક બે કાગળો કાન્ત-કાન્તાના પક્ષપાતથી

રહિત પણ તેમને બાલુનાર તટસ્થના લખેલા રહી ગયેલા છે, તેથી તેને અત્ર પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

આ તટસ્થ વિદ્વાન તે સ્વ. ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ લાગે છે. તેમણે કાન્તે કર્મ અને જ્ઞાન, ન્યાયપદાર્થ—વિભાગ, સામાન્યત્વ, ઈશ્વર અને સાંખ્ય પરત્વે કરેલાં વિધાનોમાં રહેલા દોષ સ્વસ્થપણે પ્રમાણપુરઃસર બતાવ્યા છે. વિષયનો અભિનિવેશ, સ્ફટિક જેવી નિર્મળ લાપા અને “કાવ્યનાં સુંદર રસમય ઉપવનો ત્યજી કાન્તા સહુવર્તમાન પદ્ધર્શનના દંડ-કારણ્યમાં જ વિચરવું” એ કાન્તને ઉચિત લાગ્યું છે તો અમારી પ્રાર્થના છે મસ્ટ્રનચરણપાતં ગમ્યતાં મૂઃ સર્વમા” જેવાં શ્રોમ્ય માર્મિક વાક્યો આ લેખનું કર્તૃત્વ આનંદશંકરનું છે એમ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. કર્તૃત્વનો નિર્દેશ નહીં હોવાથી આનંદશંકરભાઈના લેખસંગ્રહોમાં આ લેખ સ્થાન પામ્યો નથી.^૧ કાન્તે કરેલું સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન પાછળથી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયું હતું. (તે તેમણે રમણભાઈને અર્પણ કર્યું હતું.) તે કાન્તના ગદ્યના તેમજ માનસના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તો છે જ; ઉપરાંત આ આખીયે ચર્ચા આપણા તત્કાલીન સાહિત્યજીવનનો અનેરો રંગ દર્શાવે છે. કાન્તે લખેલું ‘સિદ્ધાન્તસાર’નું અવલોકન મણિલાલ, રમણભાઈ અને આનંદશંકરે તેની

૧. તેથી જ રીને નરસિંહરાવે ઉપાડેલી ‘સુદર્શનકાર અને સંસારસુધારો’ વિશેની ચર્ચાનો જવાબ તેમણે એ જ શીર્ષકથી ‘સુદર્શન’ના વધારાણે લેખ પ્રસિદ્ધ કરીને આપેલા તે લેખ પણ અપ્રાપ્ય છે. આ બંને લેખો કોઈક સામયિક દ્વારા અસ્થાયીઓને સુલભ થવા જોઈએ.

કરેલી ચર્ચા સહિત પુનઃ પ્રગટ થાય તો ઓગણીસમી સદીમાં આપણે ત્યાં થયેલ તત્ત્વવિચારના એક રસિક પ્રકરણ પરથી પડદો ઊપડશે.

કર્મ : ગીતાબોધિત કર્મની ચર્ચા

હિંદુ રાજ્યકારભારનું સિંહાવલોકન • ‘ઇન્ડિયન એડમીનીસ્ટ્રેશન : એ ટ્રિટ્રોસ્પેક્ટ’ એ જે. હાકોસ્ટાના લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ.

૧. જ્ઞાનના અવસાન નિમિત્તે તેમને મહાજલ્દિ આપતી વખતે ‘જ્ઞાન-મુધા’ના તંત્રી રમણભાઈ એ આ પ્રસંગનું આદ્ર્ ભાવે સ્મરણ કર્યું છે તે નોંધવા જેવું છે. તેઓ કહે છે : ‘આ અવરોધન વિષે મહિંગકરે ૧૮૬૭ માં લખેલું’ કે એ અવરોધન વાચનારાઓ જોઈ શક્યા હશે અને જોઈ શકશે કે તે શરૂ થયું ત્યારે મથના વિષય સખધી લેખકને થોડું જ્ઞાન હતું . . .’ મહિંગકરના વિચારો કાર્થક પરિવર્તન પામ્યા હતા ખરા પણ એ અવરોધન અજ્ઞાનમય અને અયોગ્ય સાહસરાણું હતું એ વચનોથી તેમણે મતાતર પ્રતિ જ્ઞાપર થઈ પોતાને અન્યાય કરેલો. “આ અવરોધન લખાણ હતું તે ફર-આન મહિંગકર મારી જોડે વખતોવખત એ વિશે ચર્ચા કરતા અને એક એ પ્રસંગે ‘જ્ઞાનમુધા’ના તંત્રી તરીકે કંટલાક વિચાર સખધે મે મારી દીધા પ્રસિદ્ધ કરેની.” જ્ઞાનને એને પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે રમણભાઈને અર્પણ કરતાં કાઢેલા ઉદ્ઘારોનું સ્મરણ કરીને રમણભાઈ કહે છે : ‘એ આનંદમય દિવસોની સ્મૃતિ જ્યોત થતા આજે એ તીક્ષ્ણ ઉત્ક્રાંતિઓવાળી અને લબ્ધ વાહનાઓવાળી મહાન વ્યક્તિના અવસાનથી ટ્રેવી ભારે ખોટ મળે છે એ અતિ પીતાકર વિચાર અને દુઃખમસ્ત કરે છે.”

(‘યુગધર્મ’, પૃ ૨, અ. ૫, આવલ ૧૯૭૫, પૃ ૪૨૩-૪૨૫)

વધુ વિગતો માટે વાંચો, ‘મહિંગાવ નજુમાઈ • જીવનરમ’, પૃ ૨૨૩-૨૩૨; ‘મહિંગાવ નજુમાઈ • સાહિત્યસાધના’, પૃ ૬૬-૧૦૬; ‘મહિંગાવ અને મહિંગકર’ (લે. પીરુમાઈ કાકર) ‘ગુજરાત-મિત્ર’ના દીપોત્સવી અંક, સંવત ૨૦૧૬

આ અંકથી 'બ્રહ્મભીમાંસા અથવા વેદાન્તદર્શન'નું શાંકર ભાષ્ય સમેત ભાષાંતર અને વિવરણ શરૂ થાય છે. અંથરૂપે સાચવી શકાય તે માટે તેનાં પાનાં છૂટાં આપવાની પ્રવૃત્તિ રાખી છે. લેખક મુણિલાલ પોતે છે.

નવેમ્બર, ૧૮૯૫

સુસુપ્તિ : 'મળેલું' કાવ્ય. લાગણી પોચટ અને કિલ્બટ ભાષાવાળું.

અંથાવલોકન : અનુભવિકાનું (કર્તા બહેરામજી મલખારી) એકંદરે ગુણદર્શી અવલોકન.

આવતી નેશનલ કોન્ફરન્સ : કોંગ્રેસના મંડપમાં સંસારમુધારાસમાજને મળવા નહીં દેવાના લોકમાન્ય ટિળકના આગ્રહને કારણે થયેલા સંઘર્ષનો ઉલ્લેખ આ લેખમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૫

દુઃખીને દિલાસો : કલાપીની ગઝલની હલક લાગે છે.

એક સંસારીને સમજણ : તોટકવૃત્તમાં લખેલું સામાન્ય કાવ્ય છે. કવિ અજ્ઞાત.

મારું પંખીડું અને વીંધાયેલું હૃદય : કલાપી અથવા શ્રી જટિલ કે ત્રિભુવન પ્રેમશંકર જેવા કલાપીના શિષ્યની બન્ને કૃતિઓ જણાય છે. પહેલી ગઝલ છે, બીજી શિખરિણીમાં છે.

અંથાવલોકન : શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’ની વિસ્તૃત આલોચના.

કેંગ્રેસ એવફાદાર છે? : આ લેખ અગાઉ જાહેરાત કર્યા મુજબ શ્રી જી. એસ. મુકાદમે લખ્યો હોય એમ લાગે છે.

જોન જીવ : અંગ્રેજ પ્રજાની ખાસિયતનું વ્યંગચિત્ર આપતી લેખમાળા.

જાન્યુઆરી, ૧૮૯૬

મૃત્યુ : કલાપીનું સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય. તેની ઉપર વિવરણ મણિલાલે પોતે લખ્યું છે. તે ‘કલાપીના કેકારવ’માં સામેલ કરવું જોઈએ.^૧

અંથાવલોકન : રાજકોટ રાજકુમાર કૌલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. મેકનોટને પોતાના રાજવી શિષ્યોને ઉપદેશોમાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોના ઇકરના મહારાજા શ્રી કેસરી-સિંહજીએ કરેલા ભાષાંતરનું અવલોકન.

મારું જીવનચરિત : ‘શુભાષસિંહ’ પૂરો કર્યા પછી સુદર્શનકારે એક મૌલિક નવલકથા લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે આ. ૧૮૯૭ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં તેનાં સાત પ્રકરણો પ્રગટ થયાં. પણ પછી તે વાર્તા કદી પૂરી થઈ જ નહીં! આ નિબંધાત્મક શૈલીની વાર્તાની સાહિત્યિક ગુણવત્તા નહિ જેવી જ છે. મણિલાલને એની પ્રતીતિ થઈ હશે એટલે જ

કદાચ તેમણે વાર્તાને આગળ ચલાવવાનો પ્રયત્ન માંડી વાળ્યો હશે^૧ આ અપૂર્ણ વાર્તા ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માં સંઘરેલી છે.^૨

અગીરઆરમી નેશનલ કેંગ્રેસ : કેંગ્રેસના અધિ-
વેશનનો ઉમળકાભર્યો અહેવાલ.^૩

દેશુઆરી, ૧૮૯૬

સુખનિશ્ચેષિ : મજ સાપામાં લખાયેલું લાંબું જે
હવે છપાયેલું કિલબટ કાવ્ય.

વિધિને ઠપકો અને પિતૃપ્રેમસ્મરણ : બન્નેમાં
પિતાના અવસાનનો શોક વ્યક્ત કરેલો છે. કવિત્વ સામાન્ય.

પ્રાચીન પત્રલેખનપદ્ધતિમાં વપરાતાં ચિહ્નોનો
અર્થ અને હેતુ : શ્રી ૧૧, ૦૪૪, ૭૪૧ વગેરે સરનામક
ચિહ્નોના અર્થપૂર્ણ ખુલાસા આપેલા છે. શૈક્ષી અતિ તંદુરુતમય
છે અને ‘સહોદિત’ જેવા પ્રયોગો છે તે પરથી લેખનું
કર્તૃત્વ મનાસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીનું હશે એમ અનુમાની
શકાય. લેખને અંતે તંત્રીએ નોંધ લખી છે કે “પત્રોનાં
ચિહ્ન કરતાં પત્ર લખવાની જે શૈક્ષી અને પદ્ધતિ છે, તથા
દસ્તાવેજોમાં જે પદ્ધતિ અદ્યપિ પ્રચલિત છે, તેનો ખુલાસો
કોઈ લખશે તો બહુ ઉપયોગી થશે.”

૧. વડું વિખત માટે જુઓ ‘મહિલાવનનુમાર્ગ : સાહિત્યસાધના’, ૫.
૨૩૨, ૨૩૩.

૨. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, ૫. ૭૨૨.

૩. જુઓ. ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, ૫. ૫૫૮.

અંથાવલોકન : ડૉ. હરિહર્ષદ મુવના ‘પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર’, અદ્ભુત દેવનો નંદુલનો લેખ તથા ‘વિદસન કાઈલોલો-
છકલ લેકચર્સ’ (૧૮૯૪)નું પ્રથમ વ્યાખ્યાન, એમ ત્રણ અંગ્રેજી લેખોનો સ્વીકાર.

માર્ચ, ૧૮૯૬

આપણે વાચકવર્ગ : સામયિકોના વાચકોની ખાસિ-
યતોની ચર્ચા. આખો લેખ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિમાં છે.’^૧

સામયિક પત્રો : ગ્રહિક ‘લોકમિત્ર’; સાપ્તાહિકો—
‘સમશેર બહાદુર’, ‘વડોદરા વત્સલ’, ‘ગૂજરાતી’, ‘ગૂજરાત-
મિત્ર’, ‘અમદાવાદ ટાઈમ્સ’, ‘હિંદુસ્તાન’, ‘પ્રજ્ઞામિત્ર’; અને
માસિકો—‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘ગૂજરાત શાલાપત્ર’, ‘આર્ય ધર્મ
પ્રકાશ’, ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’, ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘અજબ’, ‘ચંદ્ર’,
‘વૈદ્યકદ્વપતરુ’, ‘આઈને ઇસ્લામ’, ‘અવકાશ વિલાસ’,
‘દિનકર’, ‘વિદ્યાર્ક’, ‘વિદ્યાથી’, ‘લેઉવા વિજય’, અને
થિયેસોફીકલ ગ્લોબીનીંગનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે. તેમાંથી
થોડાંક વિશેના અભિપ્રાય જોઈએ :

ગૂજરાતી : મુંગઈમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. ગૂજરાતીમાં ગૂજરાત-
મિત્ર અને આ એ બે પત્રો જ સારી સેવા બજાવે છે. અંગ્રેજી
ભાષામાં જે લખાણ આવે છે તે પ્રાસંગિક, અને સ્પષ્ટ ઉદ્દેશવાળું,
તથા રાજકીય અને સાંસારિક વિષયોને લગતું હોય છે. ગૂજરાતી ભાષા
પ્રજ્ઞ તેવો જ ઠીક રચાય છે. આ પત્રના તંત્રીનું વલ્લન કાંઈ પ્રાચીન
ભાવના ઉપર દબણું દબણું લાગે છે. ભાષા ઠીક છે. રાજકીય અને
સામાજિક ઉદ્દેશ પ્રધાન છે.

૧. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૬૫૦.

બુદ્ધિપ્રકાશ : ગૂજરાતમાં જૂનામાં જૂનું અને સામયિક પત્ર માત્રનું પૂર્વજ એવું આ તેતાળીય વર્ષનું વૃદ્ધ માસિક અમદાવાદ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રકટ કરે છે. કવિ દલપતરામ પંજી એની સ્થિતિ બગડી હતી. હાલ સારી છે. સાંસારિક અને કૃત્તવણીના વિષયો ઉપર વધારે લખાણ આવે છે. વલ્લન 'સુધારા' તરફ વધારે છે. 'વર્નાક્યુલર સોસાયટી' તરફના પત્રને અમુક વલ્લન હોય એ વાત ધ્રુષ્ટ ગણાય નહિ.

ગૂજરાત શાલાપત્ર : ગૂજરાતની નિયાળોના ઉપયોગ માટે સરકાર તરફથી આજ પાંત્રીય વર્ષથી આવે છે. અમદાવાદમાં હાલ પ્રસિદ્ધ થાય છે. રા. સા. નવલરામજીના વખતની વિદ્વતા એમાંથી હંમેશને માટે ગર્ભ છે તથાપિ નવા તંત્રી રા. સા. માધવલાલજીએ એ પત્રના ખાસ ઉદ્દેશને વળગી રહી નિયાળો માટે તેને બને તેટલું ઉપયોગી બનાવવા ધણો સ્તુતિકારક પ્રયાસ કરે છે.

જ્ઞાનચુન્દ્ર : અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી નવ વર્ષ થયાં નીકળે છે. 'સુધારા'ને નામે આલ્પતી વ્યવહારભાવના અને ધર્મો-સમાજને નામે આલ્પતી ધર્મભાવનાનો પક્ષ ધારણ કરી સારી વિદ્વતા સાથે ચર્ચા ચલાવે છે. કવચિત્ 'ભદ્રંભદ્ર' જેવી કોઈને પણ લાગુ ન પડે અને તેથી કરી અસર ન કરી શકે તેવી વાર્તાઓ યોગ્યવાની કે મતાદિકનો મર્મ ન સમજતાં ઉપહાસ કરવાની વ્યર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે. સાક્ષરતા સારી છે.

ચંદ્ર : ચાર વર્ષથી સુરતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. કાવ્ય, સાહિત્ય, આદિ વિષયો મુખ્યત્વે કરીને ચર્ચવા એ જ ઉદ્દેશ જણાય છે. સાક્ષરતા સારી છે.

સમાલોચક : મુંબઈમાં એન. એમ. એન્ડ કંપનીએ પ્રકટ કર્યું છે. પ્રથમ અંક મળ્યો છે. વિષયો સારી રીતે યોજેલા છે, ને

સાક્ષરોને હાથે લખાવલા છે, પણ આવા પ્રવાસમાં કિયો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે તે હજી સમજાયો નથી. ૧

એપ્રિલ, ૧૮૯૬

શરણુ : ‘આત્મનિમજ્જન’માં છે. ૨

મેનાવંતીનું મૃત્યુ : કાન્તનું ભાવવાંહી ગીત છે. ૩

ચદનાન્યોક્તિ : સંસ્કૃતના પંડિતની વૃત્તગદ્ય રચના છે.

અંધાવલોકન : શ્રી કેશવલાલ હ. ધ્રુવ સંપાદિત અને ભાષાંતર કરેલ ‘ગીતગોવિંદ’નું અવલોકન આ અને યાદીના અંકમાં વિસ્તારથી કરેલું છે.

એની બેસન્ટ : ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માં છે. ૪

મે, ૧૮૯૬

મનને ઉપદેશ : સ્વ. માધવલાલ દ્વિવેદીએ ૧ ‘આત્મ-નિમજ્જન’ની બીજી આવૃત્તિમાં ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮ વચ્ચે મણિલાલે લખેલાં પાંચ કાવ્યો ઉમેર્યાં છે. પણ સરતચૂકથી આ તેમજ આની પછીનું કાવ્ય ‘કર્તવ્ય’ તેમાં સામેલ થયેલ નથી. આ બન્ને કાવ્યો ‘મળેલું’ એવી સંજ્ઞાથી પ્રગટ થયેલ નથી. એટલે તંત્રીની રચના છે એ દેખીતું છે. વળી તેની ભાષાશૈલી પણ મણિલાલની છે. ‘મનને ઉપદેશ’ એ

૧. આખા લેખ માટે જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૬૩૩.

૨. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૬), પૃ. ૭૭.

૩. જુઓ ‘પૂર્વાશાપ’ (૧૯૪૮), પૃ. ૧૫૧.

૪. જુઓ પૃ. ૩૦૫.

૫. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૬), પૃ. ૬૨.

શીર્ષક તળે બીજાં પણ એક બે કાવ્યો ‘સુદર્શન’માં છે.
પણ તે મણિલાલનાં નથી.

સૌ ઉત્તમ પુસ્તકો : ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માં છે.^૧

જૂન, ૧૮૯૬

વિંધાયેલાને શિક્ષણ : આ ગઝલમાં બેફિકરાઈ
અને પ્રભુશ્રદ્ધા છે. ‘મળેલું’ છે.

અભેદ : ‘આત્મનિમજ્જન’માં છે.^૨

અંત્યાવલોકન : એની બેસન્ટ કૃત વ્યાખ્યાનમાલા
ભા. ૧ નું અવલોકન. સ્વ. હીરાલાલ મજબૂખજીદાસ શ્રોક્ષ
મણિલાલના શિષ્ય હતા. તેમના ‘પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ’
નામના નાના પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં તેઓ કહે છે કે
“આ તરુણ આગળ જતાં સારા લેખ રચી શકશે એવી
આશાના આ પ્રયાસમાં ઘણા અંકુર જણાય છે.” નડિયાદના
શા. ભાઈચંદ ગોવર્ધનદાસે રચેલ ‘અંગિકા ચતક ભાગ
૭’નું અવલોકન કરતાં તેનો સત્કાર કર્યો છે : “બાળાશંકરની
ભાક્ષક આ કવિએ પણ શક્તિની ભક્તિના રસથી પ્રપૂર્ણ
હૃદયના ઉદ્ગારો આ કાવ્યમાં અભાવેલા સૌ શિખરિણી
છંદમાં છે અને તેમાં કાવ્ય-ચમત્કૃતિના ઘણા આગળ પડતા
અંશ જણાય છે.”

જુલાઈ, ૧૮૯૬

ઊઘડતે પાને હરિ હર્ષદ ધ્રુવના અવસાનની નોંધ

૧. જુઓ પૃ. ૭૮૮.

૨. જુઓ ‘આ. નિ.’ (૧૯૫૯), પૃ. ૭૮.

મૂકેલી છે.

હું બાવરો : ઠલાપીની ભાવાવેશયુક્ત ગઝલ.^૧

પંચદશીનું પારિતોષિક : મણિલાલના મિત્ર અને વડોદરા રાજ્યના તે વખતના નાયબ સરસૂબા સિદ્ધપુરના રહીશ રા. આ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામી-પ્રણીત ‘પંચદશી’નું સારી ટીકા સહિત ભાષાંતર કરનારને રૂપિયા બસો ઇનામ આપવાનું જાહેર કરેલું તે પ્રમાણે ‘સુદર્શન’ના તંત્રીને ચાર ભાષાંતરો મળેલાં. તે ભાષાંતરો મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ અને મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીની કમીટીએ તપાસીને ઇનામ જામનગરવાળા પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી કેશવજીના શિષ્ય શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકરને આપ્યાની જાહેરાત છે.

ગુજરાતના લેખકો અને ‘વિવેચક’ : જે વર્ષ પહેલાં મણિલાલે ‘ગુજરાતના લેખકો’ની લેખમાળા શરૂ કરેલી. તેમાં તેમણે લેખકોની શૈલીના વર્ગ પાડેલા તેથી વિદ્વદ્વર્ગમાં સારી પેઠે ચક્રચાર જાગેલી. મુંબઈમાં આ અરસામાં ‘વિવેચક’ નામનું પત્ર નીકળે છે તેમાં પુનઃ આની ચર્ચા જોપડે છે. તેનો જવાબ અહીં આપ્યો છે.^૨

વર્તમાન નાટકો : ‘સુદર્શન’ ના ‘વિવેચક’ તથા ‘મણિલાલની વિચારધારા’માં છે.

૧. ગુઓ ‘કેકાતવ’, પૃ. ૨૦૫.

૨. ગુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, ૫

૩. ગુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’,

ઓગસ્ટ, ૧૮૯૬

શાપસંજ્ઞમ : અંકકાવ્ય છે. લેખક નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

અંથાવલોકન : મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ કૃત પ્રેક્ષી-કેન્દ્ર લિંકનનું ચરિત્ર (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ) અવલોકાયું છે.^૨

નાટક : 'મણિલાલની વિચારધારા'માં છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૬

નિરાશા : કલાપીની શૈલીનું કાવ્ય છે.

સુધાને સંબોધન : કાન્તનું કાવ્ય છે.^૪

સો ઉત્તમ પુસ્તકો : આને માટે સાક્ષરોને નિમંત્રણ આપ્યા બાદ જૂન ૧૮૯૬ના તેમજ આ અંકમાં વાચકો તરફથી ૧૦૦ ઉત્તમ પુસ્તકોની યાદી મળે છે. પહેલી યાદી ૧૧૨ પુસ્તકોની હતી અને તેનું વર્ગીકરણ યથાથ નહોતું. આ યાદી મુકાબલે વ્યવસ્થિત છે. નવેમ્બર ૧૮૯૬ના અંકમાં પણ આવી એક યાદી કોઈક વાચકે મોકલેલી પ્રગટ થઈ છે. પછી ૧૮૯૭ના મે માસમાં મણિલાલ પોતે ૧૦૦ ઉત્તમ પુસ્તકોની યાદી આપે છે.

૧. જુઓ 'આપણાં અંકકાવ્યો', સંપાદક : કાકર, ત્રિવેદી અને ભટ્ટ, પૃ. ૬૮.

૨. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૬૪૬.

૩. જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૩૧૮.

૪. જુઓ 'પૂર્વાવાપ' (૧૯૪૮), પૃ. ૧૩૬.

ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬

ત્યાગ : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૧

કાવ્ય : આ લેખ મણિલાલની કાવ્યસાવના સ્પષ્ટ કરે છે.^૨

અંથાવલોકન : ‘સુંદર અને વિધાનંદ’ ની વાર્તાનું અવલોકન.^૩

સ્વરાજ્ય : મણિલાલની મિતવાદી ‘છતાં મુકાબલે ઉદ્દામ ગણાય તેવી રાજકીય દૃષ્ટિ આ લેખમાં જોવા મળે છે.’^૪

નવેંબર, ૧૮૯૬

સીમા : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૫

સ્વાર્થ અને પરમાર્થ : આખો લેખ ‘મણિલાલની વિચારધારા’માં છે.^૬

આવૃત્તી ક્રાંતિસમાં તથા સંસારસુધારાસમાજના અધિવેશનમાં ચર્ચાનાર વિષયોની યાદી મણિલાલની જાહેર પ્રશ્નો વિશેની સંગ્રહિતતા બતાવે છે.^૭

૧. જુઓ ‘કલાપીનો કેકારવ’, પૃ. ૧૯૨.

૨. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૩૧૫.

૩. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૬૪૯.

૪. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૪૬૦.

૫. જુઓ ‘કેકારવ’, પૃ. ૧૮૨.

૬. જુઓ પૃ. ૮૯.

૭. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૫૭૫.

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૬

વિદાય : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૧

ધુદ્ધિ અને દૃઢ્ય : આ અગત્યના વિષય પરનો લેખ 'મણિલાલની વિચારધારા'માં પણ છે.^૨ આનંદશંકર ધ્રુવે પણ આ વિષય પર લેખ લખેલો છે.^૩

મુંબઈમાં મરઝી, હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ તથા મી. કેન અને મી. લાલનગરી : એ ત્રણ વિષયો પરની નોંધ તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિની મણિલાલને કેવી સંગીન પકડ હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે.^૪

બાળ્યઆરી, ૧૮૯૭

'ધર્મની સવારી' અને 'વિજયા દશમી' આ બે કાવ્યોને તંત્રીએ નવીન પદ્ધતિનાં ગણાવીને આવકાર્યા છે, પણ તેમાં કાવ્યતત્ત્વ નહીં જેવું જ અને નવીનતા દર્શી નથી.

અંથાવલોકન : જટિલ સંપાદિત નરસિંહના સુદામા-ચરિત્રનું આ વિવેચન મણિલાલની કલમને જેમ આપે તેવું છે. જટિલતા વિવેચન અને સંપાદનમાં રહેલી ક્ષતિઓ તેમણે ઝીણી નજરે જોઈને બતાવી છે.

૧. જુઓ 'કેકાદવ', પૃ. ૨૨૯.

૨. જુઓ 'મ. વિ. ધા.', પૃ. ૯૪.

૩. જુઓ 'આપણો ધર્મ', પૃ. ૩૬.

૪. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૫૭૮.

બારમી હિંદી નેશનલ કેબ્રિસ : આ નોંધ અગાઉ નિર્દેશેલ શ્રી જી. એસ. મુકાદમે લખી જણાવ્ય છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૭

સમુદ્રકાંઠે સૂર્યાસ્ત : કલાપીશૈલીનું કાવ્ય.

એક સુંદર બાળક : સુંદર કાવ્ય છે. લેખક અજ્ઞાત.

પ્રેમીને પ્રિયાનું સ્વાગત : શેક્સપીયરના ‘વીન્ટર્સ ટેલ’ નાટકના ચોથા અંકના એક ભાગનો ‘મુક્તા અનુવાદ. ‘કેકારવ’માં ‘પ્રેમીની મૂર્તિ’પૂર્ણ’ નામે પ્રગટ. ^૧

ધર્મવિભાગમાં અહીંથી દેવલોક અને સ્વપ્ન એ બે વિષયો પરની લેખમાળા શરૂ થાય છે. બન્નેના લેખક થિયોસોફીસ્ટ જણાય છે.

હિંદી હુકાળનું ઈંગ્લંડમાં ફેંકે તથા પાલ્સમેન્ટમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી ચર્ચા : આ બન્ને નોંધો ‘મળેલી’ છે. તત્કાલીન ભારત અને ઈંગ્લંડના સંબંધો સમજવામાં ઉપયોગી છે.

માર્ચ, ૧૯૯૭

અજ્ઞાન સખા પ્રતિ : કાન્તનું કલાપીને ઉદ્દેશીને લખેલું કાવ્ય છે.^૨

એક વેલીને : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૩

૧. જુઓ પૃ. ૧૧૧.

૨. જુઓ ‘પૂર્વાશ્રય’ (૧૯૪૮), પૃ. ૮૫.

૩. જુઓ ‘કલાપીનો કેકારવ’, પૃ. ૨૪૧.

મનને ઉપદેશ : કિલ્લટ રચનાવાળું બોધક પદ. લેખક અજ્ઞાત.

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા : ‘શકુન્તલ’નું રસદર્શન કરાવતી આ લેખમાળા અહીંથી અધૂરી રહે છે. તેને વિશે તાંત્રીની નોંધ નીચે મુજબ છે :

આ લેખ અમારી પાસે આટલે જ પૂર્ણ થાય છે; જોકે નાટકનું અવલોકન અપૂર્ણ છે એ સ્પષ્ટ જ છે. મૂલ લેખક અધિક મોક્ષશીતો આગળ આપશે; નહિ તો આ લેખ અત્ર જ સમાપ્ત સમજવો.

પછી એ લેખમાળા આગળ ચાલી નથી.

અંથાવલોકન : ‘ચંદા’ (લેખક એક કાઠિયાવાડી) ની વાર્તાની સમીક્ષા^૧.

સિદ્ધાર્થ અને શાહુલ : ‘સુદર્શન’માં પ્રગટ થતો આ કદાચ પહેલો જ સંવાદ હશે. સંવાદની ભાષા સરલ અને પ્રાસાદિક છે. કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખકે લખ્યો જણાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં દુકાલ : આ વિશે મણિલાલે કરેલી નિર્ભય અર્થાં તેમની દેશભક્તિની ઘોતક છે.^૨

એપ્રિલ, ૧૯૯૭

ફરિયાદ શાની છે ? : કલાપીની ગઝલ છે.^૩

પ્રેમપદપંક્તિ : ચિશુત્વ, કિયોર, નૂતન યુવાવસ્થા વગેરે વિવિધ અવસ્થાઓનું વર્ણન વિવિધ છંદોમાં કરેલું

૧. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, ૫. ૯૧૪.

૨. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, ૫. ૫૮૧.

૩. જુઓ ‘કકાશવ’, ૫. ૨૨૮.

છે. બન્ને સામાન્ય કોટીનાં કાવ્ય છે. બન્ને ‘મળેલાં’ છે.

અભેદ આશા : ‘કેકારવ’માં ‘આશા’ શીર્ષક છે^૧.

ગુજરાતી સારા સો ગ્રંથો : મરહુમ અને વિદ્યમાન એમ બે પ્રકારના લેખકોનાં પ્રકાશનોની યાદી કોઈક વાચકે મોકલેલી તે અહીં પ્રગટ થઈ છે.

અંધાવલોકન : બાળાશંકર ઉદલાચરમ કંથારિયા કૃત ‘ઈતિહાસમાળા’ તથા નરસિંહરાવ લોખાનાથચિત ‘હૃદયવીણા’ કાવ્યસંગ્રહનું અવલોકન^૨

અંગ્રેજીમાં જેને ‘સેનીટેશન’ કહે છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ ‘ચોખવટ’ (૧) કરીને એ નામનો અંધ છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે લખેલો તેની નોંધ લીધી છે.

મે, ૧૯૯૭

મિત્રને નિમંત્રણ : ‘પૂર્વાલાપ’માં ‘મિત્રને આમંત્રણ’ છે.^૩

પરવા : કલાપીની ગઝલ છે. ‘કેકારવ’માં ‘બેપરવાઈ’ શીર્ષકથી છપાઈ છે.^૪

આત્મગાન : ‘કેકારવ’માં ‘હું ત્યારે હતો’ એ શીર્ષક છે.^૫

૧. જુઓ પૃ. ૪૭૫.

૨. જુઓ ‘મહિલાવલી વિચારમાળા’, પૃ. ૩૬૮.

૩. જુઓ પૃ. ૧૪૧.

૪. જુઓ ‘કેકારવ’, પૃ. ૨૫૧.

૫. જુઓ પૃ. ૨૫૩.

પુરાની પ્રીત : આ ગઝલ કાન્તની છે.^૧

સો ઉત્તમ પુસ્તકો : મણિલાલે સો ઉત્તમ પુસ્તકોની યાદી કરવા પાછળનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરીને ગૂજરાતી છઠ્ઠી કે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ જેટલું જ્ઞાન ધરાવતા વાચકો માટે સો ઉત્તમ પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરી છે.^૨

રાજભક્તિ : રાજભક્તિ વિશેનો નિબંધ અસ્થાસ-પૂર્ણ છે. લેખ 'મજેલો' છે.

ઐતરેખલ મી. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકના અવસાનની નોંધ મૂકેલી છે. તેના છેલ્લા શબ્દો લખનારની સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવે છે :

આટલા મહોટા જ્ઞાનના કોશરૂપ આ પુરુષની નિર્માનિતા અને સાદાર્થ તથા ગમે તેવા નાના માણસને પણ પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવા દેવાની ભક્તાર્થ, તેમને (માટે) સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શકી છે. રાજકીય વિષયના આવા સારા જ્ઞાનવાળો નર અઘાપિ આપણામાં થયો નથી, ને દીર્ઘ કાળ સુધી થવાતી આશા નથી. એવા પુરુષના જવાબી અમારું હૃદય ભક્તિભાવથી ખિન્ન છે.

જૂન, ૧૯૬૭

લેદમાં અલેદનો સાક્ષાત્કાર : આ ગઝલ મણિલાલની છે.^૩ તેની નીચે મૂકેલું 'દિગ્દર્શન' પણ 'આત્મનિમજ્જન'માં મૂકેલું છે.^૪

૧. જુઓ 'પૂર્વાણ્ય' (૧૯૪૮), પૃ. ૧૩૯.

૨. જુઓ 'સુદર્શન ગ્રંથાવલિ', પૃ. ૭૪૮.

૩. જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૬), પૃ. ૮૦.

૪. જુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૬), પૃ. ૮૭૭.

તત્ત્વમસિ : આ સમર્થ લેખ મણિલાલની વેદાન્તનું વિવરણ કરવાની શક્તિનો ઉત્તમ નમૂનો છે. ^૧

રાજ્ય અને ધર્મ : રાજકારણના મૂળમાં ધર્મતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરનાર મણિલાલ એ વિષયની ચર્ચામાં ગાંધીજીના પુરોગામી હતા એની ખાતરી આ લેખ ઉપરથી થાય છે. ^૨

જુલાઈ, ૧૮૯૭

ઓન મી. જવેરીલાલ : આ નિવાર્ણલિપ્ત કાવ્ય સામાન્ય કોટીનું છે.

માની લઉં શેમાં મઝા ? : એ ગઝલ કલાપી-શૈલીની છે.

સત્યકામ જાળાલ : સુપ્રસિદ્ધ ઉપનિષત્-કથામાંથી અદ્વૈત-તત્ત્વ સારવી આપતો આ લેખ પણ ‘મણિલાલની વિચારધારા’માં છે. ^૩

ઓગસ્ટ, ૧૮૯૭

ખાક-દિલ : કલાપીની ગઝલ છે. ^૪

નિદ્રાને આવાહન : ઇંગ્લેન્ડ કવિ વર્ડઝવર્થના એક કાવ્ય ઉપરથી કલાપીએ લખેલું છે. ^૫

૧. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૧૫૫.

૨. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૨૮૧.

૩. જુઓ પૃ. ૧૬૦.

૪. જુઓ ‘કેમરૂ’, પૃ. ૪૩૨.

૫. જુઓ ‘કેમરૂ’, પૃ. ૪૬૧

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૭

પૃથ્વી છંદમાં લખેલું ‘જનસ્વભાવ’, જૂઠણામાં લખેલું ‘જ્ઞાની’ અને શાર્દૂલવિકીરિતમાં લખેલું ‘પવિત્ર પ્રેમ’ ત્રણે કિલ્લ શૈલીનાં ‘મળેલાં’ કાવ્ય છે.

ઓક્ટોબર, ૧૮૯૭

શ્રી કબીરસાહેબ કૃત જ્ઞાનરમણીની ચોપાઈઓ આ અને આની પછીના અઠકામાં મૂકેલી છે.

વાચન : આ ગંભીર વિચારપૂર્ણ નિબંધમાં વાચનનાં ધોરણ અને રુચિ વિશે વિચારણા કરેલી છે તે મનનીય છે.^૧

જ્ઞાન : જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિશદ શૈલીમાં નિરૂપતો ઉત્તમ લેખ.^૨

નવીન અને પ્રાચીન : ‘પ્રધારા’નું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવતાં નવીન અને પ્રાચીન સિદ્ધાન્તનું તારતમ્ય સમજાવ્યું છે.^૩

પ્રભાસત અને સરકાર : લોકમાન્ય ટિળકને થયેલી સજા અને તેને અંગે થયેલા કાયદાના અર્થનું વિવેચન કર્યું છે. તેમાં મણિલાલની વિનીત છતાં ઉત્કટ દેશભક્તિ દેખાય છે.^૪

૧. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૨૧૫.

૨. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૨૧૧.

૩. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૨૫૦.

૪. જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૫૩૮.

નવેમ્બર, ૧૮૯૭

રવિદાસનાં જે પદ પણ કળીર સાહેબનાં પદ સાથે મૂક્યાં છે.

અંત્રાવલોકન : ‘ સનાતન હિંદુ ધર્મ ’ અને ‘ કર્મ-યોગ ’ એ શીર્ષકના સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં આપેલાં જે વ્યાખ્યાનોનાં શ્રી ભગુભાઈ ફત્તહચંદ કારભારીએ કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતરનું અવલોકન, બીજા ભાષણના ભાષાંતરને-વખાણ્યું છે અને પહેલાની ખામીઓ બતાવી છે.^૧

તીતિ : ‘ મણિલાલની વિચારધારા ’માં છે.^૨

આપણા પૂજ્ય ગુરુઓ અને વર્તમાન સમયની આવશ્યકતા : બન્ને ‘ સુદર્શન ગદ્યાવલિ ’માં છે.^૩

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૭

પહેલા પાના ઉપર ભારતમાર્તંડ પંડિત ગદ્દલાલજીના અવસાનની નોંધ છે. તેનો કેટલોક ભાગ જોઈએ :

...બાલ્યથી જ પ્રગાથ્યન્તુ યથેશ આ મહાત્માએ પોતાના પિતા પાસેથી એવું પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે જ્યાં શાસ્ત્રના વિષયોમાં તેમજ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ન્યો-

૧. જુઓ ‘ સુદર્શન ગદ્યાવલિ ’, પૃ. ૯૭૨.

૨. જુઓ પૃ. ૧૪.

૩. જુઓ ‘ સુદર્શન ગદ્યાવલિ ’, અનુક્રમે પૃ. ૧૧૮ તથા પૃ. ૫૮૨.

તિય આદિ વિદ્યાઓના વિષયોમાં પણ તેમના નિર્ણય ઉપર ધણા ગંભીર પ્રશ્નોના નિકાલ સમર્થ પંડિતો તરફથી પણ સોંપવામાં આવતા. આવી સર્વદેશી વિદ્વાતાની સાથે તલસ્પર્શિતા, મર્મજ્ઞતા, અને મહત્ત્વ કરવા-કરાવવાની શક્તિનો યોગ મનુષ્યમાં હોય એ એક ધિશ્વરી ચમત્કાર જેવો જ ગણાય. તેમાં પણ અવધાનશક્તિ અને શીઘ્ર કાવ્યની અતિ વિકટ દસોટીમાંથી પણ ક્ષણવારમાં પાર પડવાની કુશલતા જેનાં પંડિતજીને કાઢી અવનારી પુરુષ માનવાની જ વૃત્તિ થઈ આવતી. આટલા બુદ્ધિવૈભવ સાથે હૃદય એવું સરસ, સુરસ, નમ્ર અને વિનીત હતું કે અભિમાનના ક્ષેરા વિના તે સર્વદા સર્વને મુલક, સુગમ અને અનુકૂલ હતા. વૈષ્ણવધર્મના તેઓ સમર્થ પોષક હતા. ગોસ્વામી શ્રી દેવદીનંદનાચાર્યની સાથે રહી એ ધર્મના સ્વરૂપમાં જે આધુનિક વિકૃતિઓ થઈ છે તે દૂર કરવા તેમનો ભગીરથ પ્રયત્ન હતો. તેમના પછી એ ધર્મની ધુરાનું વહન કોણ કરશે એ સંશયાત્મક છે... દામ્પત્યપ્રેમ અને સતીત્વનો મહિમા દક્ષિકાક્ષમાં પણ જાણે પ્રત્યક્ષ દર્શાવી મરણમાંથી પણ ઉપદેશ આપનાં હોય તેમ તેમનાં ધર્મપત્ની પણ તેમની પછી થોડા જ દિવસમાં આત્મા ગયાં છે.

મનને ઉપદેશ, આજી, આપણુ, જોળો અને અનંત ચૈતન્ય : આ પાંચે રચનાઓ ‘મણેલી’ છે.

કર્તવ્ય : આ કાવ્ય મણિલાલનું છે.^૧

વેદાન્ત (પ્રાચીન અને અર્વાચીન) : વેદાન્તનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવતો આ લેખ મણિલાલનું વેદાન્તનું મૌલિક અર્થઘટન કરવાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે.^૨

૧. જુઓ ‘આત્મનિમજ્જન’ (૧૯૫૯), પૃ. ૯૨ (આ).

૨. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૧૨૮

પ્રાચીન અને નવીન : મણિલાલનું સંસારસુધારા વિષયક દૃષ્ટિબિન્દુ આ લેખમાં ચર્ચા સમજાય છે. અને તેમને વિશેની અનેક ગેરસમજો દૂર થાય છે.^૧

જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮

મનને ઉપદેશ : બોધક પદ છે. ‘મળેલું’ છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો વેદાન્ત : ગીતાના અભ્યાસીઓને આ લેખ ઉપયોગી છે.^૨

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૮

રાણુમાં રાત્રિ : અંગ્રેજ કવિ સધેના એક કાવ્ય ઉપરથી રચેલું આ તેમજ ‘સાંજ’ કાવ્ય અને શેક્ષ્પીના એક કાવ્ય ઉપરથી રચેલું ‘રુહન’ : ત્રણે અનુકરણો ‘મળેલાં’ છે.

પ્રણયસૂત્રિ : સર ટી. મૂરના એક કાવ્ય પરથી, અને પ્રેમ બાયરનના એક કાવ્ય પરથી લખેલાં ‘મળેલાં’ કાવ્યો છે.

મંથાવલોકન : ‘સ્વીડનબોર્ગ’ : લમસ્નેહ અને તેનાં વિશુદ્ધ સુખોનું અવલોકન.’ આ લેખ મણિલાલના કાન્તના વિચારો પર પડેલા પ્રભાવનું સૂચન કરે છે.^૩

ઉન્નત જીવન : આ સુંદર લેખ મણિલાલની ઉચ્ચ જીવન-ભાવના દર્શાવે છે.^૪

૧. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૨૫૬.

૨. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૧૪૧.

૩. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૪૦૩.

૪. જુઓ ‘મણિલાલની વિચારધારા’, પૃ. ૧૦૧.

વ્યાવહારિક નીતિ : વેદાન્તનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ સમજાવ્યો છે. ૧

રાજદ્રોહની કલમમાં સુધારો અને ચાંપેકરને અપાયેલી ફાંસી વિશેની નોંધો મણિલાલનું ખીજ ગુજરાતી સમકાલીન લેખકોને મુકાબલે ઉદામ ગણાય તેવું રાજકીય મંતવ્ય બતાવે છે. ૨

માર્ચ, ૧૮૯૮

રત્નની માગણી : કાન્તનું કાવ્ય છે. ૩

ચેતવણી : મણિલાલનું કાવ્ય છે. ૪

શબ્દકોશ : ગૂજરાતી શબ્દકોશની યોજના સમજાવી છે. ૫

ગુજરાતી શાલાઓનાં ધોરણો : તત્કાલીન પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણની સમીક્ષા છે. ૬

ત્રેમ : મણિલાલની અલેક્સાવનાનું અર્થઘટન આ લેખમાં છે. ૭

વ્યસિચાર : આ લેખ તેમણે ઠલાપીને માર્ગ-

૧. નુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૭૨.

૨. નુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૫૮૮-૫૮૯.

૩. નુઓ 'પૂર્વાગામ' (૧૯૪૮), પૃ. ૧૪૦.

૪. નુઓ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૯૫૯), પૃ. ૮૧.

૫. નુઓ 'મ વિ. ધા.', પૃ. ૩૦૩.

૬. નુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૪૫૧.

૭. નુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૫૩.

દર્શન આપવા લખ્યો હતો.^૧

પાછાં પગલાં : મણિલાલનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં વલણ દર્શાવતો લેખ.

એપ્રિલ, ૧૯૯૮

બાળાશંકર ઉદલાસરામના અવસાનની નોંધ :
પોતાના પ્રિય 'મિત્રના અવસાનની આર્દ્ર' કલમે નોંધ લેનાર
મણિલાલને ક્યાં ખબર હતી કે તેની પછી તરત જ પોતાને
પણ દિવ્ય ધામનું તેડું આવશે ?^૨

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ.
નર્મદ અને દલપતની લાવનાની તટસ્થ તુલના કરતો આ
લેખ મણિલાલની વિવેચનશક્તિનો ઉત્તમ નમૂનો છે.^૩

મુખી જીવન : સેનેકાના એક-લેખ પરથી લખેલ
નિબંધ^૪.

શું લખવું ? : રાજક્રોડના નવા કાયદાથી દેશહિતૈષી
પત્રકારને થતી મૂંઝવણ આ નોંધમાં વ્યક્ત થાય છે.

મુંબઈ સમાચારના સ્થાપક મી. માણેકજીના અવસાનની
નોંધ છેલ્લે છે.

મે, ૧૯૯૮

પ્રથમ નિરાશા : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૫

૧. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૮૫.

૨. જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૩૬૪.

૩. જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૩૬૪.

૪. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૧૮૮.

૫. જુઓ 'કેકરવ', પૃ. ૪૮૦.

દાકતાર ખુલ્લરના અવસાન વિશેની નોંધ :
આ નોંધ ધ્યાન ખેંચે છે. આખી નોંધ નીચે ઉતારી છે :

વારકોડીગામા પહેલવહેલો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો અને પાશ્ચાત્ય જનોને હિન્દુસ્તાનના અસ્તિત્વની વધામણી આપી તેનો ચારસો વર્ષનો મંગલ દિવસ હમણાં જ ન્યુરપેપરોમાં ગવાઈ ગયો છે. પરંતુ વારકોડી-ગામા કે કક્ષાઈવ, હેસ્ટિંગ્સ કે હુરોઝ, તેમણે 'હિન્દુસ્તાનમાં જે પરાક્રમ ધર્મ' હોય તે કરતાં અંગરેજ સરકારની નોકરીમાં રહીને પણ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભવ્યતાના ભક્ત બની હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના સત્ય સ્વરૂપને પાશ્ચાત્ય વિશ્વ આગળ ખુલ્લું કરી આપવામાં, પાશ્ચાત્ય અને અન્ય પ્રજા વચ્ચે સ્નેહસંબંધ અને અનુકંપાની લાગણીમાં વધારો કરવામાં, જંગલી ભૂકા કપટી અને લુચ્ચા કાળા ગુલામોની પદ્ધતિમાંથી મુક્ત કરી આપણને મુવિચારી મુશીબ પ્રામાણિક આર્થિક વાસ્તવિક સ્થાન ઉપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં જે પરગજુ પુરુષોએ કાલ અને દ્રવ્યનો ભોગ અપાવ્યો છે તેમનો આપણા ઉપર તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજા ઉપર થોડો ઉપકાર નથી. શરીર ઉપરના રાજ્ય કરતાં મન ઉપરનું રાજ્ય વધારે શાશ્વત અને સાદુ છે; અને તે ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોનો રાજ્ય પ્રજા ઉભયે જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રથમ અભ્યાસ જોકે ગ્રીક લાટિન અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના શબ્દોનો સંબંધ બંધ ખેસતો કરવાના ઉપયોગ માટે જ બોપ, ગ્રીમ, શ્લેગલ જેવા મહાત્માઓને હાથે આરંભાયો, તથાપિ વીલ્સન, ક્રાઇષ્ટુક, મુર, ખેલેન્ટાર્ઝન, ગ્રીફીથ્સ, ઈવેલ આદિ હિન્દુસ્તાનમાં વસી ગયેલા સુજનોના પ્રયત્નોથી એ ભાષામાં રહેલાં પ્રાચીન રત્નો અને તે રત્નોથી આર્થ પ્રજાના સ્વરૂપ ઉપર પડતા પ્રકાશનો અનુભવ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને થવા લાગ્યો. બુર્ક, મેક્સ-મ્યુલર, ગોલ્ડસ્ટકર, ડેવીસ, રોસ્ટ, વીલીઅમ્સ આદિ પંડિતોએ આર્થ-ત્વની વિશ્રુતિનો આસાદ પાશ્ચાત્યોને ચખાડવા માંડ્યો, તેમ હિન્દુસ્તાનના

લોકોને પોતાને પણ પોતાના વૈભવની જાગૃતિ આપી. હિંદુસ્તાનમાં વસી હિંદુસ્તાનના લોકોને યથાર્થ રીતે જાણી સમજી, આર્યત્વને પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પ્રિય કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર નરસત્નોમાં જર્મન પંડિત દાક્ટર યુલ્હરુનું નામ ગણવામાં અમને સખેદ આનંદ થાય છે. ખેડ તેમના આકર્ષિતક મરણ માટે અને આનંદ તેમણે કરેલાં કામો માટે થાય છે. તેઓએ સરકારી ફળવણી ખાતાની નોકરી મુંબઈ ખલાકામાં અને ગૂજરાતમાં જ કરેલી છે; તેમનું નામ આજના પાકી ઉમરે પહોંચેલા ધણીખરા સાક્ષરોને યાદ દરી. તેઓ સંસ્કૃત વિદ્યાના સારા પંડિત હતા તેમણે ધણું લખેલું છે અને સંસ્કૃત વિદ્યાનો પોતાના દેશમાં પ્રસાર થવા માટે તેમણે નોકરી મુક્યા પછીનો બધો સમય તે જ કામમાં ગાળ્યો છે. પ્રાચીન લેખો અને ઐતિહાસિક વિષયો પરત્વે તો તેઓનું જ્ઞાન પ્રમાણુમૂલત હતું. આવા નરસત્નોના મરણથી અમેને ખેદ થાય છે, અને એમને પગલે એમના અન્ય દેશીઓ વર્તે એ જ ઇચ્છા રહે છે.

ચીનનું મહારાજ્ય : કેઈક અધિકારી વિદ્યાનના હાથે લખાએલો માહિતીપૂર્ણ લેખ.

મી. ગ્લેડસ્ટનના અવમાન નિમિત્તે મણિલાલે લખેલી નોંધ લઘ્ય અંજલિરૂપ છે.^૧

જૂન, ૧૮૯૮

નિર્વેદ : શિખરિણીમાં લખેલું આ સામાન્ય ઠેાટીનું કાવ્ય કલાપીનું છે.^૨

સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકાની ધર્મપરિપદમાં કરેલું ભાષણ : આખા ભાષણનો શબ્દશઃ અનુવાદ મણિ.

૧. જુઓ 'મુદર્શન ત્રયાવિંશિ', પૃ. ૭૧૬

૨. જુઓ 'કામરૂ', પરિવિદ્ય, પૃ. ૧૧૪.

લાલના અવસાનના માસ (ઓક્ટોબર ૧૮૬૮) સુધી ખંડશઃ 'સુદર્શન'માં પ્રગટ થયેા હતા. પહેલી વિશ્વધર્મપરિષદમાં એકઠા થયેલા વિવિધ ધર્મોના પ્રતિનિધિઓમાં ભારતના પ્રતિનિધિ સ્વામી વિવેકાનંદનું વર્ણન આરંભમાં કર્યું છે તે ધ્યાન ખેંચે છે :

કાર્ડિનલ ગિબ્સની બન્ને બાજુએ પૂર્વદેશના પ્રતિનિધિઓ બેઠેલા હતા. તેઓએ પહેરેલાં વિવિધરંગી વસ્ત્રોની સુંદરતા કાર્ડિનલ ગિબ્સનાં પોતાનાં વસ્ત્રોને હઠાવતી હતી. ધ્વજ, છુદ્ધ અને મહંમદના અનુયાયીઓમાં ભરતખંડના પ્રતિનિધિ સ્વામી વિવેકાનંદ પોતાના લબ્ધ કાપાલ વસ્ત્રથી અને કાપાલ શીર્ષવસ્ત્રથી વીંટાયેલ તામ્રવર્ણ વસ્ત્રથી ઝગમગી રહ્યા હતા.

શંકરાચાર્ય : શંકરાચાર્યના જીવનકાર્યનું અવલોકન.^૧

તુકારામ તાત્યા : સુપ્રસિદ્ધ ચિયોસોફિસ્ટ અને મહારવા સંસ્કૃત ગ્રંથો છપાવીને સસ્તી કિંમતે સુલભ કરી આપનાર, ગરીબોના બેઠી જેવા તુકારામ તાત્યાની અવસાન-નોંધ.^૨

જુલાઈ, ૧૮૬૮

રવિદાસકૃત જ્ઞાનરમણી : આ વર્ષના પ્રથમ અંકના અનુસંધાનમાં.

હૃદયવ્યથા : ભર્મિપ્રધાન શૈલીમાં લખાએળું કાવ્ય. 'કેકારવ'માં 'હૃદયસ્ખલન' શીર્ષક છે.^૩

૧. જુઓ, મળિલાલની વિચારગત, પૃ. ૧૧૫.

૨. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાલિપિ', પૃ. ૭૭૦.

૩. જુઓ પૃ. ૪૦૦.

અંથાવલોકન : ભીમરાવ ભોળાનાથકૃત ' પૃથુરાજ
રાસા 'નું તટસ્થ અવલોકન.

બ્રાહ્મધર્મ : સમતોલ બુદ્ધિએ વેદથી પ્રવર્તેલા ધર્મ
એટલે કે બ્રાહ્મધર્મનું સ્વરૂપ બાંધીને તેની સર્વદેશીયતા
બતાવી છે; તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે
તેની તુલના કરી છે. શૈલી, ભાષા, તત્ત્વદષ્ટિ અને સમતોલ
વલણ આ લેખનું કર્તૃત્વ આનંદશંકરનું હોય એમ અનુમાન
કરવા પ્રેરે છે. દા. ત., લેખને અંતે મૂકેલી આ નોંધ જુઓ :

પ્રકૃત લેખ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર
છે. અત્રે ' કિશ્કિન્ધેનિદિ ' અને બૌદ્ધ ધર્મને કાષ્ઠિક કાષ્ઠિક ગ્યક્ષે ' બ્રાહ્મ-
ધર્મ ' સાથે સરખાવ્યા છે, અને તેમાં ' બ્રાહ્મધર્મ ' ને જ ઉત્તમ ગણ્યો
છે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે કાષ્ઠક અને બુદ્ધ આ લેખકને
થોડા માન્ય છે. જગતમાં એવા મહાત્માઓનો ઉપદેશ વસ્તુતઃ
બ્રાહ્મધર્મને અંગે જ થયો હતો, પણ પાછળના વખતમાં એ એક નવીન
ધર્મ તરીકે બ્રાહ્મધર્મથી જૂદો પડી ગયો, અને તે તે ધર્મને જૂદા
માની અત્રે ચર્ચા કરી છે. આ વિષયમાં વિવાદને અવકાશ નથી
એ તો પૂર્વે કહ્યું જ છે.

આ લેખ પણ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવો છે.

હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ : મણિ-
લાલની અર્થકારણમાં પણ ઠીક ઠીક ચાંચ ખૂટતી હતી તેનું
નિદર્શન અહીં થાય છે.^૧

ઓગસ્ટ, ૧૮૮૮

સસુદ્રકાંઠે ધ્યાન : નરસિંહરાવની 'શૈલીનું' સ્મરણ કરાવે છે. 'મળેલું' છે.

વાણી : ઇન્દ્રવિજય છંદમાં રચેલું ચખ્ઠાણુ પદ.

અંથાવલોકન : મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ લેખન અને વાચન વિશે લખેલ નિબંધના પુસ્તકનું અવલોકન.^૧

તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ : અધિકારભેદ સમજાવ્યો છે.^૨

મી. ફોક્સ અને મી. પીટનું ઇન્ડિયાખીલ : રાજ-કારણની દૃઢ પકડ દર્શાવતી નોંધ.^૩

સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૮

એક ચંડોળને : કલાપીનું કાવ્ય છે.^૪

અંથાવલોકન : મણિલાલ છમારામ ભટ્ટ કૃત 'પૃથુ-રાજ ચૌહાણ અને ચંદવરદાથી'નું અવલોકન.^૫

આદિ કારણ : આ સમર્થ લેખ આ અંકમાં તેમજ આની પછીનામાં એમ બે હપ્તે પ્રગટ થયો છે. કદાચ મણિલાલનો એ છેલ્લો નિબંધ હશે.^૬

૧. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૬૮૬.

૨. જુઓ 'મણિલાલની વિચારધારા', પૃ. ૧૦.

૩. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૫૬૭.

૪. જુઓ 'કલાપીનો કેકારવ', પૃ. ૨૪૨.

૫. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૬૮૬.

૬. જુઓ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ', પૃ. ૬૮૬.

રાજદ્રોહનો નવો કાયદો : આ નોંધના નીચેના શબ્દો જુઓ :

એ વાત નિર્વિવાદ છે કે પ્રજાવર્ગને લખવા બોલવાની જે છૂટ મળેલી છે તે સરકારે પોતે જ આપેલી છે, ને જેણે તે છૂટ આપી છે તે તેને પાછી લેઈ લેવાનો હક ધરાવે છે. પણ જોવાનું એ છે કે વિદેશીય રાજ્યકર્તાઓ આવી રીતે લખવા બોલવા ઉપર અંકુશ મૂકવાથી દેશીઓની ખરી લાગણીઓ સમજવાને શક્તિમાન થશે નહિ, તે સાથે સરખાવતાં, દેશીઓને લખતા બોલતા બંધ કરવાથી રાજ્યની શાન્તિ સચવાશે એ લાભ કેટલો દૃઢ અને વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે ! રાજ્ય અને પ્રજાની એકતામાં વધારો થાય અને વિદેશીય રાજ્યનું વિદેશીયત્વ મટી જઈ દેશી રાજ્ય જેવી જ રાજ્યપ્રજાની એકતા થાય એ સર્વ દાર્ષનિક ઇષ્ટ મધ્યબિન્દુ છે, અને તે ઉપર લક્ષ રાખતાં નીતિનિપુણ રાજ્યકર્તાઓએ આ બે વાતની સૂક્ષ્મ તુલના કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મી. ખાલ ગંગાધર તિલક : લોકમાન્ય ત્રિણક જેલ માંથી છૂટ્યા તે વખતે લખેલી નોંધ પણ મહિલાલનું મર્યાદિત છતાં રૂપરૂ રીતે ઉદામ રાજકીય વલણ દર્શાવે છે, જેને લીધે તેઓ રમણભાઈ અને આનંદશંકરથી જુદા તરી આવે છે. જુઓ નોંધનો નીચેનો ભાગ :

એવા સંયોગો વચ્ચે મી. તિલક ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું કે જેમાં વાસ્તવિક રીતે રાજદ્રોહનો ધરાઈો હોવાનો સંભવ ન હતાં મી. તિલકને માથે આપત્તિ આવી પડી હતી. એવો વિદ્વાન અને અંગરેજ કેળવણી લીધેલો માણસ અંગરેજ રાજ્યે જે લાલ હિંદ ઉપર સિંચ્યા છે તેનું જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુવાસિન પુષ્પ છે; તેને રાજદ્રોહ કરતાં રાજલકિતમાં જ તેનું પોતાનું અને તેના દેશનું કલ્યાણ જોવા અને સમજવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ. અર્થાત્

એવા પુરુષનું વર્તન રાજદ્રોહવાળું હોવાનો સંભવ ન છતાં પણ તે કાલના સયોગોની દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમનાં વચન માત્રનો જ અર્થ તેવો થયો, અને તે શિક્ષાને પાત્ર ઠર્યાં. સરકારે તેમને માફી બક્ષી એથી તિલક છ માસ વહેલા કે મોડા છૂટ્યા એમાં સતોષ માનવાનું કાંઈ પણ કારણ હોય તે કરતાં વીતી ગયેલી દુઃસહ વિપત્તિને કાંઈ રીતે સહન થઈ શકે તેવી કરી આપવાનો આ માર્ગ સરકારે લીધો તે સાદું ક્યું છે એમ સતોષ માનવાનું વધારે કારણ છે. મી તિલકે તુરંગમાં પોતાના સમયનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે. અને તેનો લાભ દેશની આગળ થોડા જ સમયમાં આવવાનો સંભવ છે.†

૧૮૯૮ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે—‘સુદર્શન’ના ચૌદમા વર્ષના પ્રારંભક્રિને—મણિલાલનું અવસાન થયું. તે અંકમાં તેમનું છેલ્લું કાવ્ય ‘અમર આશા’ પ્રગટ થયું અને વેદાન્તનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ સમજાવતી ‘અભ્યાસ’ની લેખમાળાનો છેલ્લો હપ્તો છપાયો. મણિલાલના અવસાન પછી ચારેક વર્ષ ‘સુદર્શન’નું સુકાન આનંદશંકરે સંભાળ્યું હતું. ‘સુદર્શન’ની સાંપ્રદાયિક નીતિ અનુકૂળ નહીં આવતાં પછી તેમણે ‘વસંત’ની સ્થાપના કરી. મણિલાલના નાના ભાઈ માધવલાલે પછી કેટલાંક વર્ષ ‘સુદર્શન’ ચલાવેલું, પણ પહેલાંનું તેજ એમાં રહ્યું નહોતું.